

**Чернігівська обласна державна адміністрація
Український інститут національної пам'яті**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ
В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ**

**Матеріали
Міжнародної наукової конференції
м. Корюківка, 14 грудня 2011 р.**

**Чернігів
2012**

УДК 94(477.51-2) “1943”
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР-2)624.2, 6Я431
А 43

Редакційна колегія:

к.е.н. В.М. Тканко (голова редколегії), д.і.н. Л.І. Буряк, С.В. Бутко, д.і.н. Д.В. Веденєєв (заступник голови редколегії), Р.Б. Воробей, О.В. Довгаль, д.і.н. В.О. Дятлов, А.А. Заліський, к.і.н. О.Б. Коваленко, д.і.н. В.В. Кривошея, С.Л. Лаєвський, О.В. Лисенко, д.і.н. О.Є. Лисенко, д.і.н. О.М. Любовець, С.М. Мойсеєнко, д.і.н. Д.М. Никоненко, к.і.н. Р.І. Пилявець, А.Ф. Подорван, д.і.н. В.П. Шевчук.

Упорядники:

С.В. Бутко, к.і.н. Р.І. Пилявець.

Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.

ISBN 978-966-2646-18-4

У збірнику «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни» представлені матеріали однойменної Міжнародної наукової конференції, проведеної 14 грудня 2011 р. у місті Корюківка Чернігівської області на виконання Указу Президента України В. Януковича «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925.

Збірка вміщує вітання гостям і учасникам конференції від її організаторів, наукові доповіді та повідомлення вітчизняних істориків і краєзнавців, музейних працівників України, Білорусі та Росії, присвячені проблемним питанням руху Опору в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, терору і злочинів нацистської окупаційної влади проти мирного населення та питанням державної політики з увічнення пам'яті жертв війни, і конкретно – вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. Видання призначено для істориків, краєзнавців, вчителів і викладачів, студентів, представників органів влади, всіх причетних до реалізації державної політики пам'яті в Україні.

УДК 94(477.51-2) “1943”
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР-2)624.2, 6Я431

© Чернігівська обласна
державна адміністрація, 2012
© Український інститут
національної пам'яті, 2012

ISBN 978-966-2646-18-4

Від упорядників

Символічно, що Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни» 14 грудня 2011 р. відбулася саме у місті Корюківка Чернігівської області. Це данина пам'яті про один із бузувірських нацистських злочинів – знищення у 1943 р. майже 7 тисяч мирних жителів разом із містечком. Серед подібних він найбільший в історії Другої світової війни в Європі.

Науковий форум організовано на виконання Указу Президента України В. Януковича «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925.

Організаторами Міжнародної конференції виступили Чернігівська облдержадміністрація, Корюківська райдержадміністрація, Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України Національної академії наук України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, Державний архів Чернігівської області, Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського, Комунальний заклад «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради, Корюківський історичний музей, Чернігівська обласна організація національної спілки краєзнавців України.

Учасники наукового форуму та представники місцевої й обласної влади та громадськості на чолі з головою Чернігівської облдержадміністрації Володимиром Хоменком, головою Корюківської райдержадміністрації Олександром Довгалем, директором Українського інституту національної пам'яті Валерієм Солдатенком взяли участь у покладанні квітів до Меморіалу на честь героїчного опору жителів Корюківщини фашистським загарбникам та до пам'ятника Героям Чорнобиля з нагоди Дня вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Учасники наукової конференції – дослідники та краєзнавці з Білорусі, Росії та України, представники громадськості та влади, свідки Корюківської трагедії 1943 р. і ветерани партизанського і підпільного руху на Чернігівщині. У роботі конференції взяли участь голова Чернігівської облдержадміністрації Володимир Хоменко, представник парламентської фракції «Реформи заради майбутнього» у Верховній Раді України Анатолій Ладний (за дорученням голови фракції – народного депутата України Ігоря Рибаківа), керівництво Корюківської райдержадміністрації та районної ради, відомий київський краєзнавець із Корюківщини генерал Василь Устименко, заступники голови Української спілки в'язнів – жертв нацизму Надія Слесарева та Володимир Мартиш.

На науковому форумі крім діалогу науковців були також презентовані нові книги. Юрій Ганжуров, провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті, доктор політичних наук, професор, директор державного

підприємства «Парламентське видавництво Верховної Ради України» представив видання партизанських спогадів та матеріалів «круглого столу» з проблем історії партизанського руху в Україні, який відбувся в Українському інституті національної пам'яті у вересні 2010 р. (ДП «Парламентське видавництво Верховної Ради України») – «Партизанська та підпільна боротьба в Україні. 1941–1944 роки: історія, люди, пам'ять». Примірники цієї книги директор Українського інституту національної пам'яті, член-кореспондент Національної академії наук України Валерій Солдатенко подарував білоруським і російським учасникам конференції Артуру Зельському та Олені Масловій, а керівник парламентського видавництва – директору Корюківського історичного музею Олексію Бакуті.

Також учасники конференції побачили видання Чернігівської облдержадміністрації до Дня партизанської слави, а саме: «Партизанська слава. Чернігівська область» – доробок Чернігівського пошукового агентства по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією»; отримали книгу Людмили Студьонової «Право на безсмертя» та фотоальбом до 70-річчя партизанського руху в Україні.

Присутні також ознайомилися із документальними виставками «Чернігівщина партизанська» з фондів Державного архіву Чернігівської області і «Червона стрічка на кубанці», представлену Чернігівським обласним історичним музеєм імені В.В. Тарновського.

У матеріалах Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни» вміщені окремим розділом вітання гостям і учасникам форуму від керівництва державної виконавчої влади Чернігівщини та Корюківщини, депутатської фракції Верховної Ради України «Реформи заради майбутнього» та Українського інституту національної пам'яті.

Головний розділ збірника складають статті вітчизняних істориків і краєзнавців, музейних працівників України, Білорусі та Росії, які у формі наукових доповідей і повідомлень були представлені на цьому форумі, присвячені проблемним питанням руху Опору в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, терору і злочинів нацистської окупаційної влади проти мирного населення, а також питанням державної політики з увічнення пам'яті жертв війни, і конкретно – вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р.

Тексти подано мовою, якою їх підготували та виголосили учасники конференції.

Окремо представлена інформація про авторів наукових доповідей і повідомлень.

Упорядники сподіваються, що матеріали конференції, вміщені у цьому збірнику, сприятимуть формуванню та реалізації державної політики пам'яті в Україні, передусім щодо увічнення пам'яті жертв війни, стануть поштовхом для подальшої пошукової та науково-дослідницької роботи у вивченні малодосліджених і проблемних питань історії України періоду Другої світової війни.

ВІТАННЯ ГОСТЯМ І УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ

Від Чернігівської обласної державної адміністрації

Чернігівська область – це багата і щедра земля, це прабатьківщина чесних працьовитих людей, які шанують традиції та історію рідного краю, пам'ятають про ціну, сплачену багатьма поколіннями наших предків за мирне небо й вільну, незалежну та соборну державу.

Однією з полум'яних сторінок боротьби українського народу за волю стала Велика Вітчизняна війна та історія партизансько-підпільного руху. Невгасима пам'ять

про подвиг народу незмінно об'єднує навколо себе шанованих ветеранів, усіх нас, чий батьки та діди були учасниками та свідками тих подій, а також молоде покоління, для якого роки війни є прикладами героїзму і, водночас, страшним уроком злочинної жорстокості.

Варто відзначити, що загальнообласні заходи, пов'язані з подіями Великої Вітчизняної війни, є важливою складовою регіональної політики зі збереження національної пам'яті.

Цьогоріч в області відбувались жалобні заходи до Дня пам'яті жертв війни в Україні та 70-ї річниці початку Великої Вітчизняної війни, активними учасниками яких стали ветеранські організації.

А у вересні Чернігівщина відзначала 70-ту річницю початку партизанського руху в Україні. До цієї дати у селі Єліне Щорського району, де свого часу розміщувався штаб обласного партизанського з'єднання Олексія Федорова, відкрито відреставрований Музей історії партизанського руху на Чернігівщині. У відновленому легендарному партизанському містечку «Лісограді» відкрито пам'ятний знак партизанам Великої Вітчизняної війни, оновлено виставкові експозиції.

Продовжується видавництво книжок з історії Чернігівщини воєнного періоду. У грудні минулого року видано збірник документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності». До Дня партизанської слави побачили світ нові видання – книга Людмили Студьонової «Право на безсмертя» та фотоальбом, присвячений 70-річчю партизанського руху на Чернігівщині.

Нещодавно з друку вийшов документальний збірник «Партизанська слава», виданий за сприяння народного депутата України Ігоря Олександровича Рибаківа, за що, користуючись нагодою, хочу висловити йому велику подяку.

Сьогоднішня конференція присвячена дослідженню усіх аспектів партизансько-підпільного руху. На всіх етапах – починаючи від його зародження та діяльності у тяжких умовах осені 1941 – зими 1942 року до поступового розгортання та набуття масовості протягом 1942 року – боротьба народних месників супроводжувалась небаченим героїзмом та самопожертвою.

У 1943 році, на час визволення Чернігівщини, у п'яти партизанських з'єднаннях і окремих загонах налічувалося близько 22 тисяч партизан. Знаково, що за весь час збройної боротьби з окупантами бойовими нагородами відзначені понад 30 тисяч партизан і підпільників Чернігівщини.

Слід пам'ятати, що партизани воювали також в умовах постійної загрози знищення окупантами мирних жителів у відповідь на будь-яку диверсію, підривно діяльність чи просто збір розвідувальних даних. Більше того, дослідниками встановлено, що нацисти сприймали рух Опору як виправдання для масових вбивств цивільного населення – його свідомого, задалегідь спланованого знищення для розчищення «життєвого простору» для загарбників.

Однією з найжорстокіших кривавих акцій окупаційної влади стала Корюківська трагедія – за своїми масштабами, мабуть, найбільший у Другій світовій війні акт убивства мирних жителів цілого містечка.

У березні 1943 року карателі знищили близько 7 тисяч наших земляків – ця страшна цифра вражає. Трагедія української Корюківки крізь десятиліття відлунюється в наших серцях болем і сумом – поряд з відомими на увесь світ трагедіями білоруської Хатині, російської Хацуні, чеського Лідице, французького Орадуру.

На жаль, у післявоєнний час Корюківська трагедія не стала об'єктом уваги з боку світової громадськості, була маловідома в Україні. Проте, свідки трагедії – жителі Корюківщини, а також місцеві історики та краєзнавці увесь цей час свято берегли пам'ять про загиблих.

І лише в цьому році, після підписання Президентом України Віктором Януковичем Указу «Про заходи у зв'язку з 70-річчям Корюківської трагедії», вшанування жертв цієї трагедії на державному рівні було визначено як складову державної політики. Указом передбачено будівництво Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами, та проведення відповідних жалобних заходів всеукраїнського рівня.

Як наслідок – активізувалися наукові розвідки щодо дослідження цього військового злочину. Завдяки спільній роботі обласної влади, науковців, ветеранів та громадськості Україна та світ дізналися про Корюківську трагедію, її масштаби та страшні наслідки.

Йдучи назустріч численним проханням жителів області, робоча група підготувала пропозиції Чернігівської області до проекту розпорядження Кабінету Міністрів України, які включають наше бачення будівництва Меморіалу та його концепцію, певні кроки з благоустрою міста та, звичайно, розгортання в області пошуково-дослідницької роботи.

Вважаю, що долучення до цієї святої справи народного депутата України

Ігоря Олександровича Рибаківа – його безпосередня допомога і підтримка при розгляді цього питання у Верховній Раді – стануть запорукою успішної реалізації запланованих заходів щодо вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії.

Саме одним з етапів цієї роботи є Міжнародна конференція «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни». Даний науковий форум є важливим з точки зору обміну інформацією щодо найновіших досліджень з проблематики руху Опору на окупованих територіях, а також складовою частиною з вшанування пам'яті загиблого мирного населення міста Корюківка. Більш того, така наукова дискусія заслуговує стати постійним майданчиком для історичного аналізу подій Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині, оцінки подій війни з точки зору людської моралі, людяності та гуманізму.

«Суд історії не має термінів давнини, допоки пам'ять живе у серцях нащадків», – ці слова Президента України Віктора Януковича під час церемонії закладання капсул до польської частини Меморіалу в заповіднику «Биківнянські могили» у листопаді цього року якнайкраще характеризують мету нашої сьогоднішньої конференції.

Шановне товариство! Наше сьогоднішнє зібрання відбувається у пам'ятний для всієї України, а особливо для Чернігівщини, день – День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Трагедії, перетворення якої у катастрофу планетарного масштабу зупинило вже інше покоління – діти та онуки учасників Великої Вітчизняної війни. Тож захисникам і рятувальникам України – повага та доземний уклін від вдячних нащадків.

На завершення хочу побажати всім учасникам конференції – дослідникам, краєзнавцям з України та братніх країн – плідної і творчої роботи, змістовної та результативної дискусії.

Голова Чернігівської
обласної державної адміністрації

В.М. ХОМЕНКО

**Від депутатської фракції
«Реформи заради майбутнього»
у Верховній Раді України**

Сьогоднішній захід, я впевнений, буде сприяти збереженню нашої національної пам'яті. Адже спільна історія, спільна скорбота, спільний біль – ті чинники, які сприяють консолідації суспільства, зміцненню його моральних засад.

Можна тільки вітати кроки нинішньої влади, спрямовані на більш глибоке осмислення нашої трагічної історії, на усвідомлення колосальних жертв, які понесла Україна під час Другої світової війни.

У цьому контексті, звичайно, необхідно згадати і президентський Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ю річницею Корюківської трагедії», підписаний Президентом у вересні цього року, і постанову Верховної Ради України «Про вшанування

пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни», прийняту парламентом у жовтні. Наша депутатська фракція «Реформи заради майбутнього», звичайно ж, у повному складі проголосувала за цю постанову. Тому що в літописі гітлерівського терору на окупованих територіях усієї Європи трагедія Корюківки – найбільш кривава та не піддається розумінню і здоровому глузду.

Я також хочу подякувати місцевій владі, особисто голові Чернігівської обласної державної адміністрації за підтримку, розуміння та синхронізацію своєї роботи в питаннях збереження нашої національної пам'яті з центральною владою. Впевнений, до Меморіального комплексу пам'яті жертв фашистських окупантів, який повинен з'явитися в Корюківці, зовсім скоро будуть приходити люди не лише з навколишніх сіл. Я впевнений, що сюди приїжджатимуть люди з усієї України, щоб помолитися за душі невинних жертв. Адже під час війни фашисти спалили по всій Україні 256 сіл, а їх жителів убили!

Я знаю, що проект Меморіалу був готовий ще у 80-х роках, але тоді його реалізації завадив Чорнобиль. Сьогодні будівництву Меморіалу не зможе перешкодити ніяка економічна криза. Тому що народний біль не міряється статтями доходів чи видатків державного бюджету!

Зі свого боку – як лідер депутатської фракції «Реформи заради майбутнього» – зроблю все, щоб Кабінет Міністрів без зволікань виділив усі необхідні кошти на спорудження цього Меморіалу.

Наша фракція також на законодавчому рівні – під час прийняття Державного бюджету на 2012 рік – підніме питання про соціальне забезпечення людей, які пережили цю страшну трагедію. Найближчим часом фракція також розробить і

запропонує ряд соціальних програм, спрямованих на захист і підтримку жертв фашистського терору в Україні.

На завершення хочу озвучити лише одну цифру. У роки Другої світової війни вся Чернігівщина заплатила страшну людську ціну. Тільки з вересня 1941-го до вересня 1943 року окупанти знищили 127 тисяч осіб.

Попіл спалених корюківчан і ще тисяч і тисяч невинних жертв фашистського терору на Чернігівщині, по свій Україні стукає у наші серця. Пам'ять про цих людей повинна бути з нами завжди. І вона буде з нами завжди – для цього я та мої колеги по фракції зробимо все від нас залежне.

Народний депутат України, голова
депутатської групи «Реформи заради
майбутнього»

І.О. РИБАКОВ

Від Корюківської районної державної адміністрації

Я з радістю вітаю всіх присутніх на корюківській землі.

Велика Вітчизняна війна і період німецько-фашистської окупації стали для корюківчан суворим випробуванням. Корюківка була центром партизанського руху на Чернігівщині, що стало причиною фашистської розправи над мирними жителями Корюківки в березні 1943 року. В результаті каральної акції в Корюківці було знищено близько 7 тисяч мирних жителів, спалено 1390 будівель.

Три дні вулицями текла кров мирних жителів, три дні палало місто.

Багато років корюківчани мріяли про достойне вшанування пам'яті загиблих. І лише в останній рік, завдяки увазі та підтримці з боку керівництва області, зроблені реальні кроки щодо меморіального увічнення пам'яті загиблих.

Я від імені всіх корюківчан ще раз дякую Президенту України, Верховній Раді України, Уряду і особливо Вам, Володимире Миколайовичу, за підтримку наших ініціатив.

З метою вшанування пам'яті знищеного фашистськими окупантами у березні 1943 року у місті Корюківка Чернігівської області мирного населення, виховання в українському суспільстві шанобливого ставлення до подвигу й жертвовності попередніх поколінь 22 вересня 2011 року Президентом України підписаний Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії», 21 жовтня 2011 року Верховною Радою України видана постанова «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни».

Підписанню цих документів передувала клопітка робота. На адресу голів Корюківської райдержадміністрації та Корюківської районної ради надійшли звернення свідків Корюківської трагедії, ветеранських, молодіжних та інших громадських організацій із закликом гідного вшанування жертв нацистського злочину на державному рівні.

Велика допомога та підтримка надана співробітниками Українського інституту національної пам'яті на чолі з директором, членом-кореспондентом Національної академії наук України Валерієм Федоровичем Солдатенком.

Вся ця робота проведена вчасно, так як ще живі свідки тієї страшної трагедії.

Це потрібно не мертвим, це потрібно живим. Щоб наступні покоління пам'ятали про великий подвиг і великі страждання, щоб берегли мир, щоб будували щасливе життя у достойній державі.

Голова Корюківської районної
державної адміністрації

О.В. ДОВГАЛЬ

Від Українського інституту національної пам'яті

Український інститут національної пам'яті щиро вітає вас з відкриттям Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни», яка відбувається на виконання Указу Президента України від 22 вересня 2011 року № 925 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії».

Конференція є важливою науковою і суспільно-значимою подією, адже не лише українське суспільство, а й світове співтовариство повинно знати і пам'ятати про жахливі злочини проти людяності, здійснені нацистами на території України, і про потужний всенародний рух Опору українського народу поневолювачам.

Символічно, що конференція проходить саме у Корюківці, яка у повоєнні роки завдяки людським зусиллям піднялася зі згарищ та руїн і перетворилася на сучасне місто. В Україні, за підрахунками сучасних дослідників, внаслідок каральних акцій окупантів було спалено 1377 населених пунктів. Проте трагедія 1943 року у Корюківці, коли упродовж двох днів окупанти знищили майже 7000 мирних жителів, – це особливо жахлива подія. Трагедія такого масштабу виявилася найбільшою не лише в Україні та на інших окупованих нацистами теренах СРСР, а й серед усіх окупованих Німеччиною територій за всі роки Другої світової війни.

Нині ми докладемо зусиль для належної оцінки Корюківської трагедії в національній пам'яті, в її перетворенні на один із загальнонаціональних символів жертвності й звитяги українського народу.

Сподіваємося, що ця наукова конференція сприятиме подальшому розвитку неупереджених, ґрунтовних досліджень минулого партизанського руху як однієї із яскравих сторінок боротьби українського народу з гітлерівською агресією, поглибленню вдячної пам'яті українського народу про страждання предків, патріотичному вихованню молодого покоління.

Директор Українського
інституту національної пам'яті,
член-кореспондент Національної
академії наук України

В.Ф. СОЛДАТЕНКО

ДОПОВІДІ ТА НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 355.435.4(477)«1941/1944»:159.953(477)

Солдатенко В. Ф.

Партизанський рух та його вплив на формування національної пам'яті в Україні

Досліджується та аналізується роль і місце радянського партизанського руху у Великій Вітчизняній війні та Другій світовій війні, причинно-наслідкові зв'язки нацистської окупаційної політики з масштабами жертв мирного населення України, вплив руху Опору на розвиток українського народу та національної державності у вітчизняній історії в контексті формування політики національної пам'яті.

Ключові слова: Україна, Велика Вітчизняна війна, Друга світова війна, партизансько-підпільний рух, мирне населення, Корюківська трагедія.

30 жовтня 2001 р. Президентом України був підписаний Указ № 1020 «Про День партизанської слави», згідно з яким «з метою всенародного вшанування подвигу партизанів і підпільників у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, увічнення їх пам'яті» було встановлено свято День партизанської слави [1].

Згадані події, попри їх хронологічну віддаленість від нас, і нині виступають чинником формування суспільно-політичної та ідейно-духовної сфери України, не в останню чергу визначають громадську свідомість. Вони нерідко, хочемо ми того чи ні, стають таким же повноправним об'єктом наукових та громадських дискусій, як і проблеми економіки, політики, міжнародного курсу України тощо.

Серед ключових подій минулого України, справді святих понять нашої історичної пам'яті була і залишається Велика Вітчизняна війна та в цілому доля українського народу у період Другої світової війни. Перемога над нацизмом не тільки врятувала український народ від знищення або рабства претендентів на всесвітнє панування, але й створила базові для сучасного державотворення цивілізаційні чинники – соборність етнічних українських земель у рамках єдиної держави, закріплені у міжнародно-правовому вимірі кордони, членство в ООН, єдиний народ.

Думається, що кожна неупереджена, державницьки налаштована особа має усвідомлювати цю історичну константу, віддавати належне тим мільйонам наших предків, які ратною звитягою створили передумови для існування суверен-

ної, територіально цілісної Української держави. Без шанобливого ставлення до Перемоги важко собі уявити перебування України у колі європейських народів – таких же жертв і борців з нацизмом, її плідні стосунки із нашими сусідами, пострадянськими державами, адже українська земля рясно полита кров'ю вояків – представників багатьох народів тодішнього СРСР.

Закономірно, що Українська держава на законодавчому рівні закріпила суспільно-політичну вагомість ушанування пам'яті про Велику Вітчизняну війну, ухваливши у 2000 р. Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Цей Закон прийнятий «відзначаючи всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни, виходячи з історичних традицій Українського народу зберігати пам'ять про захисників Вітчизни, зважаючи на необхідність постійного піклування про ветеранів Великої Вітчизняної війни та жертв нацизму». Закон наголошує, що «шанобливе ставлення до пам'яті про Перемогу і ветеранів Великої Вітчизняної війни є священним обов'язком держави і громадян України» [2].

Дійсно, саме наші предки зробили вирішальний внесок у порятунок людства від знищення і поневолення тими, хто претендував на світове володарювання.

Адже на Східному фронті зазнали поразки 507 із 607 дивізій агресорів, знайшли могилу три чверті живої сили і техніки гітлерівської коаліції.

Одним з головних театрів військових дій Другої світової війни була українська земля. Близько 7 мільйонів вихідців з України стали до лав Діючої армії, половина з них сплатила ціною власного життя за свободу і майбутнє прийдешніх поколінь. Загалом війна і терор окупантів забрали у вічність 8–10 мільйонів мешканців України, її матеріальні збитки становили 40% від втрат СРСР. Українську землю вкрили 280 концтаборів, 180 таборів для військовополонених. Близько 2 млн. українців потрапили до фашистського рабства.

У 1944 р. в Україні воювала половина сухопутних військ радянських Збройних сил, у т.ч. 80% бронетанкових сил. У лавах чотирьох Українських фронтів, які визволяли республіку та країни Східної Європи, частка українців доходила до 70-80% [3, с.14]. В історію Другої світової увійшли такі масштабні операції, як звільнення Донбасу, битва за Дніпро і звільнення Києва, Корсунь-Шевченківська, Кримська, Львівсько-Сандомирська, Яссько-Кишинівська наступальні операції.

Але був і ще один фронт Перемоги – партизансько-підпільна боротьба на окупованій агресорами території України, інших республік СРСР.

Про особливості партизанства як важливого чинника боротьби з агресорами буде докладніше йтися у наукових доповідях й повідомленнях колег. Зверну увагу лише на кілька обставин. Організація партизансько-підпільного руху на початковому етапі війни супроводжувалася численними труднощами й великими жертвами. Їх можна було б уникнути, якби не серйозні прорахунки передвоєнного періоду, а також трагічні події 1930-х років.

Однак уже з середини 1942 р. партизансько-підпільний рух став вагомим фактором збройного протиборства з агресором – вельми серйозним противником, адже добре відомі майстерність антипартизанських операцій, бузувірство каральних акцій та можливості спецслужб Третього рейху.

Десятки тисяч озброєних партизан України завдавали дошкульних ударів по тилах ворога, поставили під серйозну загрозу його комунікації, проводили масштабні диверсійні кампанії. Противник ніс відчутні втрати, але головне – підраховано, що в цілому партизани СРСР відволікли на себе до 50 розрахункових дивізій агресорів. У критичні для фронту моменти ця сила могла стати переломною.

Під час визволення України у 1943–1944 рр. було налагоджено стратегічну взаємодію між Діючою армією та партизанськими силами, які посилили удари по комунікаціях ворога, захоплювали переправи, тримали у напрузі тил ворога.

Свідченням зростання військового мистецтва партизан стали тисячокілометрові рейди по тилах противника. Важко підрахувати, скільки людей врятували народні месники від насильства й депортацій на території «партизанських країв» – самостійно визволених й утриманих партизанами регіонів України.

Плідно працювала партизанська розвідка. На базі партизанських загонів і з'єднань ефективно діяли десятки оперативних груп радянських спецслужб. Частина партизан України взяла активну участь у визволенні від нацизму слов'янських народів, на основі українських партизанських загонів та опергруп створювалися цілі партизанські бригади у державах Східної Європи.

Враховуючи масштаб партизанства, широку соціальну базу його підтримки та бойовий ефект від ударів армії партизан України, сучасники можуть упевнено вважати війну на окупованій території неабияким чинником розгрому агресорів, яскравим прикладом патріотизму, волелюбності українського народу

Пам'ять про жертви нацизму і народних месників окупантам і нині є складовою національної пам'яті українського народу, про що свідчить і активна позиція мешканців Чернігівської області, корюківчан з увічнення пам'яті про безвинні жертви гітлерівського терору та народний рух Опору.

Окремо доцільно зупинитися на необхідності об'єктивного дослідження історії партизанського руху як складової конструктивного «наповнення» національної пам'яті українського народу.

Доводиться визнати, що у радянські часи минуле партизанства стало ледве не найбільш ідеалізованою сторінкою Великої Вітчизняної війни. Чимало з архівно-документальної спадщини опинилося у сумнозвісних спецхранах.

Немає де правди діти. На певні аспекти партизансько-підпільного руху взагалі поширилося повне ідеологізоване табу. Серед них – прорахунки в організації партизанства, проблема стосунків партизан з місцевим населенням та українським антикомуністичним повстанством, прояви зрадництва, гіпертрофоване подання ролі правлячої партії та спецслужб в організації партизанства, статистичні приписки у визначенні чисельності партизан та їх бойових результатів тощо. Все це

обумовило інформаційний шок у суспільстві, пов'язаний із зняттям ідеологічних забобонів, відкриттям раніше недоступних масивів першоджерел, поширенням ідейно-методологічного плюралізму у суспільстві та науці, розвитком міжнародних зв'язків науковців.

З'явилася певна методологічна й морально-психологічна розгубленість, навіть почуття образи від омани, спокуса заради «ліквідації білих плям» відмовитися від обов'язкової для науковця виваженості, неупередженості.

Однак введення до наукового обігу раніше закритих або «ідеологічно незручних» матеріалів, критичне використання серйозних доробків зарубіжної історіографії з проблеми, застосування новітніх методів науково-історичних досліджень не мають призвести до ігнорування очевидних макроісторичних обставин.

Зрозуміло, що «природна» пам'ять народу, зміст державної політики національної пам'яті та суто академічні дослідження ніколи не були і не стануть цілком тотожними поняттями. Однак, на нашу думку, і наукові дослідження, і державна політика національної пам'яті мають консолідовано вивчати та закріплювати в пам'яті української громадянської спільноти такі принципові історичні обставини як:

- справедливий характер фронтової та партизанської боротьби радянських народів проти агресора;
- величезні жертви та страждання українського народу, завдані агресорами;
- значний вплив партизанського руху на досягнення перемоги над агресором;
- свідомий історичний вибір українського народу, спрямований на перемогу, захист свободи й власної державності.

Варто відзначити вагомі наукові та науково-документальні праці українських вчених, які підтримують на високому методологічному рівні дослідження партизансько-підпільного руху в Україні. Йдеться про праці таких відомих істориків: В. Лозицького і А. Кентія [4, 5, 6, 7], В. Кучера [8, 9], Г. Міщенко і Г. Мігіна [10], А. Чайковського [11], Д. Веденєєва і Г. Биструхіна [12, 13]. При цьому доцільно особливо підкреслити те, що праці професійно відповідальних істориків нині ґрунтуються на величезному масиві раніш малодоступних їм джерел, уникають «фігур замовчення» (насадження яких, як показав радянський досвід, лише полегшує роботу із маніпулювання суспільною свідомістю з боку тих, хто намагається піддати ерозії національно-державницьку ідентифікацію українського народу, конструктивний зв'язок між поколіннями, гордість за перемоги та пошану до страждань предків).

Партизанський рух, як стратегічний фактор у Другій світовій війні, змінював плани німецького керівництва і значною мірою впливав на їх реалізацію. «Історія війн, – зазначав колишній генерал-полковник Вермахту Лотар Рендулич, – не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку ж велику роль, яку він відіграв в останній світовій війні. За своїм розмахом він являє собою дещо зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим колосальним впливом, який він справив на фронтові війська і на проблеми постачання, роботи тилу і управління

в окупованих районах, він став складовою частиною поняття тотальної війни. Партизанський рух, який з роками поступово посилювався в Росії, у Польщі, на Балканах, а також у Франції та Італії, вплинув на характер усієї Другої світової війни» [14, с.135].

Згідно з даними, викладеними у праці «Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні 1941–1945» [15], тільки партизани та підпільники України за час окупації знищили і поранили десятки тисяч гітлерівських солдатів і офіцерів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, штабів, пустили під укіс 4959 ешелонів з військами і бойовою технікою противника, підірвали 1566 танків і бронемашин, знищили 211 літаків і багато іншої техніки, захопили численні трофеї, спалили або висадили в повітря 461 воєнне підприємство, 915 складів з військовим майном, 248 вузлів зв'язку, 44 залізничні вузли, 607 залізничних мостів, пошкодили до 2 тис. кілометрів телефонно-телеграфного зв'язку.

З історією партизанства тісно пов'язана і драматична сторінка минулого українського народу – колосальні жертви, які він поніс від гітлерівців та їх союзників. Нагадаємо, що за час німецької окупації (вересень 1941 р. – вересень 1943 р.) знищено 127778 мирних жителів Чернігівської області [16, с.75]. Одним із символів звірств нацистів та їх поплічників стали близько 300 повністю знищених населених пунктів України (перед дослідниками залишається завдання уточнення цієї трагічної статистики) [17, с.166]. Невипадково саме у Корюківці, згідно із рішенням глави Української держави, має постати меморіал загиблим населеним пунктам [18], адже Корюківка стала безпрецедентним випадком, найбільш масовою акцією із одномоментного знищення мирних жителів – майже 7 тисяч осіб, без урахування вбитих до того [19, с.8].

Не можна оминати і такі поширені зараз спекулятивні міркування. Мовляв, саме партизанський рух спричиняв терор окупантів проти цивільного населення, «підставляв» некомбатантів під розправу ворогів. Такі твердження спотворюють і наукове розуміння сутності опору агресорам на окупованій території, і кидають тінь на пам'ять жертв війни. По суті, свідомо перекручуються причинно-наслідкові зв'язки історичних подій. Адже нині відомо, що стратегія планомірного, цілеспрямованого знищення та поневолення словенських народів (сумнозвісний план «Ост») почала розроблятися з 1940 р., і наші предки вже були приречені на стирання з історії. Так саме заздалегідь визначений характер носила політика нацистів по відношенню до єврейського народу, ромів, інших «неповноцінних» народів, над якими мала запанувати «арійська раса». Для реалізації антилюдських намірів агресорам і не потрібен був привід. В той же час, сам опір народів на фронтах і в партизанських лавах зірвав бузувірські плани знищення наших предків.

Трагедія Корюківки стала лише епізодом реалізації масштабної антилюдської програми гітлерівського рейху з проведення масових етнічних чисток населення Східної Європи та СРСР, складовою частиною глобального гітлерівського плану «звільнення життєвого простору» для німців та інших «німецьких наро-

дів» за рахунок територій «нижчих рас», насамперед – слов'ян. Показово, що робочі й «науково обґрунтовані» документи до плану напрацьовувалися з лютого 1940 р., коли партизанського руху і в зародку не було.

Слов'ян, що живуть у країнах Східної Європи та європейської частини СРСР, мали піддати частково онімеченню, а частково – депортації за Урал або знищенню. Як важливий етап розглядалося приєднання величезної території на Сході з обов'язковим знищенням 30–40 млн. людей, з переселенням 60–70 млн. радянських людей у Сибір і Середню Азію. Лише 20–30 млн. залишалися як раби для німців, покликаних колонізувати Україну, Білорусію та Руську рівнину до Уралу [20].

Повністю план «Ост» передбачалося реалізувати після завершення війни. Але вже в січні 1941 р. Гітлер заявив перед найближчим оточенням про необхідність знищити 30 млн. слов'ян. У директиві Гітлера міністрові у справах східних територій Розенбергу про введення в дію генерального плану «Ост» (3 липня 1942 р.) чітко ставилося завдання: «Слов'яни повинні працювати на нас, а в разі, якщо вони нам більше не потрібні, нехай умирають... Слід відкинути всі сентиментальні заперечення. Треба управляти цим народом із залізною рішучістю. Кажучи по-військовому, ми маємо вбивати від трьох до чотирьох мільйонів росіян на рік...» [21].

Директивами фюрера перейнялися його підлегли. Начальник штабу Верховного Головнокомандування Вермахту фельдмаршал Кейтель (повішений 1946-го за вироком Міжнародного військового трибуналу) 16 грудня 1942 року видав наказ про боротьбу з партизанами, де підкреслювалося: «тут більше ніж будь-коли, ідеться про те, «бути чи не бути», «ця боротьба не має нічого спільного з солдатським лицарством чи умовами Женевської конвенції». Війну проти «бандитів» на Сході й Балканах, закликав воєнний злочинець, слід вести «найжорстокішими методами...», щоб узяти гору над цією чумою». Наказ знімав з німецьких військових будь-яку дисциплінарну чи кримінальну відповідальність за звірства і брутальність, їх заборонялося карати «через свою поведінку в боротьбі з партизанами або їхніми спільниками» (тобто мирним населенням) [22, с.952-953].

На завершення хотів би зазначити, що Український інститут національної пам'яті (УІНП) стає дослідницьким й аналітичним центром вивчення, осмислення тих вузлових подій і процесів вітчизняної історії, які справили вирішальний вплив на розвиток українського народу та національної державності. Наукові дослідження Інституту, сподіваємось, сприятимуть розгортанню політики національної пам'яті. Підтвердженням тому слугує і те, що з ініціативи Інституту вийшли відомі вам Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» [18] та постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» [23]. Проблеми історичних трагедій і зв'язки народу доби Великої Вітчизняної війни будуть і надалі перебувати у центрі уваги науковців УІНП.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про День партизанської слави» від 30 жовтня 2001 р. № 1020 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1020/2001>.
2. Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» від 20 квітня 2000 р. № 1684 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1684-14>.
3. Друга світова війна в історичній пам'яті України: За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Упорядн.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К. – Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2010. – 247 с.
4. Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними / Центральний держ. архів громадських об'єднань України / В.А. Смолій (голов. ред.), В.С. Лозицький (авт.-упоряд.). – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 320 с.
5. Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака (червень–вересень 1943 р.) очима учасників, мовою документів / Центральний держ. архів громадських об'єднань України / І.Ф. Курас (голова ред.кол.), А.В. Кентій (упоряд.), В.С. Лозицький (упоряд.). – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 304 с.
6. *Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А.* Радянський рух Опору на окупованій території України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 97 с.
7. *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
8. *Кучер В.І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К.: Наукова думка, 1974. – 144 с.
9. Україна в Другій світовій війні (1939–1945): Посіб. для вчителя / В.І. Кучер, П.М. Чернега; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К.: Генеза, 2004. – 270 с.
10. *Мищенко Г.П., Мигрин Г.П.* Задача особою важности (Партизанская разведка. 1941–1945 гг.). – К.: Вища школа, 1985. – 206 с.
11. *Чайковський А.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: Україна, 1994. – 225 с.
12. *Ведєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Національна академія Служби безпеки України; Український ін-т військової історії. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
13. *Ведєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-і роки / Національна академія Служби безпеки України; Український ін-т військової історії. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
14. История Второй мировой войны. Выводы побежденных. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1998. – 640 с.
15. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 2-х кн. Кн.2: Партизанская война / Ю.В. Бабко, Д.Ф. Григорович, И.Я. Жученко и др. – К.: Наукова думка, 1985. – 431с.
16. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Черниговская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983. – 815 с.
17. *Легасова Л., Шевченко М.* Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії // М. Сторінки військової історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.С. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 154-169.

18. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925 // Президент України. Офіційне Інтернет представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14008.html>

19. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В.Бутко, Т.В.Макаренко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 88 с.

20. *Веденеев Д.* Призабытая трагедия // Секретные материалы. – 2011. – № 4. – С.12.

21. *Веденеев Д.В.* Кров і попіл Корюківки // Дзеркало тижня. – 2011. – 25 лютого (№ 7).

22. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. В 6-ти т. – Т.3: 1942-й год. – М.: ВШ КГБ СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1986. – 1022 с.

23. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3965-17>

Солдатенко В.Ф. Партизанское движение и его влияние на формирование национальной памяти в Украине

Исследуется и анализируется роль и место советского партизанского движения в Великой Отечественной войне и Второй мировой войне, причинно-следственные связи нацистской оккупационной политики с масштабами жертв мирного населения Украины, влияние движения Сопротивления на развитие украинского народа и национальной государственности в отечественной истории в контексте формирования политики национальной памяти.

Ключевые слова: Украина, Великая Отечественная война, Вторая мировая война, партизанско-подпольное движение, мирное население, Корюковская трагедия.

Soldatenko, V.F. Guerrilla movement and its influence on the formation of national memory in Ukraine

We study and analyze the role and place of the Soviet partisan movement in the Great Patriotic War and World War II, the cause-effect relationship of Nazi occupation policy with the scale of civilian casualties in Ukraine, the effect of the resistance movement on the development of the Ukrainian people and the national state in the country's history in the context of national policy-making memory.

Keywords: Ukraine, World War II, World War II, guerrilla-underground movement, the civilian population, Koryukovskaya tragedy.

УДК:323.28+329.18:93/94:«1941/1945»

Лисенко О.Є.

Нацистська політика і практика терору на окупованій території України

Стаття присвячена особливостям реалізації політики терору на окупованій території України в роки Другої світової війни. Аналізуються концептуальні підходи, ідеологічний акомпанемент (супровід), форми і методи репресій геноциду і Голокосту, антинацистський рух Опору.

Ключові слова: Друга світова війна, терор, геноцид, Голокост, репресії, рух Опору, історична пам'ять.

Плануючи «похід на Схід», лідери Третього Райху не мали узгоджених у всіх деталях начерків майбутньої окупаційної політики. Однак її засадничі напрями досить виразно окреслювали перспективи для місцевого населення територій, які планувалося завоювати.

Ще у 20-ті роки А. Гітлер виклав на папері ідеї, що згодом оформились у його параноїдальну «політичну програму». В її основу було покладено переконання в необхідності захоплення «життєвого простору» для германців. «Ми звертаємо свій погляд передусім до Росії, а також до сусідніх із нею залежних від неї країн... ми обрані долею стати свідками катастрофи, що є вагомим підтвердженням правильності расової теорії». Розвиваючи думку, він наголошував з цинічною відвертістю: «Ми зобов'язані очистити простір від населення... Ми зобов'язані розробити методи усунення цього населення. Я маю на увазі усунення цілих расових груп» [1, с.18].

До «неповноцінних» рас нацисти відносили слов'ян, циган і євреїв. Та якщо щодо слов'янських народів передбачалося комбінування різних засобів – від примусового виселення до масових екстермінацій, – то «остаточне вирішення єврейського питання» означало суцільне винищення цієї спільноти на всій окупованій території. Така ж доля очікувала ромів.

Запровадивши термін «жидо-більшовизм», теоретики й ідеологи нацизму у такий спосіб позначали два об'єкти терору: один – расовий, другий – політичний. Політичні представники радянської влади – радянські, профспілкові, комсомольські функціонери, армійські комісари, всі прибічники більшовиків – оголошувалися непримиренними ворогами райху й підлягали фізичній ліквідації. Ще 13 травня 1941 р. начальник штабу Головного командування Збройних сил

Німеччини Кейтель видав розпорядження «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» та про особливості повноваження військ», що скасовувало поширення військової підсудності на цивільне населення, передаючи карні повноваження щодо партизанів та підозрюваних у скоєнні злочинів проти Вермахту та німецької влади молодшим офіцерам. У документі наголошувалося, що офіцери зобов'язалися вдаватися до «масових насильницьких засобів» проти населених пунктів у кожному випадку, коли не існувало можливості швидко встановити безпосередніх винуватців різних порушень та інцидентів. Показово, що військовослужбовці звільнялися від кримінального переслідування навіть тоді, коли їх дії проти місцевого населення кваліфікувалися як військовий злочин чи проступок. Тільки у «достатньо замирених» місцевостях головнокомандуючі армійськими групами могли після узгодження з відповідними командуючими військово-морськими та військово-повітряними силами встановлювати підсудність цивільних осіб військовими судами [2, с.82-83].

Під час наради вищого командуючого складу німецьких Збройних сил 30 березня 1941 р. фюрер наголошував: «Війна буде різко відрізнятись від війни на Заході. На Сході жорстокість є благом для майбутнього» [3, с.27-30; 4, с.414].

Уже після початку війни проти СРСР керівництво Райху та вище військове командування деталізували основні принципи свого політичного курсу. Так, у доповненні Кейтеля до директиви командування Збройних сил Німеччини від 19 липня 1941 р. «Про продовження воєнних операцій на Сході» (п. 6) вказувалося: «Наявні для організації безпеки в підкорених східних областях війська внаслідок обширності цього простору будуть достатніми лише в тому випадку, коли будь-який спротив буде зломлено не шляхом юридичного покарання винних, а якщо окупаційні власті будуть навіювати страх, здатний відбити у населення будь-яке бажання спротиву» [3, с.60].

Німці не мали жодних ілюзій щодо лояльності більшості частини населення захоплених ними територій. Тому особлива увага приділялась заходам, спрямованим на «умиротворення» цих регіонів. За цим цинічним евфемізмом – погано прихований вишкір тотального терору, що став повсякденною реальністю на окупованих гітлерівцями та їхніми союзниками українських землях. Показаний у цьому сенсі наказ командувача 6-ї армії генерал-фельдмаршала фон Райхенау про поведінку військ на Сході. «У випадку застосування зброї в тилу армії з боку окремих партизанів, – зазначалось у документі, – застосовувати щодо них рішучі й жорстокі заходи. Ці заходи розповсюджуються також і на чоловіче населення з метою попередження можливих з його боку замахів ... Страх перед німецькими акціями має бути сильнішими від загрози з боку бродячих більшовицьких залишків» [3, с.66-67].

Влітку 1941 р. Головнокомандувач німецьких військ наказав відкривати вогонь без попередження по тих, хто порушує комендантську годину, уникає реєстрації, приймає на помешкання немісцевих людей, не доносить на «більшовиків та бандитів», переховує зброю, наближається до залізничного полотна» [3, с.70,80].

Не сумнівались у Берліні й у тому, що агресія зустрине на своєму шляху організовану відсіч у вже зайнятих Вермахтом теренах. Вже на початковій фазі війни

виявилось, що ці побоювання мали під собою підґрунтя. Визнаючи загрозу, яку несли «комуністичний повстанський рух» і «націоналістичні та інші кола», Кейтель у циркулярному листі вказував на небезпеку для німецького військового керівництва, що виявляється «перш за все в обстановці загальної стурбованості для окупаційних військ, а також веде до відволікання сил, необхідних для придушення головних вогнищ заколоту». Через те, що засоби придушення радянського руху Опору, які застосовувалися до того, очікуваних результатів не принесли, пропонувалося вдатися до найбільш радикальних методів: «Щоб у корені придушити незадоволення, необхідно з першого ж приводу негайно вжити найбільш жорстких заходів, щоб утвердити авторитет окупаційних властей і запобігти подальшому поширенню руху. При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте і що залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості. Спокутою за життя німецького солдата в цих випадках, як правило, повинно служити покарання смертю 50–100 комуністів. Спосіб страти повинен збільшувати ступінь залякуючого впливу. ...Дієвим засобом залякування може при цьому бути лише смертна кара. Особливо повинні каратися, переважно смертю, шпигунство, акти саботажу і спроби вступити в чужоземні армії. Смертю, як правило, повинно також каратися незаконне зберігання зброї» [5, с.520].

Аби досягнути поставлених цілей, нацисти створили унікальний механізм і технології терору та геноциду. Його специфічною властивістю було багатопланове поєднання військових та цивільних каральних органів. У зв'язку з цим можна висловити припущення, що паралельне співіснування кількох структур з аналогічними функціями заздалегідь моделювалося з тим, щоб через це «сито» не могли просочитися навіть найменші прояви опозиційності гітлерівському режимові.

СД, СС, гестапо, кримінальна і таємна польова поліція, жандармерія, допоміжна поліція, судові установи (цивільні суди та військові трибунали), власне війська Вермахту та СС – все це були ланки одного ланцюга, що тісно охопив Україну і постійно стискався.

Та навіть у цьому лиховісному шерезі своїм пекельним призначенням осібно стоять опергрупи поліції безпеки та СД – айнзатцгрупи. З чотирьох айнзатцгруп – «А», «Б», «С», «Д» – дві останні діяли на території України. На ці структури покладалося «умиротворення» завойованих земель шляхом фізичного знищення всіх потенційно небезпечних для Третього Райху осіб (комуністів, радянський і господарський актив, євреїв, ромів, інвалідів, психічно хворих, партизанів та підпільників).

Нарешті, завершувала цю одіозну піраміду система в'язниць і таборів, у яких утримувалися всі запідозрені в нелояльному ставленні до «нового порядку», злочинах та «підривній діяльності». Справжніми «фабриками смерті» на території України стали табори для радянських військовополонених. Гітлерівці створили такі умови утримання бранців, що для їх масового знищення не потрібними були газові камери: люди гинули від голоду, холоду, хвороб і непосильної праці сотнями тисяч.

Концтаборами на міжнародному рівні визнано лише Сирецький у Києві та Яновський у Львові. До них за суворістю режиму були схожі виправно-трудові табори примусової праці для євреїв, кількість яких в Україні сягала 78. Крім того, тут діяло 304 гетто, 200 пересильних і 15 трудових таборів [7]. Незважаючи на деякі відмінності, всі перелічені типи місць примусового утримання стали ланками одного механізму, що рухав безупинний конвеєр смерті.

Ще однією визначальною рисою нацистської політики терору став її тотальний характер. Системний підхід до знищення «ворогів Райху» знайшов свій вияв у тому, що ще до початку війни з СРСР були створені «Німецька розшукова книга», «Списки з виявлення місцеперебування», «Особлива розшукова книга СРСР», за якими здійснювалося виявлення потенційних опонентів та їхня ізоляція.

Першими жертвами нацистського режиму стали партійно-радянські працівники, єврейське та циганське населення. Попри деякі відмінності від інших зон окупації, у Генеральному Губернаторстві, до складу якого входив дистрикт «Галичина», також звичайним явищем стали масові страти українців, поляків, євреїв, представників інтелігенції, робітництва, селян. При цьому йшлося не тільки про випадки насильства над німецькими військовослужбовцями, за які скрізь карали з особливою суворістю, а й про такі речі, як спекуляція чи ухиляння від виконання трудової повинності.

Терор і геноцид стали «візитівкою» румунського владарювання у південно-західному регіоні республіки, де були створені губернаторства «Бессарабія», «Буковина», «Трансністрія». Останнє з них стало місцем зосередження таборів (Березівка, Вапнярка, Гросулів), через які пройшло 1 млн. 600 тис. ув'язнених. Територія радгоспу «Богданівка» у Доманівському районі Одещини стала братською могилою 52 тис. бранців. У порохових складах було знищено 25 тис. осіб [8, с.363].

Однією з форм тотального терору стало заручництво. Після того, як у жовтні 1941 р. стався вибух в одеській комендатурі, окупанти розстріляли по 200 осіб за кожного офіцера та цивільного німецького і румунського службовця, а також по 100 – за кожного солдата. У листопаді співвідношення зросло до 500 заручників за кожен випадок нападу на німецьких і румунських військовослужбовців [10, с.7,8,20]. Аналогічні дії практикувалися у всіх зонах окупації України.

Перехід нацистів до найбільш бруталних форм розправ з цивільним населенням та військовополоненими американський історик О. Братов характеризував терміном «варваризація способів ведення війни» [11, с.72-79].

Гітлерівці запропонували «зачистку» територій від «підривних елементів». Німецький вчений Х. Геєр зазначає, що за тодішнім формулюванням під цим терміном розумілося вбивство цивільних осіб, у тому числі за ідеологічними й національними ознаками [12, с.57-77]. Дослідник констатує, що у 1941–1942 рр. під прикриттям превентивних заходів щодо знешкодження комуністів та інших «ненадійних категорій», «дій проти партизанів», «каральних акцій проти бандитів» чи «ліквідації партизанських таборів і баз» відбувалися масові, чітко сплановані вбивства десятків тисяч мирних громадян, спалення цілих сіл [12, с.104-156]. На

думку Геєра, «антипартизанські експедиції» Вермахту буди «фікцією війни», що давала максимум можливостей вбивати та мінімум – бути вбитими [12, с.120].

Практика тотального терору викликала природний спротив населення окупованих територій. Гітлерівці всіляко намагалися вивести його у суто кримінальну площину. Посилаючись на Гаазьку конвенцію 1907 р. про закони та звичаї війни на суходолі, окремі положення якої стосувалися руху Опору, гітлерівські правники зазначали:

«1. Відповідно до положення конвенції, спротив населення країни або її частини військам противника допускається лише до того, як країна, окупована військами противника, і ніяк після окупації. Що стосується Другої світової війни, то тепер встановлено, що всі європейські країни у момент виникнення в них партизанського руху вже були тривко зайняті німецькими військами і що у більшості з них він розпочався після окупації... Вже з цієї однієї причини партизанська боротьба суперечила міжнародному праву.

...6. Нарешті, міжнародне воєнне право вимагає дотримання партизанами загальних правил збройної боротьби. Воно вимагає, щоб партизани носили якунебудь форму або помітні здалеку розпізнавальні знаки і не ховали своєї зброї. З цим останнім положенням несумісна ніяка підступність. Російські та італійські партизани, проте, взагалі не визнавали і не носили єдиної форми...

...Таким чином, кожна з наведених вище причин свідчить про те, що боротьба партизанів суперечила нормам міжнародного права. Не рахуючи російських та італійських партизанів, діями яких керували суверенні уряди, всі партизани інших театрів воєнних дій не дотримувалися жодного параграфу положень міжнародного права про ведення легальної боротьби. Тому партизани були поставлені поза законом. Саме таку правову ситуацію треба брати за основу, оцінюючи партизанську війну на будь-якому театрі воєнних дій...» [13, арк.43].

На виправдання засобів антипартизанської боротьби автор документа, Рендуліч, наголошував: «Метод боротьби радянських партизанів характеризувався такою жорстокістю, яка не зафіксована на жодному іншому театрі воєнних дій. Вони не рахувалися ні з якими правилами ведення війни і знищували полонених...». Обстоюючи правомірність застосування крайніх засобів, Рендуліч висловлював переконання, що партизани ніколи не будуть дотримуватися норм міжнародного права, оскільки це суперечить сутності партизанської боротьби. Тому цілком необхідно забезпечити солдату ширші повноваження і не обмежувати їх, як це передбачає 4-а Женевська конвенція 1949 р. Однак і таким шляхом не можна знайти задовільного вирішення цього питання [13, арк.45].

Нейтралізація спротиву здійснювалась у руслі цих та інших інструкцій. Так, командуючий групою армій «Південь» генерал Рудштедт наголошував, що успіх боротьби з партизанами безпосередньо пов'язаний з привселюдними стратами кількох тисяч осіб. Командування 11-ї армії створило спеціальний штаб для боротьби з рухом Опору. У спеціальній пам'ятці містився заклик до кожного військовослужбовця, «виявляти крайню жорстокість у боротьбі з партизанами» [14, с.167-168]. Документ

містив рекомендації: а) партизанів, захоплених у бою, перш за все слід допитати, а потім розстріляти (колишніх військовослужбовців Червоної армії) чи повісити (цивільних осіб); б) захоплені партизани всі без винятку повинні бути повішені. До повішених слід прикріплювати табличку: «Цей партизан не здався» [14, с.168].

Директива від 28 червня 1942 р. націлювала армійських командирів на співпрацю з окупаційною адміністрацією та поліційними інстанціями у справі «умиротворення», «знешкодження» комуністів і партизанів. Цей документ є ще одним свідченням тотального характеру терору проти учасників руху Опору і тих, хто активно чи пасивно їх підтримував [13, арк.39-41].

Наприкінці 1941 р. командування Вермахту на загарбаних територіях звітувало про результати «заходів» у цьому напрямі й робило певні узагальнення. 16 грудня начальник штабу групи німецьких військ в Україні фон Крузе у донесенні для керівництва Третього Райху наголошував: «Боротьба проти партизанів увінчається успіхом тільки тоді, коли населення побачить, що партизани і ті, хто їм симпатизує, будуть рано чи пізно приречені на смерть...

У ході боротьби з партизанами тисячі їх були публічно повішені чи розстріляні. Смерть від задушення викликає особливий страх. У такий спосіб було також знищено багато елементів, які блукали по країні без документів і серед яких були виявлені агенти і розвідники партизанів. Відтоді саботаж припинено. Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів.

Група армій рекомендує за потреби вдаватися до таких заходів» [15, с.548-549].

Вдаючись до широкого трактування терміну «партизан», гітлерівці прагнули підвести під нього не тільки безпосередніх учасників радянського руху Опору, а й тих, хто співчував, прямо чи опосередковано сприяв «народним месникам». Генерал Мюллер під час наради начальників органів юстиції та офіцерів армійської контррозвідки дав таку дефініцію: «Під поняття партизан підпадає кожен, хто, залишаючись цивільною особою, перешкоджає сам чи підбурює інших ускладнювати дії німецьких збройних сил (наприклад, підбурювачі, розповсюджувачі листівок, особи, які не виконують розпоряджень німецьких властей, підпалювачі, особи, які знищують шляхові знаки, запаси та ін.).

Право населення добровільно братися за зброю не визнається» [16, с.131].

Водночас окупанти всіляко намагалися перевести антинацистський рух Опору з політичної у кримінальну площину. З літа 1942 р. райсхфюрер СС Гімлер заборонив уживати слово «партизани» і наказав застосовувати назви «банда», «бандитська група», «банда розбійників». З одного боку, це мало применшити реальну присутність і силу партизанів та підпільників як політичних представників радянської сторони у тилу Вермахту, а з іншого, – виправдати brutальні форми боротьби з ним та екстермінацій цивільного населення. Один з виконавців «східної політики» Берліна генерал Хойзінгер не приховував: «Моїм особистим переконанням завжди було те, що ставлення до місцевого населення в оперативній зоні і методи боротьби з бандитами ... дають верховному політичному та військовому

командуванню сприятливу можливість для здійснення власної мети, а саме: систематичного скорочення слов'янського і єврейського населення» [17, с.270].

В унісон звучало й зізнання обергрупенфюрера СС Бах-Зелевськи, який вказував, що вся діяльність окупаційних властей, спрямована проти партизанів, підпорядковувалася головній меті – знищенню 30 млн. слов'ян [6, с.361].

У сукупності ці мотиваційні чинники та їхній ідеологічний супровід (вести мову про будь-яке правове оформлення в цьому випадку не доводиться) визначали стратегію і тактику тотального терору на «зайнятих східних територіях».

Серед перших операцій цього типу – каральна акція, здійснена гітлерівцями наприкінці 1941 р. в с. Велика Обухівка на Полтавщині. Зазнавши відчутних втрат під час першої сутички з місцевими партизанами, німці викликали підкріплення і примусили партизанів та мешканців села, які до них приєдналися, відступити. Тих, хто залишився, карателі методично вбивали, спалюючи в будинках і розстрілюючи тих, що втікали. На попелищі залишилося 269 трупів [19, с.662-663].

Влаштовуючи «прочісування» місцевостей, де могли перебувати партизани, гітлерівці зривали свою лють на безборонних людях. У березні 1942 р. у болотистій місцевості вздовж р. Прип'ять (площею 3 тис. км²) вони «ліквідували 650 активних учасників руху Опору та 2,5 тис. «підозрілих осіб» [15, с.251-252].

Наступальні дії Червоної армії на Північному Кавказі й Волзі влітку 1942 р. спричинили активацію підпільно-партизанської боротьби. У відповідь німці посилювали репресії.

Після того, як з'єднання під командуванням О. Сабурова відійшло з відбитого перед тим у німців Ямполь (поблизу Шостки на Сумщині), спеціальні загони поліції та СД «просіяли» через сито перевірок усіх підозрілих. До 9 липня з 808 перевірених у районі Конотоп-Кролевець 318 було страчено, а 16 липня у районі Ямпіль – Середино-Буда 215 осіб з 568 затриманих розстріляли. Внаслідок операцій з «очищення» північних районів Сумщини й Чернігівщини (Середино-Будського й Новгород-Сіверського) 3624 особи були арештовані, а 1508 з них – знищені [15, с.254].

Незважаючи на комплексні заходи, німецька каральна машина не могла нейтралізувати організований спротив у своїх тилкових районах. Партизани дислокувалися у важкодоступних лісових масивах, вчасно маневрували, а то й давали гідну відсіч ворогу. Напевно, тому в німецьких донесеннях порівняно мало повідомлень про знищення партизанських формувань, натомість багато – про «доблесні перемоги» у боротьбі з беззбройними цивільними громадянами.

У вересні 1942 р. карателі провели операцію «Трикутник», у результаті якої у волинському селі Кортеліси було вбито 2875 осіб, у тому числі 1620 дітей, а також спалили 715 будинків [20, с.595-596]. У грудні 1942 р. есесівці увірвалися в Старе Село (Рівненщина), зігнали селян до церкви й підпалили храм. У вогні загинуло понад 700 селян. На Полтавщині каральний загін спалив 215 дворів у с. Велика Обухівка (Миргородський р-н) і розстріляв 376 жителів. На Вінниччині у грудні 1942 р. гітлерівці зігнали в один будинок майже 300 мешканців в с. Іллінці і спалили їх. У березні 1943 р. жертвами окупантів стало 1300 громадян Хмель-

ника, у квітні – 2400 селян Тернівки (Жулинський р-н). У ході каральних акцій на Житомирщині (березень 1943 р.) німці вбили 3,5 тис. мирних людей [18, с.146].

Окупанти повели справжню війну на винищення у північному регіоні України. У с. Піски на Чернігівщині 28 грудня 1942 р. вони спалювали місцевих мешканців у власних будинках і церкві, розстрілювали на колгоспному дворі. Того дня не стало 861 жителя села. Сп'янілі від крові команди вбивць позбавили життя 289 громадян с. Мочалище, 175 – хутора Новоселиця, 177 – Нова Басань, 107 – Вороньки, 148 – Ялівка [8, с.364; 9, с.129,133]. Розлючені власними прорахунками і неспроможністю опанувати ситуацію, окупанти вчинили жихливу різню у райцентрі Корюківка. У березні 1943 р. тут було вбито близько 7 тис. осіб, спалено 1200 житлових приміщень [21, с.361,362]. Акцією помсти стала звіряча розправа над мешканцями с. Козари, де з 4800 осіб врятуватися вдалося лише 432 [21, с.514].

Терор, який набув усіх ознак геноциду, охопив й інші регіони України. Так, на Харківщині під приводом боротьби з партизанами гітлерівці вбили 73 особи з сіл Глинські і Брижовки. 2 січня 1944 р. карателі спалили с. Бовдури на Львівщині й відкрили вогонь по селянських хатах з усіх видів зброї. 38 убитих і 49 важкопоранених – такі підсумки кривавої оргії, вчиненої найманцями.

У цілому ж на території України в період нацистської окупації було знищено разом з мешканцями 334 села. Можливо, ці дані будуть уточнюватися. Але загальної ситуації це не змінює. Жертвами тотального терору агресорів стало понад 4,5 млн. наших співвітчизників, цивільних громадян. Окупаційні реалії беззастережно доводять, що всі вказівки Берліна, якими б фантастичними до початку нападу на СРСР вони не були, послідовно й неухильно втілювались у життя.

Людство дорого заплатило за свою довірливість, небажання до кінця відстоювати мир, ігнорування небезпеки, яка йому загрожувала. У списку жертв наші співгромадяни посідають своє помітне скорботне місце. Сучасне суспільство і держава мають постійно дбати про те, аби пам'ять про цю невимовно велику трагедію не потьмяніла.

Список використаних джерел

1. *Пикер Г.* Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск: Русич, 1993. – 251 с.
2. Военно-исторический журнал. – 1965. – № 1. – С. 82-83.
3. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Политиздат, 1963. – 325 с.
4. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. В 7-ми т. / Под общ. ред. Р.А. Руденко.– М.: Госюриздат, 1957. – Т. 1. – 800 с.
5. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 2-х т. / Под ред. К.П. Горшенина (главный редактор), Р.А. Руденко и И.Т. Никитченко. – М.: Госюриздат, 1952. – Т. 1. – 831 с.
6. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 7-ми т. – М.: Госюриздат, 1958. –Т. 3. – 816 с.
7. Довідник про табори та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упорядник М.Г. Дубик. – К.: Державний комітет архівів України; Український національний фонд «Взаємопорозуміння і примирення», 2000. – 303 с.

8. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3-х т. / Ін-т історії партії ЦК КП України; ред. кол.: І.Д. Назаренко, І.І. Вівдиченко, В.Я. Головін та інш.; авт. кол.: М.О. Буцько, М.М. Власов, П.І. Денисенко та інш. – К.: Політвидав України, 1967–1969. – Т. 1. – 1967.

9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3-х т. / Ін-т історії партії ЦК КП України; ред. кол.: І.Д. Назаренко, І.І. Вівдиченко, В.Я. Головін та інш.; авт. кол.: М.О. Буцько, М.М. Власов, П.І. Денисенко та інш. – К.: Політвидав України, 1967–1969. Т. 2. – 1969.

10. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. документов и материалов, 17.X.1941–9.IV.1944: В 2-х т. – Одесса: Одесское областное изд-во, 1949. – Т. 2. – 292 с.

11. Див.: *Bartov O.* The Eastern Front fuse barbarization of Warfare. – London, 1985 (Новая и новейшая история. – 1999. – № 3. – С. 72-79).

12. *Heyer H.* Killing Fields. Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1955. – S. 57–77.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 135.

14. *Диксон У.О., Гейльбурнн О.* Коммунистические партизанские действия / Пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы. – 1957. – 292 с.

15. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 657 с.

16. Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого Америк. Воен. Трибунала, вынесен в Нюрнберге 28 окт. 1948 г. / Пер. с нем.; под. ред. Д.С. Карева. – М.: Прогресс, 1964. – 360 с.

17. *Краль В.* Преступления против Европы / Пер. с чеш. – М.: Мысль, 1968. – 351 с.

18. Історія Української РСР. В 8-ми т., 10 кн. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Ред. кол. В.І. Клоков. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

19. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / Голов. ред. П.Т. Тронько (голова) та ін. – Полтавська область / Ред. колегія тома: І.Т. Буланій (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – 1028 с.

20. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / Голов. ред. П.Т. Тронько (голова) та ін. – Волинська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.

21. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / Голов. ред. П.Т. Тронько (голова) та ін. – Чернігівська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 697 с.

Лысенко А.Е. Нацистская политика и практика террора на оккупированной территории Украины.

Статья посвящена особенностям реализации политики террора на оккупированной территории Украины в годы Второй мировой войны. Анализируются концептуальные подходы, идеологический аккомпанемент, формы и методы репрессий, геноцида и Голокоста, антифашистское движение Сопротивления.

Ключевые слова: Вторая мировая войны, террор, геноцид, Голокост, репрессии, движение Сопротивления, историческая память.

Lysenko, O. Nazi policy and practice of terror in occupied territory of Ukraine.

The article is devoted to the features of realization of terror policy on occupied territory of Ukraine during World War II. The conceptual approaches, ideological accompaniment, forms and methods of repressions, genocide and Holocaust, anti-Nazi Resistance are analyzed.

Keywords: World War II, terror, genocide, Holocaust, repressions, Resistance, historical memory.

УДК 94(477):355.425.4

Веденєєв Д.В.

Зафронтова діяльність радянських спецслужб з позицій партизанських формувань

У статті висвітлюється процес організації радянськими спецслужбами своїх осередків на базі партизанських формувань України, розгортання ними зафронтової розвідувально-диверсійної діяльності та налагодження контррозвідувального захисту самих партизанських загонів від ударів спецслужб агресора, а також протиборство зафронтових формувань НКВС-НКДБ з рухом ОУН та УПА.

Ключові слова: партизанство, партизанських рух України, розвідка, контррозвідка, диверсії, повстанський рух.

Серед ключових подій минулого України, справді святих понять нашої історичної пам'яті була і залишається Велика Вітчизняна війна, доля українського народу у період Другої світової війни в цілому. Перемога над нацизмом не тільки врятувала український народ від знищення або рабства претендентів на всесвітнє панування, але й створила базові для сучасного державотворення цивілізаційні чинники – соборність етнічних українських земель у рамках єдиної держави, закріплені у міжнародно-правовому вимірі кордони, членство в ООН, єдиний народ.

Без шанобливого ставлення до перемоги важко собі уявити перебування України у колі європейських народів – таких же жертв й борців з нацизмом, її плідні стосунки із нашими сусідами, пострадянськими державами, адже українська земля рясно полита кров'ю вояків – представників багатьох народів тодішнього СРСР. Уже з середини 1942 р. вагомим фактором збройного протиборства з агресором став партизансько-підпільний рух. Десятки тисяч озброєних партизан України завдавали дошкульних ударів по тилах ворога, поставили під серйозну загрозу його комунікації, проводили масштабні диверсійні кампанії. Противник ніс відчутні втрати, але головне – підраховано, що в цілому партизани СРСР відволікли на себе до 50 розрахункових дивізій агресорів. У критичні для фронту моменти ця сила могла стати переломною.

Під час визволення України у 1943–1944 рр. було налагоджено стратегічну взаємодію між Діючою армією та партизанськими силами, які посилили удари по комунікаціях ворога, захоплювали переправи, тримали у напрузі тил ворога.

Свідченням зростання військового мистецтва партизан стали тисячокілометрові рейди по тилах противника. Важко підрахувати, скільки людей було врятовано від насильства й депортацій на території створених народними месниками «партизанських країв» – самостійно визволених й утриманих партизанами регіонів України.

Плідно працювала партизанська розвідка. На базі партизанських загонів і з'єднань ефективно діяли десятки оперативних груп радянських спецслужб. Частина партизан України взяла активну участь у визволенні від нацизму слов'янських народів, на основі українських партизанських загонів та опергруп створювалися цілі партизанські бригади у державах Східної Європи.

Враховуючи масштаб партизанства, широку соціальну базу його підтримки та бойовий ефект від ударів армії партизан України, сучасники можуть упевнено вважати війну на окупованій території неабияким чинником розгрому агресорів, яскравим прикладом патріотизму, волелюбності українського народу.

Доцільно навести і слова Місцеблюстителя Патріаршого Престолу митрополита Сергія (Страгородського) з його спеціального звернення до православних людей на окупованій території (січень 1942 р.): «Нехай ваші місцеві партизани будуть для вас не тільки прикладом та схваленням, але й предметом безперервного піклування. Пам'ятайте, що всяка послуга, надана партизану, є заслуга перед Батьківщиною і зайвий крок до нашого власного визволення від фашистського полону».

Доводиться визнати, що у радянські часи минуле партизанства стало ледве не найбільш ідеалізованою, лакованою сторінкою Великої Вітчизняної війни. Чимало з архівно-документальної спадщини опинилося у сумнозвісних спецхранах.

Нема де правди діти. На певні аспекти партизансько-підпільного руху взагалі поширилося повне ідеологізоване табу. Серед них – прорахунки в організації партизанства, проблема стосунків партизан з місцевим населенням та українським антикомуністичним повстанством, прояви зрадництва, гіпертрофоване подання ролі правлячої партії та спецслужб в організації партизанства, статистичні приписки у визначенні чисельності партизан та їх бойових результатів тощо. Все це обумовило інформаційний шок у суспільстві, пов'язаний із зняттям ідеологічних забобонів, відкриттям раніш недоступних масивів першоджерел, поширенням ідейно-методологічного плюралізму у суспільстві та науці, розвитком міжнародних зв'язків науковців.

З'явилася певна методологічна й морально-психологічна розгубленість, навіть почуття образи від омани, спокуса заради «ліквідації білих плям» відмовитися від обов'язкової для науковця виваженості, неупередженості. І вже новий ідеологічний ангажемент почав спотворювати тверезе пізнання власного минулого.

Однак введення до наукового обігу раніш закритих або «ідеологічно незручних» матеріалів, критичне використання серйозних доробків зарубіжної історіографії проблеми, застосування новітніх методів науково-історичних досліджень не мають призвести до ігнорування очевидних макроісторичних обставин.

Не припустимо, щоб таке масштабне й стратегічно значуще явище як партизансько-підпільний рух, при всіх прикрях аспектах його буття, зводилося у суспільній свідомості до простецьких й принизливих штампів.

Торкнемося стану наукової розробки проблеми зафронтаної діяльності радянської спецслужби в 1941–1945 рр. Як це не парадоксально, але на батьківщині класичної партизанської боротьби 1812 р. і 1941–1944 рр. у післявоєнний період не приділялося належної уваги навчанню офіцерського складу навичкам партизанських дій, а також дослідженням застосування спеціальних операцій в цілому (в той же час «основний противник» США лише до 1965 р. навчили азам «малої війни» 100 тис. офіцерів Збройних сил). Тільки завдяки ентузіазму науковців КДБ СРСР, колишніх активних учасників і організаторів партизансько-підпільної боротьби (М. Андріанова, Г. Бояринова, В. Боярського, П. Брайка, І. Старинова та інших науковців) здійснювалися дослідження специфічних форм і методів зафронтаної роботи спецслужб, до основи яких було покладено досвід Великої Вітчизняної війни [4-9; 12-15; 18].

Проблеми застосування зафронтаних опергруп фрагментарно порушувалися у працях науковців КДБ, присвячених участі співробітників органів держбезпеки у війні з нацистами [див. напр.: 17; 20; 22; 26]. Окремі публікації спрямовувалися на висвітлення розвідувальної діяльності зафронтаних груп [28], а кандидатська дисертація відомого дослідника історії радянських спецслужб В. Коровіна [21] підвела наприкінці 1960-х рр. підсумок певному етапу дослідження зафронтаної роботи органів НКВС-НКДБ.

Що стосується цивільних авторів, то на фоні розлогої наукової та мемуарної літератури з історії партизансько-підпільного руху в Україні [див. напр.: 16; 25; 29; 30; 31] лічені праці присвячувалися саме спеціальним заходам, які здійснювалися за участю співробітників спецслужби з позицій формувань народних месників. Тут насамперед слід згадати монографію Г. Міщенка та Г. Мигрина з історії розвідувальної діяльності українських партизан [24]. До тематики зафронтаної діяльності радянської спецслужби звертаються і сучасні дослідники. Зокрема, науковцями СБ України вперше відкрито видано комплекс документів зафронтаних груп НКВС-НКДБ [19]. До досвіду зафронтаної роботи радянських органів держбезпеки апелює Г. Биструхін при дослідженні партизанської боротьби як методу роботи спецпідрозділів органів держбезпеки [10; 11]. При цьому для подальшого дослідження проблеми перспективними є документи фондів розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху [1] та робочих справ зафронтаних груп НКВС-НКДБ УРСР, що зберігаються в Державному архіві СБ України [3].

Виходячи зі стану розробки проблеми, автор ставить за мету висвітлити у статті організацію і провідні напрями зафронтаної роботи оперативних груп органів держбезпеки під час вигнання нацистських загарбників з України.

При відступі радянських військ, для налагодження розвідувально-диверсійної роботи, на окупованій території залишили численну агентуру органів держ-

безпеки (понад 12,7 тис. осіб). Однак з більшістю оперативних джерел був відсутній зв'язок, значна їх частина була знешкоджена противником, перейшла до партизан або стала на шлях співробітництва з окупантами [19, с.20; 18, с.344-345].

Водночас, до 30 травня 1942 р. поточне керівництво партизанськими силами України здійснювало 4-е Управління НКВС УРСР, відколи постановою Держкомітету оборони при Ставці Верховного Головнокомандувача створюється Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військовій раді Південно-Західного напрямку – Український ШПР. У його складі запроваджується інформаційно-розвідувальний відділ. 4-ті підрозділи НКВС–НКДБ переорієнтовуються винятково на агентурно-оперативну роботу, у тому числі на контррозвідувальний захист партизанських формувань.

Представництва УШПР з власними розвідувальними відділеннями згодом відкриваються при Військових радах відповідних фронтів, оперативні групи – при Військрадах армій. Опергрупам та обласним штабам партизанського руху підлягали диверсійні та розвідувальні групи партизанських загонів. З жовтня 1942 до квітня 1943 рр. підпорядковані УШПР з'єднання та загони здобули до 800 цінних розвідувальних даних. Значно зросла ефективність партизанської розвідки з літа 1943 р. внаслідок закріплення за з'єднаннями та загонами оперативних груп [1, спр. 219, арк. 1,128-129; 30, с.37; 15, с.67].

Відповідно до наказу народного комісара оборони СРСР № 00189 від 5 вересня 1942 р. запроваджуються посади заступників командирів партизанських загонів з розвідки і для їх заміщення направляються за лінію фронту 367 осіб, переважно оперпрацівників НКВС. Необхідність посилити розвідувальні апарати партизан досвідченими офіцерами спецслужб підкреслювалась у наказі Ставки Верховного Головнокомандувача № 0073 від 19 квітня 1943 р. Практично в усіх партизанських формуваннях запроваджуються посади заступників командирів з розвідки, які водночас керували агентурним апаратом з контррозвідувального захисту (до початку 1944 р. у партизанських загонах України внутрішня контррозвідувальна мережа сягнула 2 тис. учасників). У великих партизанських з'єднаннях заступник з розвідки мав оперативну частину. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник з розвідки командира партизанського загону мав розвідників-агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників [20, с.22; 5, схема №16; 31, с.207].

У партизанському з'єднанні С. Малікова оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (з агентурою у полках та підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненської та Житомирської областей) [5, схема №17]. Як правило, партизанські загони (в ранзі батальйона) мали заступників командира з розвідки (із розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод).

Директива НКВС СРСР № 364 від 14 серпня 1941 р. поставила перед органами держбезпеки завдання агентурної розробки руху українських націоналістів.

З листопада 1941 до березня 1942 р. НКВС УРСР спільно зі спеціальною групою ЦК КП(б)У на територію шести областей Західної України було перекинуто 150 спеціальних формувань та окремо 148 агентів і зв'язкових. Зі вступом радянських військ у Західну Україну розпочинається збройне протистояння з повстанським рухом під політичним проводом ОУН (С. Бандери). Вирішальною причиною цієї національної трагедії був протест проти репресивної політики сталінського режиму, яку населення регіону повною мірою відчуло у передвоєнні роки. Окремі випадки переговорів між повстанцями, радянськими партизанами і навіть окремими співробітниками опергруп НКВС не призвели до творення єдиного антифашистського фронту.

Уже наприкінці 1942 р. начальник розвідувального управління ЦШПР генерал-майор Аргунов ставить серед основних завдань партизанської розвідки на зиму 1942–1943 рр. насадження агентури у середовищі націоналістичних формувань. З листопада того ж року заступник начальника УШПР С. Бельченко та начальник розвідувального відділу М.Анісімов надіслали і до партизанських з'єднань директиву № 3762, яка зобов'язувала виявляти та брати на облік націоналістичні формування, створювати в них агентурні позиції, через агентурні можливості з'ясовувати чисельність, структуру, склад повстанських формувань, їх ідеологічні настанови, дані про керівний склад та стосунки з німцями. Відповідно, поважна частина опергруп («Переможці», «Унітарці», «Дружба», «Розгром», «Волинці» та інші) мала як одне з головних завдань розвідувально-підривну діяльність проти націоналістичних угруповань та їх Служби безпеки (СБ). Так, в «особливому завданні» опергрупі «За Батьківщину» (вересень 1943 р.) 4-го Управління НКДБ УРСР йшлося про необхідність з позицій партизанського з'єднання О. Сабурова придбавати агентуру у середовищі ОУН, виявляти інформаторів і зв'язкових, залишених СБ на випадок приходу радянських військ. До осені 1943 р. лише при з'єднаннях С. Ковпака, М. Наумова та О. Сабурова діяло 9 резидентур органів держбезпеки, які мали на зв'язку 572 агентів, більша частина з них використовувалася по лінії протидії ОУН та УПА [16, с.31,39; 2, арк.121; 3, спр.28461, т.1].

Як приклад успішної агентурної роботи наведемо опергрупу 4-го Управління НКДБ УРСР на базі партизанського з'єднання Б. Шангіна. У жовтні–грудні 1943 р. вона захопила до 30 функціонерів ОУН, одержала відомості про 50 проводів та референтур СБ ОУН, важливі директивні документи й коди підпілля, придбала декілька цінних оперативних джерел в осередках ОУН Німеччини та Австрії. Джерело групи «Карина» (*тут і далі псевдоніми змінено – авт.*), працюючи секретаркою одного з керівників окупаційної адміністрації Львова і використовуючи знайомства з генерал-губернатором Вехтером, лідерами націоналістів А. Мельником та В. Кубійовичем, збирала інформацію про підпілля ОУН, передачу націоналістам німцями зброї. За повідомленнями іншого джерела групи «Сидоренка», який мав «широкі зв'язки серед керівних кадрів ОУН та УПА, надав винятково цінні дані про антирадянську діяльність українських націоналістів», за якими

було знищено низку функціонерів ОУН, а 87 з них взято на оперативний облік [1, спр.275, арк.30]. Загалом у 1942–1944 рр. партизанська розвідка підготувала 94 інформаційні зведення щодо українських націоналістів [14, ч.2, с.29-30].

Інтереси забезпечення стратегічного наступу Червоної Армії обумовили надання навесні 1944 р. завдання 28 опергрупам, що діяли на території УРСР, передислокуватися на захід для розвідувально-підривної роботи в тилу противника. Так, група «Волинці», незважаючи на значні втрати і поневіряння, здобула інформацію про зручні для проходження військ перевали Карпат і сили угорської армії.

Згодом на прохання командування 1-го Українського фронту опергрупи зосереджують зусилля на диверсійних акціях. Лише з липня 1944 до січня 1945 р. цими спецформуваннями було здійснено в Польщі 114 підривів залізничних мостів та 5 військово-промислових об'єктів [11, с.126]. На базі окремих опергруп за рахунок поповнення патріотами-антифашистами країн Східної Європи виростили сильні партизанські бригади, які виявилися спроможними до результативних бойових дій. Так, у жовтні 1944 р. бригада, утворена на базі опергрупи «Мисливці», упродовж 2 діб спільно з військами утримувала стратегічний перевал Бескид до підходу основних сил 4-го Українського фронту [20, с.89].

Таким чином, діяльність зафронтових оперативних груп під час визволення України сприяла розвідувальному забезпеченню Діючої армії, розгортанню партизанського руху (насамперед – організації його розвідувальної роботи та контррозвідувального захисту), підриву військово-економічного потенціалу противника, сприяла проведенню інших важливих оперативних заходів органів держбезпеки, в тому числі – формуванню агентурної мережі за кордоном. У період окупації в Україні діяло щонайменш 95 оперативних груп, спецзагонів та окремих резидентур НКВС–НКДБ.

Повчальний досвід зафронтової роботи доби Великої Вітчизняної війни заслуговує на вивчення й творче використання в інтересах підготовки органів і підрозділів СБ України до дій в особливий період, зокрема на випадок організації та оперативного забезпечення опору на тимчасово окупованій території, протидії антиурядовим (екстремістським, терористичним) збройним формуванням повстансько-підпільного типу.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.62. – Оп.1.
2. Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.490.
3. ГДА СБУ. – Ф.60.
4. *Андріанов В.Н.* Организация и методы деятельности разведки партизанских сил. – М.: ВШ КГБ, 1972.
5. *Андріанов В.Н.* Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ, 1971.
6. *Андріанов В.Н.* Зафронтовая работа оперативных групп органов государственной безопасности. – М.: ВКШ КГБ, 1989.

7. Андрианов В.Н. Основы партизанской борьбы. – М.: ВКШ КГБ, 1989.
8. Андрианов В.Н. Контрразведывательное обеспечение партизанских формирований в условиях современной войны. – М.: ВКШ КГБ, 1989.
9. Андрианов В.Н. Участие чекистов в партизанской борьбе в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВКШ КГБ СССР, 1990.
10. Биструхін Г.С. Партизанські дії спецпідрозділів органів держбезпеки у світлі міжнародного гуманітарного права. Історіографія проблеми. – К.: НА СБ України, 2004.
11. Быструхин Г.С. Партизанские действия как метод деятельности специальных подразделений органов государственной безопасности // Дисс... канд. юрид. наук. – К., 2003.
12. Борисов Н. Оперативные группы во вражеском тылу // Сборник КГБ СССР. – 1968. – № 4.
13. Бояринов Г.И. Тактика партизанских действий в будущей войне // Дис... канд. юрид. наук. – М., 1959.
14. Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. – М.: ИПК ПВ КГБ СССР, 1991.
15. Брайко П.Е., Старинов И.Г. Партизанская война. – М.: В/ч 64510, 1983. – Ч.1.
16. Войцехович В.О. Фронт на Поліссі. – К.: Політвидав України, 1975.
17. Детинин В.И., Дорошенко И.А., Коровин В.В. Чекисты в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ, 1967.
18. Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. Сост. Коровин В.В., Овчинников С.Н. – М.: ВШ КГБ, 1964.
19. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Спецвипуск. – К., 2001. – № 1. Упорядники Веденев Д., Козенюк В., Сердюк С.
20. Иванков А.В. Из опыта работы чекистов Украины в период борьбы с немецко-фашистскими оккупантами // Сборник высших курсов КГБ (Киев). – 1985. – С.14–23.
21. Коровин В.В. Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны. – М.: ВШ КГБ, 1968. – С. 89.
22. Коровин В.В. Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Автореф. дисс. доктора юрид. наук. – М.: ВКШ при СМ СССР, 1983. – 48 с.
23. Кучер В.І. Партизанські краї і зони в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К.: Наукова думка, 1974.
24. Мищенко Г.П., Мигрин Г.П. Задача особой важности (Партизанская разведка. 1941–1945 гг.). – К.: Вища школа, 1985.
25. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985.
26. Никитченко В.Ф. Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны. // Труды ВКШ КГБ при СМ СССР. – 1971. – № 2. – С. 66–82.
27. Попов А. 15 встреч с генералом КГБ Бельченко. – М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002.
28. Семенов Я.Ф. Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Труды ВКШ КГБ СССР. – 1985. – № 35. – С. 70–84.
29. Старожилев Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983.
30. Україна партизанська. Науково-довідкове видання. – К.: Парламентське видавництво, 2001.
31. Чайковський А.С. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К.: «Україна», 1994.

Веденеев Д.В. Зафронтовая деятельность советских спецслужб с позиций партизанских формирований

В статье освещается процесс организации советскими спецслужбами своих органов на базе партизанских формирований Украины, развертывание ими зафронтовой разведывательно-диверсионной деятельности и налаживание контрразведывательной защиты самих партизанских отрядов от ударов спецслужб агрессора, а также противостояние зафронтовых формирований НКВД-НКГБ с движением ОУН и УПА.

Ключевые слова: партизанство, партизанское движение Украины, разведка, контрразведка, диверсии, повстанческое движение.

Vedeneyev, D.V. The outside front-line activities of Soviet secret service from position of guerilla forces

The article highlights the process of organizing by the Soviet secret service agencies their own bodies based on the partisan formations of Ukraine, they deploy the outside front-line reconnaissance and sabotage activities and established protection of the guerrilla units from strikes of aggressors secret service, and confrontation of the outside front-line activities by NKVD-NKGB with the movement of the OUN and UPA.

Keywords: partisan, the partisan movement in Ukraine, intelligence, counterintelligence, sabotage, insurgency.

Пилявець Р.І.

**Взаємодія партизанських сил з діючою армією
під час визволення України (1943–1944 рр.):
сутність, зміст, форми, вплив на хід воєнних дій**

Розглядаються та аналізуються питання взаємодії партизанських формувань з частинами і з'єднаннями Червоної Армії під час визволення України від окупантів у 1943–1944 рр. Значну увагу приділено уточненню понятійного апарату, розкриттю форм і способів взаємодії партизанів з регулярними військами, її значення та впливу на загальний хід воєнних дій.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, визволення України, партизанський рух, партизанські сили, регулярні війська, Червона Армія, взаємодія.

Характер, хід і кінцеві результати Другої світової війни були обумовлені складним комплексом умов і факторів. Серед їх розмаїття визначну роль відіграв рух Опору народів окупованих країн, який став одним з найбільш вагомих чинників перемоги країн Антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною та її союзниками.

Найважливішою складовою руху Опору в країнах Європи у роки війни була діяльність партизанських сил. Діючи в тилу ворога, вони завдавали відчутних втрат і матеріальних збитків окупаційній владі, тилам, комунікаціям і військам противника. Ефективні розвідувальні, диверсійні, рейдові та бойові дії партизанів, що отримали назву «партизанської війни», розгорнулися на більшості окупованих територій і театрів воєнних дій.

Поступово, з потужним зростанням народного спротиву окупантам, ворог усвідомив усю небезпеку, яку являла для нього діяльність партизанських сил, а тому боротьбу з партизанами він почав розглядати як одне з найважливіших своїх завдань. Особливу роль партизанського руху у минулій війні відмічали багато знакових постатей, полководців, воєнних діячів обох воюючих сторін. Так, один із колишніх німецьких воєначальників, який безпосередньо організовував протипартизанські дії, генерал-полковник вермахту Л. Рендулич наголошував: «Історія війн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку ж велику роль, яку він відіграв в останній світовій війні. За своїм розмахом він являє собою дещо зовсім нове у воєнному мистецтві. За тим колосальним впливом, який він справив на фронтові війська і на проблеми постачання, роботи тилу і управління в окупованих районах, він став складовою частиною поняття тотальної війни. Партизанський рух, який з роками поступово посилювався в Росії, у Польщі, на Балканах, а також у Франції та Італії, вплинув на характер усієї Другої світової війни» [19, с.135].

Особливо запеклою і дієвою виявилася народна війна в тилу ворога в окупованих районах СРСР. Діяльність партизанів у Білорусії, Росії, Україні завдала суттєвої шкоди тилам і комунікаціям противника, що великою мірою позначилося на результатах воєнних дій. Партизанський рух, який на початку війни та окупації з низки причин мав неорганізований, вогнищевий характер, був слабким і малоефективним, поступово набув організованості, активності, масового характеру та перетворився на потужний і значущий чинник війни. Ми можемо цілком аргументовано стверджувати, що активна бойова діяльність партизанів сприяла звільненню Червоною Армією загарбаних ворогом територій, зокрема й України.

Серед усіх аспектів радянського партизанського руху особливе місце належить *взаємодії партизанських формувань з регулярними військами*. На наш погляд, взаємодія партизанських сил з частинами і з'єднаннями Червоної Армії була однією з найважливіших форм бойової діяльності партизанів, особливо у період наступу радянських військ.

Високу оцінку значенню партизанського руху для дій регулярної армії дав Маршал Радянського Союзу О. Василевський, який у роки війни очолював Генеральний штаб РСЧА і був членом Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК): «За досвідом своєї роботи у Генеральному штабі я можу з повною підставою стверджувати, що партизанський рух і боротьба народу в тилу ворога відігравали роль важливого чинника в загальних стратегічних планах і розрахунках Радянського Верховного Головнокомандування та бралися до уваги при розробці крупних наступальних операцій, що проводилися на радянській території» [45, с.233].

Вітчизняного дослідника цікавить, насамперед, взаємодія партизанів і регулярних військ, яка здійснювалася на території України. Ми були б далекими від істини, якщо б стверджували, що в наш час означене питання є «terra incognita» для історичної науки. Це не так. За радянських часів, особливо у 60-ті – першій половині 80-х років, воно висвітлювалося багатьма істориками, дослідниками воєнних дій, діяльності військ і партизанського руху. При цьому досліджувалися як його часткові аспекти (в певних територіальних і часових межах, в розгляді окремих форм і способів спільних дій тощо)[1; 8; 10; 11; 13; 16; 20; 26; 27; 29; 32; 34; 35; 37; 39; 40; 47; 50; 63], так і в цілому – комплексно, системно [15; 61]. Його висвітлювали і в узагальнюючих колективних працях, присвячених Другій світовій та Великій Вітчизняній війнам, зокрема в Україні [7; 17, т.3, с.478-489; 28, с.347-395; 54; 56]. Йому приділено певну увагу, але не розглядаючи як окрему проблему, в низці спеціальних праць радянських і пострадянських авторів, де комплексно досліджено партизанський рух у СРСР та Україні [3; 5; 41; 42; 48]. Проте, навряд чи можна вважати це питання повністю і остаточно вирішеним.

На наш погляд, такий висновок зумовлений, якнайменше, двома аргументами. По-перше, радянська історична наука, як ідеологічна служниця, «грішила» відомою заданістю, необ'єктивністю та обов'язковим акцентом на вирішальній ролі комуністичної партії в тому або іншому важливому процесі (соціальному, політичному, економічному, культурному тощо). Це було проявом лакування і прикра-

шення дійсності, перебільшення, підтасовування, причісування, замовчування, подання суспільству односторонньої та упередженої оцінки історичних фактів. Великою мірою всі вищенаведені вади стосуються висвітлення та оцінки партизанського руху, масштаби якого у хрущовсько-брежньєвську епоху штучно перебільшували, однозначно приписуючи йому визначний і «всенародний» характер та оминаючи висвітлення його складнощів, протиріч, темних сторін, вад, недоліків.

Другий аргумент зумовлений тим, що питання взаємодії радянських партизанів з Червоною Армією в ході визволення території України від нацистських окупантів за останні чверть століття, за поодинокими винятками, не висвітлювалося. Чому? Під час становлення незалежної Української держави, яке супроводжувалося закономірним і разом з тим непростим і болючим процесом «ревізії історії» та «повного переосмислення» нашого минулого, це питання не викликало жвавого суспільного інтересу, а в науковому середовищі воно не було «модним», вважалося неактуальним, другорядним, уявляючись певним «анахронізмом».

Саме тому, як, власне, і радянська партизанська та підпільна боротьба у роки війни в цілому, воно не викликало належної уваги з боку дослідників і опинилося на узбіччі наукових пошуків. Істориків, як і суспільство в цілому, починаючи від доби «перебудови і гласності» (а за часів незалежності ця тенденція лише закріпилася), що цілком природно і зрозуміло, передусім цікавили «білі плями» історії. В Україні найбільшу увагу дослідників прикував до себе український визвольний рух, зокрема діяльність ОУН-УПА, яка в СРСР подавалася як злочинна й антинародна та висвітлювалася виключно негативно. Саме з діяльністю ОУН і УПА (і лише з ними) новітні історики почали ототожнювати рух Опору в Україні у роки Другої світової війни. А проблема радянського партизанського руху, його значення, здавалося б, втратила свою актуальність для української історичної науки. Радянський партизанський рух цікавив більшість вітчизняних дослідників переважно не з метою встановлення об'єктивної картини та надання йому адекватної оцінки, а з наміром виявлення негативних фактів і явищ, щоб підкреслити його обмежений, суперечливий, навіть шкідливий (!) характер і свідомо применшити його значення.

Та навіть у капітальних і серйозних наукових працях вітчизняних дослідників належної уваги висвітленню аспекту взаємодії партизанського руху з діяльністю регулярних військ не приділялося. Зазначимо, що в багатьох працях узагальнюючого характеру його оминали. Так, зокрема, у підготовленому авторським колективом ґрунтовному виданні «Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945» (2000 рік) [2], де мова йде і про народних месників, це питання, фактично, випало з поля зору авторів. Йому приділено певну увагу в монографіях і книгах відомих українських істориків Є. Горбурова, А. Кентія і В. Лозицького, В. Клокова, М. Коваля, А. Чайковського [9; 21; 24; 31; 58], які в цілому заслуговують на достатньо високу оцінку фахівців. Але питання взаємодії в них висвітлюється стисло, переважно розпорошено, а за обсягом – від кількох рядків до десятка сторінок (найбільше у В. Клокова [24, с.52-63]), і, звичайно, це не вирішує проблему.

Минулого року побачило світ синтетичне видання «Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять» [43], яке складається з документальних джерел, спогадів безпосередніх учасників партизанського руху та наукових статей вітчизняних істориків. У кількох статтях збірника певне місце приділено взаємодії партизанських сил з регулярними військами на територіях України [4; 6; 46; 60]. Так, у праці М. Шитюка і Є. Горбунова [60] висвітлено питання взаємодії партизанських загонів і підпільних груп з частинами Червоної Армії, проте територіальні рамки дослідження обмежені регіоном Південної України, а часові – весняними та літніми місяцями 1944 р.

Маючи на увазі те, що досвід взаємодії партизанів з регулярною армією на території України в 1943–1944 рр. має не лише суто історичне значення, а викликає інтерес також і через призму історичної пам'яті і, безумовно, з погляду воєнного мистецтва, у цій статті здійснено спробу хоча б частково ліквідувати ту прогалину, яка на цей час існує.

Перш за все, на нашу думку, необхідно визначитися з існуючими термінами, з'ясувати означення, дефініції. Як показав проведений аналіз, автори опублікованих праць не мають спільного, єдиного розуміння сутності феномену взаємодії партизанських сил і регулярних військ, а тому багато з них розкривають зміст цієї взаємодії безсистемно та дуже строкато.

Для висвітлення питання авторами і дослідниками використовується кілька термінів: «*взаємодія*», «*бойова взаємодія*», «*спільні дії*», «*допомога партизанів армії*», «*бойова співдружність військ з партизанами*» тощо. Вживаючи їх, більшість істориків, зазвичай, мають на увазі майже одне і те ж. Проте, означені поняття – не ідентичні, не є взаємозамінними синонімами, а мають дещо різне, відмінне один від одного значення (сенс). Проаналізуємо ці поняття і терміни.

Змістовно найбільш загальним і широким з них є «*допомога партизанів армії*», адже до нього можемо віднести майже всю бойову, розвідувальну та диверсійну діяльність партизанів: і збір розвідувальної інформації в інтересах військ, і знищення та пошкодження комунікацій, техніки, об'єктів і майна в тилу противника, і рейдові дії, і власне їхні бойові дії, зокрема й у взаємодії з армійськими частинами. Так, усю партизанську діяльність, спрямовану на спричинення втрат і шкоди противнику, можна розглядати як допомогу діючій армії. Але допомога і взаємодія – не одне і те ж. Допомога – процес односторонній, а взаємодія – такий, що організується та здійснюється разом обома суб'єктами. На нашу думку, термін «допомога» є загальним і недостатньо конкретним.

Щодо терміну «*бойова співдружність*», то ми не знайдемо його чіткого й однозначного визначення. Іноді він вживається у політичному сенсі в розумінні об'єднаних зусиль народів або союзу (коаліції) країн у спільній боротьбі проти ворога, наприклад «*бойова співдружність народів СРСР у Великій Вітчизняній війні*» [23] чи «*співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі*» [49]. Проте значно частіше, якщо мова йде про бойову співдружність, то мають на увазі спільні бойові дії під час війни або спільно здійснювану бойову підготовку,

спільні навчання, тісне співробітництво армій т. зв. братерських країн у мирний час (наприклад, у недавньому минулому «бойова співдружність армій соціалістичного табору»; у наш час під назвою «Бойова співдружність» проходять щорічні спільні маневри країн СНГ). А от ставити питання щодо бойової співдружності регулярних військ і партизанів однієї країни, на наш погляд, не зовсім коректно.

Подекуди істориками для означення взаємодії партизанських сил і армійських з'єднань (частин, підрозділів) застосовується словосполучення «спільні дії» [20]. Воно має широкий спектр уживання – від побутового рівня до сфери внутрішньої та міжнародної політики. Зокрема, і тоді, коли мова йде про військову сферу, наприклад: «військові відпрацювали спільні дії». Однак, не маючи чітко означеної смислової конкретики (яка є не лише властивою, а й обов'язковою для воєнної науки), це словосполучення не стало спеціальним військовим терміном.

З погляду воєнної науки, найбільш обґрунтованим стосовно феномену, який розглядається у цій статті, є вживання терміну «взаємодія». Також використовується термін «бойова взаємодія». Для більшості цивільних дослідників терміни «взаємодія» і «бойова взаємодія» видаються тотожними за своїм змістом і значенням. Окремі ж історики вбачають різницю у тому, що термін «бойова взаємодія» застосовується до характеристики взаємодії виключно під час ведення бою, бойових дій. Проте, такі погляди є помилковими.

Взагалі, поняття «взаємодія» означає взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджену дію між ким-, чим-небудь [52, с.346]. У військовій сфері таке поняття конкретизовано у спеціальний термін. Він посідає важливе місце у воєнній науці, адже *взаємодія* є одним із принципів воєнного мистецтва. Військові спеціалісти під *взаємодією* підрозділів, частин, з'єднань, об'єднань розуміють узгоджені за місцем, часом і метою спільні зусилля, спрямовані на вирішення певних оперативно-тактичних і стратегічних завдань. У Радянській воєнній енциклопедії «взаємодія» визначається як «узгоджені за завданнями (об'єктами), напрямками, рубежами (районами) і часом дії підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань різних видів збройних сил, родів військ, сил флоту і спеціальних військ в інтересах досягнення спільної мети бою та операції; один із принципів воєнного мистецтва» [53, с.123].

У «Словнику сучасних воєнно-політичних і військових термінів Росія – НАТО» (2001 р.) визначення «взаємодії» подано так: «узгоджені спільні дії підрозділів, частин, з'єднань і об'єднань видів ЗС, родів військ (сил), елементів бойового порядку (оперативної побудови) і різних видів озброєння по завданнях (об'єктах), напрямках, рубежах (районах), часу і способах виконання поставлених завдань в інтересах досягнення цілей. Залежно від масштабу розрізняють стратегічну, оперативну і тактичну взаємодію» [51, с.31].

З військово-професійної точки зору (з погляду воєнного мистецтва) існує важливий нюанс, який робить вживання терміну «бойова взаємодія» у певному конкретному контексті неправильним. Це масштаб або рівень у шкалі армійської ієрархії, яку слід ясно уявляти, а звідси – необхідно чітко розуміти означене роз-

межування. Якщо термін «взаємодія» без будь-яких застережень цілком правомірно використовується у всіх складових воєнного мистецтва (стратегія, оперативне мистецтво, тактика), то вживання терміну «бойова взаємодія» на стратегічному рівні (для стратегічних об'єднань – фронтів і груп армій, для видів збройних сил і збройних сил держави в цілому, союзних армій і флотів у складі військових коаліцій) вважається непрофесійним і є суттєвою помилкою. Для означення взаємодії на вищому (стратегічному) рівні використовується термін «стратегічна взаємодія», на оперативному рівні (для оперативних об'єднань: армійських корпусів і армій, а також об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил, родів військ і спеціальних військ, які беруть участь в операції) – термін «оперативна взаємодія».

Словосполучення «бойова взаємодія», з певними застереженнями, використовують як синонім термінів «тактична взаємодія» і «оперативно-тактична взаємодія» для ознаки взаємодії на тактичному (для підрозділів: відділення, взводу, роти, батальйону та для частин: окремого батальйону, полку) і оперативно-тактичному рівнях (для з'єднань: бригади, дивізії). Принагідно зазначимо, що у період Другої світової війни корпус як військове формування – армійський, стрілецький, кавалерійський, механізований, танковий – теж відносили до оперативно-тактичної ланки. Отже, виходячи з наведеного, вживання терміну «бойова взаємодія» (поряд з терміном «взаємодія») щодо узгоджених дій партизанських формувань з частинами і з'єднаннями регулярних військ нам видається виправданим.

Окремі автори пропонували розглядати проблему взаємодії партизанів і Червоної Армії у двох аспектах [61, с.33-34]. Перший – широкий – це всебічна допомога регулярній армії з боку партизанів і підпільників без погодження з командуванням і штабами радянських військ. Другий – вузький – це безпосередні спільні дії партизанів і регулярних військ, погоджені за часом, місцем і метою (об'єктом) і спрямовані на розв'язання певних тактичних, оперативних і стратегічних завдань. Але, як ми вже з'ясували, лише другий аспект є дійсно «взаємодією».

Безпосередня бойова взаємодія народних месників з регулярними радянськими військами була зумовлена тими завданнями, які ставилися перед партизанським рухом Державним комітетом оборони (ДКО) СРСР.

Загалом, за час війни можна виокремити три *етапи бойової взаємодії партизанів з частинами Червоної Армії на території України*:

I етап: червень 1941 р. – грудень 1942 р. – становлення партизанського руху і допомога партизанів радянським військам переважно в оборонних боях на території України;

II етап: грудень 1942 р. – жовтень 1943 р. – участь партизанів спільно з регулярною армією у визволенні Донбасу, Лівобережної України та битві за Дніпро;

III етап: листопад 1943 р. – квітень 1944 р. – бойова взаємодія партизанів із Червоною Армією у боях за Правобережну Україну. З певними застереженнями цей етап можна продовжити до серпня 1944 р. – часу, коли після завершення Львівсько-Сандомирської операції і звільнення території західних областей України (крім Закарпаття) переважна більшість партизанських загонів була розформована.

Радянські дослідники підкреслювали, що партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни за своїм розмахом і ефективністю взаємодії партизанів з регулярною армією не мав собі рівних в історії [61, с.31]. І це об'єктивний висновок, з яким важко не погодитися. Але він є узагальненим, підсумковим. Якщо ж розглядати різні періоди війни або ж різні регіони окупованої території, то такий висновок навряд чи буде незаперечним. Адже розмах, сила та інтенсивність партизанського руху і територіально, і в часі були неоднаковими.

Звичайно, різні регіони мали багато специфічного у взаємодії партизанів з військами. Це залежало від конкретної обстановки, яка склалася у відповідному регіоні, співвідношення сил сторін, наявності та ефективності зв'язку, географічних умов, часу та деяких інших факторів.

Також слід мати на увазі, що в початковий період війни, в умовах тотального наступу противника і відступу радянських військ, часто неорганізованого, тісна взаємодія між партизанами і регулярними військами була відсутня (переважно через відсутність партизанських сил чи їх слабкість і неорганізованість) або ж мала частковий, епізодичний характер. Крім того, зазначимо, що до партизанських дій часто переходили й залишки оточених радянських військ, які не змогли вирватися з оточення і при цьому не були знищені чи взяті у полон противником. Факти ж взаємодії партизанів і регулярної армії в 1941 р. були нечисленними.

Партизанські загони брали участь в оборонних боях на фронті разом з військовими частинами Південно-Західного і Південного фронтів [38, с.348-349] та діяли у прифронтовій смузі. Проте, видаються сумнівними окремі дані, які наводилися радянськими істориками щодо кількості та активності партизанських загонів в Україні у 1941 р. Так, Д. Ключенко зазначає, що «вже влітку і восени 1941 р. в прифронтовій зоні діяли 165 партизанських загонів, які провели чимало успішних бойових операцій та завдали противникові серйозних втрат» [27, с.77]. Також, посилаючись на інше видання, він вказує, що «всього в 1941 р. партизани Київщини провели понад 450 боїв, у яких знищили 5600 гітлерівців і багато бойової техніки» [27, с.77]. На наш погляд, такі цифри та оцінки – дещо завищені. Разом з тим, немає жодних підстав заперечувати факти бойової діяльності партизанів і їх взаємодії з військами у цей період як такі, що не відповідають дійсності.

У першому періоді війни лише склалися передумови, закладався фундамент тісної взаємодії партизанів і армії. *Організація взаємодії* партизанів з відступаючими частинами і з'єднаннями Червоної Армії була вкрай важкою справою. Партизанські загони тільки створювалися і в тилу ворога у складній обстановці не завжди могли зорієнтуватися. До того ж на них йшло рішуче полювання. Більшість загонів не мали визначеного району базування. Не було стійкого зв'язку з радянським тилом і військами, що діяли на фронті. Траплялось і так, що хоч зв'язок із штабом тієї чи іншої військової частини, з'єднання був налагоджений, і партизани діставали вказівку про взаємодію з ними, партизанські розвідники і зв'язківці інколи не знаходили вже цих військ у даному районі – війська відходили далі на схід або ж займали іншу ділянку фронту.

У той період партизани діяли не досить упевнено, не часто спрямовували свої удари по найважливіших об'єктах [61, с.35-36]. Вони переважно надавали допомогу військам і воїнам, які внаслідок обставин опинилися на окупованій ворогом території, сприяли їм вийти з оточення, лікували поранених.

У ряді випадків з воїнів, які потрапляли в оточення чи виривалися з таборів для військовополонених, створювалися партизанські загони або їх приймали у діючі загони. Так, партизанські з'єднання під командуванням М. Наумова під час рейду по південних районах України визволили до 2 тис. полонених червоноармійців, частина з яких вступила до партизанських загонів [61, с.37]. Поповнення партизанських загонів кадровими військовими сприяло піднесенню організованості, дисциплінованості і їх боєздатності [27, с.80].

Основна робота зі створення підпілля і партизанських загонів здійснювалася партійними органами, яким допомагала регулярна армія. Зазначимо, що організація розвідувально-диверсійної діяльності в тилу противника і контроль за партизанським рухом поклалися на Особливу групу (пізніше – 2-й відділ, з січня 1942 р. – 4-е управління) НКВС під керівництвом П. Судоплатова. При формуванні партизанських загонів у перші місяці війни насамперед постало питання про кадри керівників партизанського руху, яких майже не було. Їх підготовку почали здійснювати в спеціальних школах і на курсах, а також залучати з армії і державних органів. Так, на Південно-Західному фронті на початку війни було створено чотири короткотермінові школи з підготовки партизанських кадрів.

Найпершою умовою тісної взаємодії партизанів з армією було налагодження надійного двостороннього зв'язку. Вирішальну допомогу в цій справі надала, звісно, армія, використовуючи для цього пресу, радіопередачі, авіацію і засоби радіозв'язку. А головне, саме армія та певною мірою органи наркоматів внутрішніх справ і державної безпеки (20 липня 1941 р. вони були об'єднані в єдиний наркомат – НКВС), забезпечували партизанські загони зброєю, боєприпасами, спорядженням, спеціальною технікою.

Значну роль в організації партизанського руху відіграв політичний апарат Червоної Армії – від політпрацівників підрозділів і частин, політичних відділів з'єднань і до військових рад армій і фронтів [47, с.191]. При військових радах фронтів створювалися оперативні групи з керівництва партизанським рухом. Армійські органи в основному з розумінням і відповідальністю ставились до організації партизанського руху і керівництва ним. Активна участь військових органів у формуванні партизанських загонів і з'єднань, в їх озброєнні, обмундируванні, навчанні і керівництві їх діями сприяла тісній взаємодії партизанів з частинами і з'єднаннями Червоної Армії.

Зазвичай армійське командування бачило допомогу партизанів діючій армії в плануванні і веденні партизанами бойових дій (у тому числі, у взаємодії з військами) та використанні розвідувальних даних партизанів саме в інтересах військ. Проте, у такій діяльності було багато труднощів, особливо під час відступу військ у 1941–1942 рр.

Разом з тим, слід зазначити, що і в тій складній ситуації нечисленні прояви взаємодії партизанів з військами мали місце. Так, у першій половині 1942 р. під час запеклих боїв у Донбасі з військовими частинами Південно-Західного і Південного фронтів взаємодіяли 22 партизанські загони, з них 10 – безпосередньо на лінії фронту. Особливо відзначились у спільних боях партизанські загони Ямського, Слов'янського, Артемівського і Ворошиловградського районів [27, с.80-81; 38, с.350-352]. Зокрема, 19 січня 1942 р. партизани разом з частинами 96-ї стрілецької дивізії (командир – генерал-майор І. Шепетов) відбили у ворога селище Яма і села Резніковка, Кириво, Чернігівка, Родіонівка, Званівка [20, с.115].

Партизанська боротьба в Харківській та Сталінській областях, які стали на довгий час прифронтовими, набула широкого розмаху. Своїми діями партизани та підпільники з початку війни і до липня 1942 р. (часу повної окупації України військами противника) завдали ворогу відчутних втрат і, взаємодіючи з радянськими військами, сприяли виконанню ними важливих стратегічних і оперативних завдань.

Постановою ДКО СРСР № ГОКО-1837сс від 30 травня 1942 р. з метою об'єднання керівництва партизанським рухом в тилу противника і для його подальшого розвитку при Ставці ВГК був створений Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР). Для реалізації цієї постанови наркомат оборони (НКО) видав наказ № 00125 від 16 червня 1942 р. «Про формування Центрального і регіональних штабів партизанського руху». Начальником ЦШПР був призначений П. Пономаренко. Цей орган відіграв важливу роль в організації та координації дій партизанського руху в СРСР. На підставі того ж документа було утворено Український штаб партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строкач. УШПР об'єднав зусилля та організував діяльність партизанів на території України.

Починаючи з другої половини 1942 р. взаємодія партизанів з військами увійшла в якісно новий етап. Якщо раніше вона здійснювалася на основі часткових наказів і одноразових бойових завдань, то з цього часу дії партизанів стали завчасно плануватися і органічно включатися в систему підготовки і проведення фронтових і армійських операцій. Так, УШПР у період з червня 1942 до березня 1943 р. розробив і здійснив 23 плани крупних партизанських операцій в інтересах Червоної Армії [28, с.244].

Успіхи Червоної Армії на фронтах на початку 1943 р., історична перемога під Сталінградом викликали підйом у розвитку партизанського руху та діяльності підпільних організацій. Найвищого рівня взаємодія партизанів і підпільників з військами досягла у 1943–1944 рр., коли почалося масове вигнання ворога з захопленої ним території. У цей період керівництво партизанським рухом було суворо централізоване, налагодився стійкий зв'язок партизанів і підпільників з радянським тилом та військами за допомогою засобів радіозв'язку та авіації. Партизани набули значного бойового досвіду. З радянського тилу на окуповану територію для потреб партизанів все в більшій кількості доставляли зброю, боеприпаси, спеціальну підривну техніку, засоби зв'язку, продовольство та ін.

Завдання партизанських загонів і з'єднань в умовах загального наступу радянських військ полягало у тому, щоб якнайбільше сприяти регулярним частинам у розгромі ворога і звільненні зайнятої ним території. Вирішуючи його, партизани передусім посилили розвідку противника в інтересах військ і все частіше стали вести бойові дії в оперативній (а подекуди і стратегічній) взаємодії з регулярними військами.

Поряд з цим у них з'явилися нові форми боротьби, виникали нові завдання. Партизани перешкоджали відступаючому противнику знищувати і вивозити матеріальні цінності, рятували населення від угону на примусову працю в Німеччину. Партизанські загони звільняли та утримували населені пункти, залізничні вузли, мости, переправи та інші важливі об'єкти до підходу регулярних військ, інформували армійське командування про дії та заходи гітлерівців.

На початковому етапі визволення України у період зимової кампанії 1942–1943 рр. бойові дії у північно-східних і східних областях УРСР супроводжувалися посиленням партизанського руху у цих регіонах. У смузі Воронежського, Південно-Західного і Південного фронтів наступу Червоної Армії та визволенню східних областей України сприяли дії понад 100 партизанських груп, загонів і з'єднань. Так, у Святогорському, Дробишевському та Кременському лісах на північному сході Донбасу активно діяло з'єднання з 9 партизанських загонів, яке очолював І. Сиворонов. 15 січня 1943 р. після вдало проведених нальотів на гарнізони противника і спроби ворога ліквідувати партизанів з'єднання вийшло в рейд назустріч наступаючим військам, а 27 січня партизани прорвали лінію фронту та з'єдналися з частинами Червоної Армії в Новоайдарі. Разом з 4-м гв. танковим корпусом 1-ї гв. армії вони взяли участь у боях за визволення станції Кременна [39, с.264-265].

Партизани, які діяли в районах Ізюма, Красного Лимана, Кременної, Рубіжної та інших місцевостях перекривали противнику шляхи до відходу, сковували його резерви, вносили паніку в його ряди, знищували підрозділи, руйнували залізничні колії, підривали мости та порушували інші комунікації.

На Харківщині, де поряд з партійним підпіллям діяло 49 партизанських загонів і груп, партизани надали значну допомогу військам Воронежського фронту. Особливо успішно діяли і сприяли наступу радянських військ Ізюмський загін (командир А. Сало – загинув у бою 2 лютого 1943 р.), який разом з частинами Червоної Армії брав участь у бою за Ізюм, та Харківський партизанський загін Т. Мілюха, який 13 лютого, ще до підходу радянських військ, з боями зайняв села Пархомівка, Константинівка, Коваленкове, Колонтаєве, Березівка та ін.

У лютому 1943 р., виконуючи завдання ЦК КП(б)У, найближчими тилови-ми районами Сумської, Полтавської та Харківської областей здійснило рейд партизанське з'єднання М. Наумова, підірвавши 5 залізничних мостів, у результаті чого рух на ділянках Суми – Харків, Суми – Готня, Суми – Лебедин не був відновлений аж до приходу Червоної Армії [39, с.265-267].

Також великого розмаху набув партизанський рух у Дніпропетровській і Запорізькій областях. Активну допомогу наступаючим військам надавали партизани

Петропавловського, Котовського, Широковського та інших районів Дніпропетровщини. А у Павлограді відбулося збройне повстання проти італійського гарнізону міста. Його готували завчасно. У ніч на 17 лютого 1943 р., коли передові частини Червоної Армії розпочали штурм міста, понад 500 павлоградських підпільників і партизанів (командир бойової організації майор П. Кравченко) вибили ворога з будинку міської управи, звільнили з міської тюрми понад 300 в'язнів, захопили пошту, телеграф, дороги на Дніпропетровськ і Запоріжжя. Це сприяло вступу у Павлоград підрозділів 35-ї гв. дивізії 4-го стрілецького корпусу. До вечора місто було звільнене від окупантів. Однак ситуація на фронті швидко змінилася – 19 лютого німецькі війська під командуванням Е. Манштейна розпочали потужний контрнаступ, і 23 лютого німецькі передові танкові підрозділи увійшли в місто.

Зростання партизанських сил, їхньої бойової оснащеності і наявність двостороннього зв'язку з радянським тилом забезпечили можливість проведення в другій половині 1943 р. серії значних операцій, погоджених з діями Червоної Армії. Влітку 1943 р. напередодні вирішальних боїв під Курськом Ставка ВГК дала вказівку про посилення бойової активності партизанів і про проведення «рейкової війни». Основним напрямком діяльності було нанесення ударів по залізничних комунікаціях і вузлах ворога. Партизанські загони націлювалися на найважливіші залізничні вузли: Ковель, Коростень, Здолбунів, Шепетівку, Жмеринку, Ніжин.

Виконуючи накази Ставки, ЦПШР і УПШР партизанські з'єднання і загони в широких масштабах почали проводити диверсії на залізницях, щоб паралізувати пересування ворожих військ, а також підвезення техніки і боєприпасів у район Орла, Белгорода, Харкова і тим самим надати допомогу радянським військам у відбитті наступу противника. Великих втрат окупантам завдали, зокрема, численні диверсійні групи партизанського з'єднання М. Попудренка, а також загону А. Ярового (останній базувався в лісі поблизу с. Пилятин Козелецького району), які діяли на залізничних лініях Новозибків – Новгород-Сіверський, Гомель – Брянськ, Гомель – Бахмач, Київ – Ніжин. У травні – серпні 1943 р. партизани загону ім. Чапаєва під командуванням Г. Артозеєва і диверсійна група Чернігівського обласного з'єднання підірвали 40 залізничних ешелонів [37, с.95].

Після завершення докорінного перелому у ході війни, яке відбулося у липні – серпні 1943 р. в результаті перемоги у битві на Курській дузі, і переходу Червоної Армії до стратегічного наступу взаємодія військ з партизанами значно зросла. Особливо ефективними виявилися спільні дії партизанів і військ восени 1943 р. при форсуванні Дніпра. Найчіткіше вони були скоординовані у смугах Воронезького (з 20 жовтня – 1-го Українського) і Центрального (Білоруського) фронтів, що наступали на київському напрямку.

Взаємодія відбувалася за планом, розробленим УШПР і затвердженим 15 вересня 1943 р. Відповідно до нього створювалися дві ударні групи: перша чисельністю 2500 осіб під загальним керівництвом О. Сабурова (з'єднання О. Сабурова, Л. Іванова, В. Ушакова, Г. Покровського) мала наступати на столицю України з району Іванків, ст. Тетерів, Бородянка, вздовж залізниць Київ – Коростень, шосе

Іванків – Димер – Київ. Друга ударна група, очолювана М. Наумовим, чисельністю 2300 партизанів (з'єднання М. Наумова, І. Шитова, І. Скубка і А. Одухи), повинна була завдати удару з рубежу ст. Тетерів, Радомишль, Макарів уздовж залізниці Коростень – Київ і шосе Житомир – Київ. Водночас інші групи мали завдання допомагати радянським військам у форсуванні рр. Десна, Прип'ять, Дніпро [21, с.170]. Партизанські з'єднання та загони повинні були раптовим нальотом захопити та утримувати діючі переправи на Дніпрі на північ від Києва біля Свароми і Окуніново і на Десні біля Свиноїди та Остра до підходу до них радянських частин.

Загалом передбачалося залучити 11 партизанських формувань (20 партизанських з'єднань і загонів) загальною чисельністю понад 17 тис. людей, які мали на озброєнні 120 гармат і мінометів, 50 протитанкових рушниць, 500 кулеметів тощо [10, с.48; 21, с.170]. Загальне керівництво операцією за вказівкою Ставки здійснював УШПР через створену ним при Військовій раді Воронезького фронту оперативну групу на чолі з генерал-майором Т. Строкачем, головне призначення якої полягало в координації ударів партизанів з діями військ на фронті [37, с.95].

Загалом у захопленні, будівництві та утриманні переправ через Дніпро, Десну і Прип'ять взяли участь 12 тис. партизанів. Використовуючи ту обставину, що регулярні частини противника були зайняті відбиттям наступу радянських військ на Лівобережжі, а поліцейські та охоронні підрозділи не могли вчинити серйозного спротиву, вони стрімкими нальотами оволоділи 12-ма ділянками переправ на Дніпрі, 10-ма – на Прип'яті, 3-ма – на Десні та організували оборону [28, с.246-247; 37, с. 95; 46, с.440-441].

Найбільше сприяли діям військ чернігівські партизани. Першим виконало наказ партизанське з'єднання «За Батьківщину» (командир І. Бовкун). Ще 11 вересня 1-й партизанський полк (командир А. Шеверев) цього з'єднання в районі сіл Сіножацьке, Смолин потопив німецький караван з трьох пароплавів, двох військових катерів і кількох барж. Захопивши одну з барж, партизани організували переправу військ через Десну [37, с.95]. 19 вересня загони з'єднання «За Батьківщину» захопили три переправи на Дніпрі в районі Теремці і Демонтово і одну на Прип'яті, на південний схід від Чорнобиля, та забезпечили переправу бойових частин 17-го стрілецького корпусу.

У середині вересня партизани Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського під командуванням М. Тарануценка встановили постійний зв'язок зі штабом 8-ї стрілецької дивізії. При підході частин Червоної Армії до водних перешкод партизанське з'єднання передало військам 13-ї та 60-ї армій 10 відбитих у ворога переправ через Дніпро, Десну та Прип'ять, а за допомогою місцевих мешканців проклало шлях через болотисту частину міжріччя, що дозволило військам, які наступали на цьому напрямку, значно прискорити темпи просування. Партизанські загони спільно з військовими частинами брали участь у боях з противником в районі Хоромне, Чикаловичі і на річці Прип'ять [37, с.96].

Три переправи на Дніпрі в районах Сивки, Окуніново і Верхні Навози організували партизани Київського партизанського з'єднання ім. М. Щорса на чолі з Ю. Збанацьким. Партизанський загін ім. В. Чапаєва, яким командував З. Приймак, у взаємодії з частинами 6-го гв. танкового корпусу взяв безпосередню участь у завоюванні та утриманні нового плацдарму у Букринському завороті Дніпра в районі сіл Григорівка, Луковиці та Зарубинці.

У ході Дніпровської повітряно-десантної операції, яка проводилася з метою підтримки військ Воронежського (1-го Українського) фронту у форсуванні Дніпра, партизани взаємодіяли з десантниками. Партизанський загін під командуванням Г. Іваценка, що діяв у Черкаських лісах, допоміг зібратися і з'єднатися в один підрозділ 400-м парашутистам. За допомогою партизанського загону Канівського району в Тарашанському лісі було зібрано і з'єднано в одну бригаду 1000 десантників [46, с.441].

Активно взаємодіяли партизани і з військами Південно-Західного (3-го Українського) фронту в ході Запорізької наступальної операції.

Отже, дії партизанів у тилу ворога та їх взаємодія з наступаючими військами були суттєвим вкладом у забезпечення успішного форсування радянськими військами Дніпра та визволення Києва й ряду інших великих міст на Дніпрі. Досвід взаємодій партизанських формувань з Червоною Армією був використаний у наступних операціях радянських військ [10, с.50-51].

Маршал Радянського Союзу І. Якубовський, учасник визволення України, який на той час командував 91-ю танковою бригадою у складі 3-ї гв. танкової армії, у своїх спогадах «Земля у вогні» зазначав: «Відчутну допомогу регулярним військам у битві за Дніпро надали партизани. Їх дії були детально сплановані й чітко погоджені за місцем і часом з наступом військ на київському напрямку. Особливо різко зросла активність партизанів з підходом радянських військ до Дніпра. Створились умови для встановлення безперебійного зв'язку регулярних військ з партизанськими загонами і з'єднаннями, що діяли в смузі фронту. Партизани захопили і утримували до приходу військ 25 переправ на Десні, Дніпрі і Прип'яті, визволили кілька районів Київської, Житомирської, Рівненської і Кам'янець-Подільської областей» [62, с.190-191].

У зимово-весняний період 1943–1944 рр. взаємодія партизанських формувань з наступаючими регулярними військами стала характерною рисою їх бойової діяльності. Партизани і підпільники брали активну участь в усіх крупних наступальних операціях Червоної Армії. Так, значною була допомога партизанів регулярним військам під час проведення Корсунь-Шевченківської операції [30, с.37]. Українські, молдавські і кримські партизани допомагали звільняти Правобережну Україну та Крим. Ставка Верховного Головнокомандування при плануванні та організації операцій визначала завдання і для партизанів. ЦК КП(б)У і обкоми ставили конкретні (проте, зазначимо, не завжди реальні) бойові завдання перед партизанськими формуваннями, попередньо погодивши їх з військовими радами фронтів і армій [7, с.162].

Взаємодопомога військових рад і партизанських штабів дозволяла готувати і проводити узгоджені дії партизанських загонів з військами. Так, наприклад, у боях за важливий залізничний вузол Знам'янка спільно з військами 5-ї гв. армії 2-го Українського фронту брали активну участь партизанські загони Кіровоградської області під командуванням І. Діброва. Керівництво спільними діями військ і партизанів здійснювала Військова рада 5-ї гв. армії, яка визначила порядок взаємодії партизанських загонів з частинами армії. Кожному партизанському загону вказувалося найближче, подальше та кінцеве завдання наступу. Виділені штабом армії офіцери провели відповідну організаційну роботу серед партизанів. У результаті узгодженої взаємодії штурмом армійських військ і кіровоградських партизанів 9 грудня 1943 р. місто Знам'янка було звільнене від загарбників [50, с.11].

У період масового вигнання ворога з окупованої ним території партизани захоплювали міста, залізничні станції, районні центри, селища, села, переправи на водних рубежах, зводили нові переправи, брали участь у бойових діях разом з військами наступаючих фронтів. Так, якщо у 1941 р. партизани вибили ворога лише з одного населеного пункту, то в 1942 р. самостійно та у взаємодії з регулярними частинами і з'єднаннями – з 328-ми населених пунктів, у 1943 р. – з 363-х, а в 1944 р. (за 8 місяців) – з 347-ми [30, с.34].

У кінці 1943 р. ЦК КП(б)У зажадав від командирів партизанських загонів і з'єднань, щоб кожна операція погоджувалася з діями частин Червоної Армії на даній ділянці. Від партизанів вимагалось мінувати шляхи можливого відступу противника, зривати його рух залізницями, захоплювати найважливіші у стратегічному відношенні пункти.

Основні зусилля партизанів спрямовувалися на максимальне сприяння наступаючим військам. З цією метою велася розвідка, порушувалася робота тилу ворога: зривалися перевезення противника, руйнувалися лінії зв'язку, знищувалися склади і бази, здійснювалися напади на колони та обози, завдавалися удари по штабах і аеродромах, гарнізонах і комендатурах. Бойові завдання партизанським формуванням визначалися зазвичай на достатньо тривалий час, що охоплював підготовку та ведення наступальних операцій, а іноді – на більший час.

При підготовці наступу військ на Правобережній Україні ЦК КП(б)У затвердив план бойових дій партизанських формувань на січень – березень, згідно з яким УШПР видав директиви з'єднанням і окремим загонам, де визначалися їх бойові завдання. У Кримській операції партизани Криму (начальник Кримського штабу партизанського руху В. Булатов) повинні були активними діями дезорганізувати роботу транспорту в тилу противника, брати під свій захист населення та народне майно.

Як зазначалося, плануванням бойових дій і організацією взаємодії партизанів з військами займалися республіканські та обласні штаби партизанського руху, їхні оперативні групи або представництва при фронтах і арміях, які підтримували тісний зв'язок з військовими радами і штабами фронтів і армій. Так, при військових радах і штабах 2-го, 3-го та 4-го Українських фронтів були пред-

ставництва УШПР. А взаємодія партизанів з військами 1-го Українського фронту здійснювалася безпосередньо УШПР.

Головна турбота республіканських і обласних штабів, їх представництв або оперативних груп полягала у максимально ефективному використанні партизанських сил в інтересах операцій, які проводилися військами. Як правило, дії партизанів і військ пов'язувалися за метою, місцем і часом. Іноді це відбивалося у спеціальних *таблицях взаємодії*, в яких на кожний день операції вказувалися завдання як регулярних військ, так і партизанів [7, с.163].

Своєчасне доведення бойових завдань до партизанських з'єднань і загонів здійснювалося переважно за допомогою радіозв'язку. Часто у тил ворога із завданнями республіканського і обласних штабів літаками діставалися відповідальні працівники оперативних груп і представництв і на місці допомагали командуванню з'єднань і загонів організувати бойові та диверсійні дії за планами операцій військ.

Найважливішою формою взаємодії партизанів з армією протягом усієї війни була *розвідка на користь Червоної Армії*. Стратегічний наступ Червоної Армії потребував все більшого обсягу точної розвідувальної інформації. Зростала зацікавленість у даних партизанської розвідки, яка набула більш організованого і професійного характеру у забезпеченні не лише власних потреб партизанів, а й в зростаючих інтересах радянського військового командування [24, с.52].

Завдання на розвідку партизанам і підпільникам ставили Ставка ВГК, командування фронтів, армій і з'єднань. У ході розвитку операцій партизани отримували додаткові завдання по розвідці. У березні 1944 р. в ході наступу на Правобережній Україні УШПР отримав вказівку встановити, які війська були зосереджені німецьким командуванням у районі міст Володимир-Волинський, Рава-Руська, Львів і Перемишль; нумерацію їх частин і з'єднань, їхню боєздатність, вік і національність особового складу, місця розташування вищих штабів, прізвища командирів, завдання, які виконувалися цими військами тощо. Також вимагалось з'ясувати, якими дорогами і залізницями Східної Польщі, коли і в якому напрямку противник здійснює перекидання військ і техніки і де вони концентруються.

Тільки українські партизани у 1944 р. надіслали 61 повідомлення про концентрацію військ противника у тому чи іншому районі, 225 – про перегрупування противника, 374 – про місцезнаходження його штабів і чисельність гарнізонів у містах та інших населених пунктах [7, с.164].

Радянське командування регулярно отримувало свідчення про протиповітряну оборону противника навколо великих міст, вузлів доріг, складів, аеродромів та інших важливих об'єктів. В цих даних особливо була зацікавлена авіація, що завдавала по них потужних бомбових ударів. Велику цінність являли розвідувальні дані про ворожу оборону, її інженерне обладнання і систему вогню. Вони втраховувалися як при плануванні та підготовці наступальних операцій, так і в ході бойових дій військ.

Хоча частина отриманої від партизанів інформації була застарілою, іноді неточною або ж недостатньо значимою, переважно вона містила важливі свідчення.

Від українських партизанів і підпільників були отримані дані про угруповання противника і систему його оборони в районі м. Проскурова (тепер – Хмельницький), про штаби, склади, аеродроми та оборонні споруди в районах Староконстантинова, Красилова, Ізяслава та залізничної лінії Проскурів – Волочиськ, про військові частини противника, що розташовувалися в районі Львова, у Луцьку та біля нього, про влаштування укріплень на північному сході від Ковеля та вздовж шосе Ковель – Брест і Ковель – Луцьк.

Про загальний обсяг і значення розвідувальної інформації, переданої партизанами для армії, можемо скласти уяву на підставі оцінки начальника 3-го відділу («Схід») управління розвідки і контррозвідки ВГК вермахту полковника Шмальшлегера, який стверджував, що частка розвідувальних даних, переданих партизанами з весни 1943 до весни 1944 р., у загальній системі радянської розвідки становила понад 80 % [36, с.291].

Як ще один значимий штрих взаємодії партизанів і регулярних військ слід відзначити, що народні месники надавали неоцінну допомогу розвідувальним і диверсійним групам регулярних військ. Багато з них не лише базувалися у партизанських загонах і бригадах, а й використовували для виконання спеціальних завдань агентурно-інформаційний апарат партизанської розвідки. Добре знаючи місцеві умови, окупаційний режим, встановлений гітлерівцями у районі, який цікавить армійську розвідку, партизани всіляко допомагали цим групам: постачали документи, захоплені у противника, через своїх людей сприяли проникненню у міста чи на територію військових об'єктів і там легалізуватися. Армійська розвідка використовувала також партизанські аеродроми. З іншого боку, розвідувально-диверсійні групи Червоної Армії надавали допомогу партизанам і підпільникам, зокрема, встановлювати і постійно підтримувати зв'язок з командуванням фронтами і УПШР [29, с.309; 37, с.94-95].

Одним з основних завдань, які вирішували партизани в інтересах Червоної Армії, була *дезорганізація ворожого тилу та порушення його комунікацій*. Найважливішим об'єктом їх бойових і диверсійних дій залишалися залізниці, оскільки противник перевозив ними основну масу живої сили, техніки, вантажів. Порушення роботи залізничного транспорту суттєво відбивалося на загальному стані ворожих перевезень.

Вищі керівні органи – ДКО, Ставка ВГК, ЦШПР – вимагали від командирів партизанських загонів і з'єднань посилення ударів по комунікаціях противника, зриву регулярних перевезень у тилу ворога, улаштування катастроф на залізничному транспорті, підризу залізничних і шосейних мостів, спалення станційних споруд, знищення рухомого складу, транспорту тощо. Основні зусилля партизанських ударів у цей період зосереджувалися на тих ділянках, де рух у бік фронту був найбільш інтенсивним. Особливо активно діяли партизани на залізничних лініях, що сходилися до таких крупних вузлів, як Рівне, Ковель, Шепетівка – на південно-західному напрямку і Джанкой – у Криму.

У вересні – грудні 1943 р. під ударами українських і молдавських партизанів у 10 разів зменшилася пропускна спроможність залізничної гілки Шепетівка – Бердичів. Залізниця Ковель – Сарни – Київ була повністю виведена з ладу. За звітом УПШР, у другому півріччі 1943 р. українськими партизанами було влаштовано 3203 аварії поїздів, зірвано 234 залізничних і 726 шосейних мостів [61, с.41].

Партизани діяли по всій довжині фронту, одночасно в різних районах. Це позбавляло ворога можливості зосередити охоронні частини в найважливіших місцях, змушувало розпорошувати сили. 1 січня 1944 р. партизани завдали ударів по ділянках залізничних ліній Шепетівка – Новоград-Волинський, Шепетівка – Здолбунів, Шепетівка – Бердичів. Тільки в січні українські партизани організували 145 аварій ешелонів противника, у лютому – 156, у березні – 179. Внаслідок проведених ними диверсій за перше півріччя року відбулося 863 аварії [7, с.167].

Відсутних ударів завдавали партизани на шосейних і ґрунтових шляхах по обозах і колонах противника, а також по окремих автомашинах і повозках.

Партизани Правобережної України і Криму взаємодіяли з військами у *розгромі гарнізонів противника, звільненні міст, залізничних вузлів, населених пунктів*. Вони брали безпосередню участь у боях за Луцьк, Рівне, Одесу, Симферополь, допомагали регулярним військам звільняти районні центри: Березна, Висоцьк, Володимирець, Домбровиця Рівненської області, Ізяслав, Ляховці, Плужне, Славута Кам'янець-Подільської області, а також багато залізничних станцій і населених пунктів.

Так, 15-16 лютого 1944 р. з'єднання кам'янець-подільських партизанів під командуванням С. Олексенка, Ф. Кота і А. Одухи (12 загонів, 2300 бійців) атакувало м. Ізяслав, де перебував великий гарнізон противника (1,3 тис. вояків, дивізіон самохідних гармат, 8 танків, 2 бронемашини), і оволоділо ним [21, с.192]. Але не всі спроби оволодіння містами для партизанів були успішними. 23–28 лютого партизанські з'єднання С. Малікова і О. Федорова атакували німецький гарнізон у Ковелі. Проте відсутність раптовості і велика перевага німців у важкій зброї зірвали план партизанів захопити цей важливий залізничний вузол.

Оцінюючи внесок українських партизанів у розгром окупантів на Правобережній Україні, командувач 1-м Українським фронтом генерал армії М. Ватутін писав: «Радянські воїни в своїх операціях відчували і відчувають велику безпосередню допомогу партизанських з'єднань, які завдали гітлерівцям з тилу численних сильних ударів і прекрасно взаємодіяли з нашими військами в боях за знищення великих вузлів оборони, за взяття міст, за розгром німців на укріплених рубежах. Ми з радістю і гордістю відзначаємо чудово проведені партизанськими загонами бої за Овруч, бої у взаємодії з нашими частинами за оволодіння такими великими містами, як Рівне, Луцьк та багатьма іншими. Це – насамперед яскраве свідчення бойової могутності партизанів, їх здатності... разом з частинами Червоної Армії здійснювати серйозні, складні і великі за масштабами воєнні операції» [7, с.167-168].

Рейдові дії партизанів. Партизани завдавали ударів не лише в тактичній і оперативній зонах оборони противника, а й у його глибокому тилу. Поряд з місцевими формуваннями там активно діяли рейдові з'єднання та загони. Взимку

й навесні 1944 р. у районах Західної України знаходилися партизанські формування (з'єднання, загони і групи) під командуванням І. Артюхова, П. Вершигори, В. Карасьова, Г. Ковальова, Я. Мельника, М. Надєліна, М. Наумова, М. Прокопюка, С. Санкова, О. Федорова, Б. Шангіна, М. Шукаєва, І. Яковлєва та ін. Вони нападали на тили та комунікації противника, вели роботу серед місцевого населення, намагаючись залучати його до боротьби з окупантами. Проте, як відомо, в Західній Україні радянським партизанам діяти було вкрай важко передусім через протидію формувань УПА і підпільних осередків ОУН, які контролювали більшу частину території Волині-Полісся та Галичини [21, с.201], та відсутність підтримки з боку місцевого населення, яке переважно підтримувало бійців УПА і з пересторогою ставилося до радянських месників.

Рейдові з'єднання і загони вели важкі та виснажливі бої з переважаючими силами противника, постійно знаходилися під загрозою розгрому чи великих втрат. Так, 1-а українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака, пересуваючись територією Рівненської, Волинської, Львівської областей Української РСР, Люблінського і Варшавського воєводств Польщі, Брестської, Пінської та Поліської областей Білорусії, за три місяці пройшла по тилах противника 2100 км, при цьому провела 139 боїв з противником [7, с.168]. Українське партизанське кавалерійське з'єднання під керівництвом М. Наумова за 45 днів рейду пройшло територією 35 районів Рівненської, Волинської, Львівської та Дрогобицької областей і Люблінського воєводства Польщі.

В особливо важких умовах опинялися з'єднання партизанів при здійсненні рейдів територією, де мало лісів. Там вони швидко виявлялися противником, який стягував для їх переслідування частини сухопутних військ і авіацію. Це призводило до тяжких втрат, в ряді випадків змушувало партизанів припинити рейдові дії та повертатися в район попередньої дислокації. Лише невеликі загони чисельністю у 150-200 людей без важкого озброєння і з невеликим обозом мали шанс успішно виконувати поставлені завдання в західних областях.

Взимку та навесні 1944 р. партизани були змушені діяти у складній обстановці, в умовах, коли окупанти посилили спроби ліквідувати партизанські загони у своєму тилу, здійснивши низку значних операцій, до яких були залучені не лише охоронні та поліцейські частини, а й регулярні війська та відбірні частини СС. Для виходу з лещат противника та зриву його каральних експедицій партизани застосовували маневр силами та засобами, використовували розпорошення та просочування дрібних груп через бойові порядки наступаючого противника, нанесення йому ударів з флангу та тилу.

Допомогу партизанам для відбиття наступу ворога та виходу з оточення надавала радянська авіація, постачаючи в райони боїв блокованих партизанських груп зброю та боеприпаси, вивозячи звідти поранених і хворих.

Разом з тим, рейди партизанських формувань у глибокий тил на територію Західної України (Галичини) не можна вважати успішними, вони в переважній більшості не досягли завдань, поставлених планом бойових дій партизанів на січень–березень 1944 р. Вітчизняні дослідники А. Кентій та В. Лозицький пояс-

нують це такими причинами: 1) не були враховані особливості німецької оборони, сильно насиченої живою силою і технікою; 2) розгалужена мережа залізничних доріг і шосейних шляхів давала можливість противнику швидко перекидати війська для протидії партизанам; 3) виявилися вкрай несприятливі кліматичні умови, коли зима швидко перейшла у весну, а танення снігів і розлив рік сильно обмежило рухливість загонів і з'єднань; 4) партизанські формування виявилися недостатньо оснащені важкою зброєю, і під час рейдів було важко здійснювати їх доозброєння, поповнення припасами; 5) була недооцінена фізична і моральна втома особового складу партизанів; 6) частина партизанських формувань за кількістю загонів та чисельністю бійців була громіздкою і малорухливою; 7) партизани зустріли неочікувано сильний спротив з боку ОУН-УПА [21, с.188-189].

На завершальному етапі визволення української території в січні – серпні 1944 р. партизанські загони і з'єднання, за даними УШПР, підірвали 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мостів, розгромили 52 гарнізони і штаби, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин. Втрати противника в живій силі оцінювались у понад 120 тис. вбитих і поранених [21, с.201].

Підсумовуючи роль і значення взаємодії партизанських сил з регулярними військами у звільненні окупованих противником земель та завданих йому втрат, наведемо свідчення вже згаданого фахівця у боротьбі з партизанами німецького генерала Л. Рендулича: «...при підготовці і проведенні будь-якого значного наступу німецьких або російських військ партизани в цьому районі негайно активізували свої дії... Ці дії стали важким тягарем для армії і являли собою чималу небезпеку. На жодному іншому театрі воєнних дій не було такої взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському. Бували випадки, коли у взаємодію з частинами Червоної Армії вступали сили партизанів, які нараховували до 10 тис. людей» [19, с.147].

Разом з тим, на наш погляд, слід брати до уваги те, що оцінки, які після війни надавалися партизанському рухові радянськими військовими діячами та полководцями, а також іншою стороною – колишніми німецькими воєначальниками (вони передусім шукали пояснення своїм поразкам і виправдовували свою безпорадність у боротьбі з партизанським рухом), були не зовсім об'єктивні, дещо завищені. Та навіть враховуючи цю обставину, зробимо **висновок**: бойова діяльність партизанів України та їх взаємодія з регулярними військами, як важлива складова цієї діяльності, відіграли значну роль у звільненні українських земель, сприяли вигнанню окупантів з України.

Упродовж усієї війни партизанські формування, але більшою мірою – в ході звільнення окупованих земель, діяли у безпосередньому бойовому контакті та взаємодії з регулярними частинами Червоної Армії. Ця взаємодія удосконалювалася, збагачуючись новими формами. Ми можемо стверджувати: якщо на першому етапі вона здійснювалася у тактичному і оперативно-тактичному масштабі, то у 1943–1944 рр. набула стратегічного характеру. Особливо виразно це виявилось під час звільнення Правобережної України, особливо середньої Наддніпрянщини,

Волині, Поділля, Південної України та Криму, де бойові дії партизанських формувань були тісно пов'язані за місцем, часом і метою з регулярними військами Українських фронтів, проводилися на великій території і значною мірою сприяли швидкому вигнанню ворога з території України.

У період боїв за Україну значні сили партизанів, діючи у тактичній зоні оборони противника, надавали безпосередню допомогу наступаючій армії у звільненні населених пунктів. Вони самостійно і у взаємодії з радянськими військами вели бої за визволення Луцька, Рівного, Одеси, Симферополя, багатьох районних центрів, залізничних вузлів і населених пунктів. Усього силами партизанів і у взаємодії з регулярними частинами Червоної Армії в Україні було звільнено, за архівними джерелами і підрахунками дослідників, близько 140 райцентрів, селищ міського типу і залізничних станцій [30, с.34; 38, с.395]. Партизани України активно взаємодіяли з радянськими військами у захопленні та утриманні переправ через водні перешкоди, завдавали постійних ударів по комунікаціях противника.

Короткий аналіз основних форм взаємодії радянських партизанів з військами Червоної Армії в роки війни свідчить про те, що вона набула широкого розмаху і перетворилася у важливий фактор перемоги, а отже, мала не лише тактичний і оперативний, а й стратегічний характер.

Також, як висновок, зазначимо, що далеко не всі питання взаємодії партизанських сил України з регулярною армією в роки Другої світової війни системно досліджені та об'єктивно, неупереджено висвітлені. Означена наукова проблема на цей час не може вважатися вирішеною. Вона потребує подальших ґрунтовних досліджень вітчизняних істориків.

Список використаних джерел

1. *Багмет М.О.* Рейди партизанських формувань у ході завершення визволення України // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1979. – № 10. – С.83-90.
2. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
3. *Боярский В.И.* Партизаны и армия: история утерянных возможностей / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 304 с.
4. *Брошеван В.М.* Третий фронт (О вкладе крымских партизан в успешное завершение стратегической наступательной операции советских вооруженных сил на полуострове весной 1944 года) // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С.450-458.
5. *Бычков Л.Н.* Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 (Краткий очерк). – М.: Мысль, 1965. – 454 с.
6. *Веденеев Д.В.* Партизансько-підпільний рух як чинник перемоги над гітлерівськими загарбниками // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С.487-495.
7. Взаимодействие партизан с Советской Армией в Великой Отечественной войне // История Второй мировой войны 1939–1945. В 12 томах / Ин-т военной истории МО СССР; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ин-т всеобщей истории АН СССР; Ин-т истории СССР АН СССР. Глав. ред. комис.: А.А. Гречко (предс.) и др. – Т.8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – М.: Воениздат, 1977. – С.162-170.

8. *Гайбонюк В.Д., Степанов Л.С.* Парти́йне керівництво взаємодіями партизанських загонів і комуністичного підпілля з Радянською Армією під час визволення західних областей УРСР // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 40. – К., 1970. – С.63-74.
9. *Горбуров Є.Г.* Рух Опору на півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.): Монографія. – К., 2002. – 246 с.
10. *Григорович Д.П.* Взаємодія партизанів з частинами діючої армії // УІЖ. – 1973. – № 10. – С.46-51.
11. *Гуляй П.І.* Бойова взаємодія партизанів з армією в період розгрому німецько-фашистських військ у Криму // УІЖ. – 1969. – № 5. – С.117-121.
12. *Єгоров В.Ф., Кундаров П.О.* Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р. // УІЖ. – 1965. – № 5. – С.119-122.
13. *Замлинський В.О.* Допомога партизанів радянським військам у боях за повне визволення України від німецько-фашистських загарбників // Архіви України. – 1974. – № 5. – С.10-16.
14. *Замлинський В.О.* Питання партизанського руху в мемуарах радянських воєначальників // УІЖ. – 1977. – № 11. – С. 130-138.
15. *Зинченко Ю.И.* Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине, 1941–1944 / АН СССР, Институт истории. – К.: Наукова думка, 1982. – 186 с.
16. *Зинченко Ю.И.* Бойова взаємодія партизанів з Червоною Армією під час визволення Правобережної України // УІЖ. – 1979. – № 3. – С.65-73.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6-ти т. – М.: Воениздат, 1960–1965. – Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М.: Воениздат, 1961. – 652 с.; Т. 4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год). – М.: Воениздат, 1962. – 726 с.
18. Історія Української РСР у 8-ми т. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Ред. кол.: В.І. Клоков (голова). – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.
19. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1998. – 634 с.
20. *Карнов О.О.* Спільні дії радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943–1944 рр.) // УІЖ. – 1965. – № 5. – С.114-116.
21. *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
22. *Кентій А.В., Лозицький В.С.* Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні // УІЖ. – 2005. – № 3. – С.3-16.
23. *Кирсанов Н.А.* Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. // Великая Отечественная война (историография): Сб. обзоров. – М., 1995.
24. *Клоков В.И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / НАН Украины, Институт истории Украины. – К.: Наукова думка, 1994. – 74 с.
25. *Клоков В.И.* Партизанський рух – складова частина Великої Вітчизняної війни // УІЖ. – 1975. – № 4. – С.15-24.
26. *Клюєнко Д.Н.* Бойова співдружність військ з партизанами і підпільниками при визволенні Правобережної України // УІЖ. – 1975. – № 6. – С.52-58.
27. *Клюєнко Д.М.* Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941 – липень 1942 рр.) // УІЖ. – 1985. – № 5. – С.76-81.
28. *Князьков А.С.* Взаимодействие советских партизан с действующей армией // Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941–1944) / П.А.Александров, Д.З.Муриев, А.Ф.Юденков (глав. ред. и рук. авт. кол.). – М.: Мысль, 1976. – С.233-257.
29. *Князьков А.С.* Партизанская разведка в период разгрома немецко-фашистских войск под Курском и на Днепре // Ленинский комсомол в Великой Отечественной войне / Ред. кол.: В.А.Житинев и др. – М.: Молодая гвардия, 1970. – 334 с.

30. *Коваль М.В.* Основні риси бойових дій партизанів України (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1969. – № 7. – С.32-40.
31. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–45 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
32. *Кондратов І.П.* Роль радянської авіації в допомозі кримським партизанам у роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. – 1972. – № 1. – С.69-72.
33. *Лисенко О.Є.* Тематика другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // УІЖ. – 2007. – № 6. – С.119-142.
34. *Лукін В.П.* Організація Українського штабу партизанського руху і початок його діяльності (у роки Великої Вітчизняної війни) // УІЖ. – 1969. – № 5. – С.41-47.
35. *Мойсєєв О.В.* Бойові операції радянських військ і партизанів проти німецько-фашистських загарбників на Україні (березень–квітень 1943 р.) // УІЖ. – 1963. – № 2. – С.123-125.
36. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация. О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. Под ред. А.Ф. Юденкова. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.
37. *Найда С., Мельник С.* Взаимодействие черниговских партизан с Советской Армией // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 1. – С.93-96.
38. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: 1941–1944. В 2-х т. – Т. 2. Партизанская борьба / Ю.В. Бабко, Д.Ф. Григорович, И.Я. Жученуко, А.И. Зенина, Ю.И. Зинченко, А.В. Кентий, М.В. Коваль, В.И. Кучер. – К.: Наукова думка, 1985. – 431 с. (Раздел 8. Боевое взаимодействие партизанских отрядов и соединений с Красной Армией. – С.347-395).
39. *Омельяненко И.Я.* Взаимодействие партизан и подпольщиков с советскими войсками в начале освобождения Украины // Коммунистическая партия – организатор освобождения Украины от фашистских захватчиков. – К.: Политиздат Украины, 1975. – С.262-267.
40. *Паламарчук М.Г.* Про деякі питання тактики підпільно-партизанської боротьби в степових і лісостепових районах України // УІЖ. – 1968. – № 8. – С.81-86.
41. Партизанское движение в Крыму в период Великой Отечественной войны: Сборник документов и материалов. 1941–1942 / А.В. Мальгин, Л.П. Кравцова, Л.Л. Сергиенко (сост.). – Симф.: Сонат, 2006. – 268 с.
42. Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Н. Азяский, М. Долгий, А. Князьков (рук. авт. кол.), В. Пережогин, Ю. Чернов. Под общ. ред. В. Золотарёва. – Жуковский; М.: Кучково поле, 2001. – 464 с.
43. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 496 с.
44. Партизанський рух і Сумщина: Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1943 рр.) / В.І. Белашев (голова ред. кол.). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 96 с.
45. Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941–1944) / П.А.Александров, Д.З.Муриев, А.Ф.Юденков (глав. ред. и рук. авт. кол.). – М.: Мысль, 1976. – 323 с.
46. *Пилявець Р.І., Атрохов Є.А.* Партизанська боротьба в Україні у 1941–1944 роках: воєнно-стратегічний аспект // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С.432-443.
47. *Пономаренко П.К.* Централизация руководства партизанским движением // Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941–1944). – М.: Мысль, 1976. – 323 с.
48. *Попов А.Ю.* НКВД и партизанское движение: Факты и документы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 384 с.
49. *Поприцький М.В.* Співдружність народів СРСР у партизанській боротьбі в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. – 1963. – № 3. – С.82-87.
50. *Рудаков М.* Роль военных советов фронтов и армий в руководстве боевыми действиями партизан в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 1962. – № 7. – С.3-14.

51. Словарь современных военно-политических и военных терминов «Россия – НАТО». – Москва – Брюссель, 2001. // Режим доступа: <http://www.nato.int/docu/glossary/rus/main.pdf>
52. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1970. – 800 с.
53. Советская военная энциклопедия / В 8-ми т. Под общ. ред. Н.В.Огаркова. – Т.2. – М.: Воениздат, 1976. – 640 с.
54. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы: В 3-х т. Изд. 2-е, доп. – К.: Наукова думка, 1985. Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). – 512 с.; Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). – 510 с.
55. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): науково-довідкове видання / А.А. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 320 с.
56. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3-х т. / Під ред. І.Д. Назаренко. – К.: Політвидав України, 1967–1969 рр. – Т. 2. – К.: 1968.
57. Хлякін А.П. Про створення партизанських резервів на Україні // УІЖ. – 1974. – № 10. – С.41-45.
58. Чайковський А.С. Невідома війна: партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика. – К.: Україна, 1994. – 256 с.
59. Чайковський А.С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами // УІЖ. – 1990. – № 5. – С.20-30.
60. Шитюк М.М., Горбуров Є.Г. Взаємодія партизанських загонів і підпільних груп півдня України з регулярними частинами Червоної Армії (березень – серпень 1944 р.) // Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С.462-474.
61. Юденков А.Ф. Взаємодія партизанів з регулярними частинами Червоної Армії (1941–1945 рр.) // УІЖ. – 1980. – № 5. – С.31-43.
62. Якубовський І.І. Земля в огні. – М.: Воениздат, 1975. – 567 с.
63. Яценко В.Д. До питання про роль десантних груп у розвитку партизанського руху на Україні // УІЖ. – 1962. – № 6. – С.95-98.

Пилявец Р.И. Взаимодействие партизанских сил с действующей армией во время освобождения Украины (1943–1944 гг.): сущность, содержание, формы, влияние на ход военных действий

Рассматриваются и анализируются вопросы взаимодействия партизанских формирований с частями и соединениями Красной Армии в ходе освобождения Украины от оккупантов в 1943–1944 гг. Значительное внимание уделено уточнению понятийного аппарата, раскрытию форм и способов взаимодействия партизан с регулярными войсками, его значения и влияния на общий ход военных действий.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, освобождение Украины, партизанское движение, партизанские силы, регулярные войска, Красная Армия, взаимодействие.

Pylyavets, R.I. Interaction of guerrilla forces of the army during the liberation of Ukraine (1943–1944): essence, content, forms, impact on the course of hostilities

Considered and analyzed the interaction of partisan formations of parts and joints Red Army during the liberation of Ukraine from the occupants in 1943-1944. Considerable attention is paid to conceptual clarification system, disclosure forms and ways of interaction between partisans of the regular troops, its significance and impact on the overall progress of hostilities.

Keywords: World War II, the Great Patriotic War, liberation of Ukraine, guerilla, guerrilla forces, regular army, the Red Army, the interaction.

УДК 025.171:353.8(47+57)+(477)

Подкур Р.Ю.

Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР

У статті на основі маловідомих архівних документів радянських органів державної безпеки досліджуються окремі типи настроїв населення окупованих територій України.

Ключові слова: настрої, органи державної безпеки, нацистська окупація.

Участь СРСР у Другій світовій війні відразу після її закінчення піддалася масштабній міфологізації з боку лідерів Компартії СРСР і радянської «пропагандистської машини». Якщо проведення військових операцій Червоної армії і Вермахту, підпільно-партизанський опір, злочини нацистського режиму, наслідки окупації та воєнних дій докладно досліджувалися радянськими вченими, то проблеми колабораціонізму,

настроїв і поведінки населення в екстремальних умовах війни і окупації всебічному науковому аналізу не піддавалися.

Основні міфологеми, створені партійно-радянським керівництвом СРСР, твердили про «єдність радянського народу», «єдність багатонаціональної держави – основа перемоги над фашизмом», «непереможність Червоної (Радянської) армії», жертвність людей – «Все для фронту – все для перемоги».

Дослідження концентрувалися навколо героїчних подвигів народу на фронті, в тилу та підпіллі, ролі Комуністичної партії, її окремих керівників у мобілізації населення для досягнення перемоги. Підкреслювався масовий патріотизм, самопожертва, націленість людей різних національностей, соціальних, професійних, вікових груп на боротьбу з нацизмом. Інші настрої, поведінкові форми (байдужість, боязкі спроби вижити, боязнь фронту і т.д.) інтерпретувалися як «поведінка нерадянської людини», що межує зі зрадою. Однозначно засуджувалася реальна і потенційна (полон) зрада без урахування обставин, умов, які сприяли прийняттю людиною подібного рішення. Праці повинні були переконати громадськість у майже стовідсотковій політичній лояльності та відданості більшовицькому режиму тогочасного населення СРСР та УРСР зокрема.

На підставі подібних ідеологічних поглядів у СРСР функціонувала потужна агітаційна та пропагандистська система. Контроль за її роботою здійснювався по вертикалі керівниками партійних організацій.

У незалежній Україні проблема настроїв населення в період Другої світової війни почала досліджуватися лише в останнє десятиліття. Слід зазначити, що вчені вивчали реакції на конкретні події, дії радянської чи окупаційної влади, їх реформи, змін у повсякденному житті. У цьому контексті слід відзначити роботи В. Гриневича [4], Ю. Ніколайця [15], І. Єрмолова [7]. Деякі дослідники, наприклад О. Попов, інтерпретуючи причини колабораціонізму населення окупованих територій СРСР, вказав на націоналістичні настрої громадян Білорусії, Закавказзя і України, «скривдженість радянською владою» [7;17].

За різними даними у збройній боротьбі з СРСР нацистів підтримали від 1 до 1,5 млн. радянських громадян, у цивільній сфері – понад 22 млн. осіб [9;7].

Активно досліджувалася релігійна ситуація на окупованій території України. Зокрема, ґрунтовний аналіз на основі широкої джерельної бази з історії церковного життя періоду окупації здійснив О. Лисенко. Його праці висвітлили невідомі аспекти діяльності релігійних громад та ієрархів на окупованій нацистами території УРСР, зміну ставлення до Церкви вищого партійно-державного керівництва у роки війни, зміну законодавчої та нормативної бази у контексті створення Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, участь релігійних громад у зборі коштів для потреб фронту, практичної допомоги у тилу. Ця праця стала фундаментом для оцінки діяльності як ієрархів, так і віруючих в умовах нацистської окупації. Але Й. Сталін та його оточення вважали, що участь у відродженні релігійного життя на окупованій території – це «зрада Батьківщині» і «радянській владі». Через такий парадокс після звільнення окупованих територій більшість священнослужителів та віруючих звинуватили у «пособництві ворогу», «поширенню мракобісся» тощо [10;11;12;13;14].

Але багато аспектів залишаються не вивченими. Так, не дослідженим є широкий спектр настроїв населення окупованих нацистами територій України. Це обумовлено походженням архівних документів. Основними джерелами інформації про настрої жителів окупованих територій були доповідні записки командирів партизанських загонів, керівників підпільних груп, уповноважених ЦК КП(б)У, направлених за лінію фронту для організації підпільно-партизанського руху, співробітників органів державної безпеки та військової розвідки.

У післявоєнний період цінним джерелом виявилися архівно-кримінальні справи громадян, засуджених за співпрацю з нацистським режимом, матеріали перевірки діяльності підпільно-партизанських груп, спогади партизанів. Більшість з цих архівних документів були засекречені з ідеологічних мотивів.

Нині, завдяки розширенню доступу вчених в раніше «закриті фонди» відомчих державних архівів України, ми маємо можливість для більш-менш об'єктивних оцінок настроїв і поведінки різних соціальних груп у період нацистської та румунської окупації України.

Тому мета статті – дослідження типів настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР.

Одним з напрямків роботи органів державної безпеки СРСР було вивчення настроїв населення на окупованій території.

Для цього використовувалися:

– розвідувально-диверсійні групи НКВС / НКДБ СРСР і УРСР, які направлялися в глибокий тил ворога. Частина груп повинна були встановити зв'язок з вже існуючими партизанськими загонами або їх організувати. Співробітники органів держбезпеки, маючи окремий від командування партизанів канал зв'язку, доповідали про реальну діяльність і поведінку партизанів у тилу ворога, настрої місцевого населення. Тільки з жовтня 1943 р. по травень 1945 р. 4-м управлінням НКДБ УРСР було направлено 53 оперативно-чекістських, диверсійно-розвідувальних груп [16, с.18; 3];

– агенти-маршрутники, які проходили по спеціальному «маршруту» окупованою територією. Вони забирали від інших агентів необхідну розвідувальну інформацію для радянського командування. Після виконання основного завдання, агент-маршрутник писав доповідну записку, докладно описував настрої місцевого населення [16, с.21; 3].

Усього в 1941–1942 рр. 4-м управлінням НКДБ / НКВС УРСР у період відступу Червоної армії з території УРСР було залишено 12716 агентів, з них диверсійних груп – 41, агентів-одинаків – 1367, агентів з різними завданнями – 9541 [16, с.20; 3];

– підпільники – співробітники органів НКВС / НКДБ УРСР, яких спеціально залишали для підпільної роботи або вони вимушено опинилися на окупованій території. Після виходу до лінії фронту або звільнення окупованої території вони писали доповідні записки про свою діяльність (наприклад: «Доповідна записка співробітника НКВС Г. Прокудіна в 4 управління НКВС СРСР про підпільну роботу у м. Вінниця станом на серпень 1942 р.») [6, арк.2-22].

Дані, отримані від розвідувально-диверсійних груп і чекістського підпілля, узагальнювалися і направлялися наркоматом НКДБ / НКВС УРСР у формі розвідувальних зведень вищому політичному керівництву СРСР–УРСР [19, арк.13-31].

У зведеннях висвітлювалися такі теми:

– злочинні дії окупаційної влади на окупованій території (грабежі, вивезення в Німеччину на роботи, розстріли місцевого населення);

– дії окупаційної влади з організації повсякденного життя населення області (відкриття навчальних закладів, культурно-просвітницьких організацій, магазинів, базарів, встановлення цінової політики, відновлення промислових підприємств і т.д.);

– очікування і реакція населення на проведення аграрної реформи;

– ставлення населення окупованих областей до окупаційної влади (форми співпраці й опору, реєстрація членів ВКП(б) і КСМ і т.д.);

– агітаційно-пропагандистські кампанії окупаційної влади і ставлення до них місцевого населення (розкриття могил розстріляних під час «великого терору» 1937–1938 рр., соціальна підтримка сімей розкуркулених і репресованих, надання їм соціальної допомоги);

- висвітлювалися заходи, методи проведення агітаційних кампаній (відкриття кінотеатрів, театрів, газет, мітинги);
- взаємовідносини окупаційних властей і представників ОУН, реакція населення на агітаційну діяльність українських націоналістів.

В інформаційних доповідях чекістів був елемент суб'єктивізму. Співробітники органів держбезпеки були, як правило, членами ВКП (б) або комсомолу, в їх аналізі явищ, фактів закладалися ідеологічні постулати більшовизму. Однак, суб'єктивізм у сприйнятті дійсності не означає ілюзорність джерела, неадекватність реальності в спробі реконструкції історичної дійсності. При різноманітті індивідуальних рис, інтелектуальних можливостей людей, різниці політичних, ідеологічних поглядів, всі вони неминуче відображають різні сторони об'єктивної реальності. Тому в інформаційних доповідях, при порівнянні з іншими джерелами, виявляється відбиток тих історичних явищ, які фіксувалися поза бажанням співробітника органів державної безпеки.

Цитовані агентурні інформації в інформаційно-аналітичних доповідях надавали своєрідний колорит документам, однак не позбавляли їх офіційного характеру, логічного викладу висновків. Таким чином, інформаційно-аналітичні документи органів держбезпеки репрезентативні і відтворюють певні сторони типової соціально-економічної, політичної та культурної ситуації на окупованих територіях.

Співробітники органів державної безпеки у доповідях посилялися на реакцію на події наступних груп населення: сільські жителі, міські жителі, працівники місцевих органів самоврядування, місцевої поліції.

Інформаційно-аналітичні доповідні записки дають можливість виявити декілька типів настроїв населення. Це антирадянські настрої частини населення, які фіксувалися, здебільшого, протягом 1941–1942 рр. Ймовірно, це було пов'язано з оцінкою результатів діяльності більшовицького режиму – суцільна колективізація, яка призвела до масового голоду 1932–1933 рр., депортації селян 1930–1936 рр., масові арешти 1937–1938 рр., загальне зубожіння населення. Деякі партизанські командири, наприклад, А. Кондратюк (2-га партизанська бригада), пояснювали антирадянські настрої населення Вінницької області в 1941 р. «недовірою один до одного» [22, арк. 20зв.-21].

Особлива увага приділялася діяльності окупантів щодо формування та підтримання антирадянських настроїв. Наприклад, вулиці міста Вінниці були перейменовані. Серед нових назв – вулиці імені українських козацьких гетьманів Хмельницького, Дорошенка, Мазепи, Полуботка, Виговського, отаманів періоду громадянської війни Шепеля, полковника Коновальця [1, с. 204,209]. Особливої уваги заслуговує вулиця ім. Миколи Скрипника. Ймовірно, популярність наркома освіти УРСР як борця за українізацію в 1920–1930 рр., трагічна загибель і наступні публічні звинувачення в «українському націоналізмі» стали підставою для увічнення. Керівництво НКВС УРСР у розвідувальному зведенні від 16 червня 1942 р. також відзначило факт повернення історичних назв деяких міст рес-

публіки: Дніпропетровськ – у Катеринослав*, Сталіно – в Юзівку, Артемівськ – у Бахмут, Орджонікідзе – в Рикове («ворога народу, учасника правотроцькістського блоку») [2, арк.5].

В інформаційно-аналітичних матеріалах НКВС УРСР на адресу вищого політичного керівництва постійно підкреслювалися пропагандистські дії нацистів, які в радіопередачах, газетах, листівках звинувачували «більшовиків» у руйнуванні комунального господарства міст, підприємств переробної та харчової промисловості, свідомому знищенні будинків та соціальної інфраструктури [2, арк.1-24; 19, арк.13-31; 20, арк.30-33; 6, арк.2-22]. Це дуже серйозно позначилося на соціально-економічному становищі населення окупованих областей, різко понизило здатність людей до виживання.

Окупаційна адміністрація, можливо, сподівалася, що перейменування або повернення історичних назв вулиць і міст, увічнення пам'яті репресованих сталінським режимом діячів, інформація про масові руйнування різко підсилять антирадянські настрої населення.

Проте, чекісти уникали цитування думки нацистських аналітиків щодо політичних настроїв населення України. Так, у проекті розвідувального зведення «Про режим на окупованій території України» в березні 1942 р. широко цитувалися розпорядження Верховного командування «Про поведінку в Росії» щодо розкладницької сутності більшовизму і необхідності нещадної боротьби з комуністами. Але були викреслені цитати професора, капітана абвера Ганса Коха з додатку до розпорядження № 119 «Керівні вказівки про ставлення військових частин до українського населення». В абзаці слова «Політичне ставлення: виключно дружнє до німців. Антибільшовицьке і антипольське» були викреслені. Також в абзаці «Ставлення військ: українські райони повинні розглядати як життєвий простір дружнього народу» було викреслено словосполучення «дружнього народу». Ймовірно, чекісти і політичні лідери УРСР не змогли б пояснити вищому партійно-державному керівництву СРСР, чому нацисти вважали «українців дружнім народом». Можливо, вони боялися відповідальності за відсутність результату щодо формування «більшовицького світогляду» населення республіки, провалу «великого терору» як інструменту соціально-політичної інженерії у створенні лояльного сталінському режиму суспільства.

Посиленню антирадянських настроїв сприяла розгорнута також нацистами пропагандистська кампанія у травні – жовтні 1943 р. про «жертви НКВС». Зокрема, такі поховання були виявлені в парку і на кладовищі м. Вінниця. Чекісти однозначно кваліфікували настрої населення як «антирадянські вигадки». За даними окупаційної адміністрації було викопано 9439 тіл, упізнано 675 [18, с.408]. Після звільнення Вінницької області більшість громадян, які впізнали речі родичів, виявлені в могилах, були засуджені на тривалі терміни ув'язнення [18, с.397-415].

---

*У даному випадку офіційно перейменування не відбулося.

Наступним типом настроїв було очікування ліквідації колгоспів і розподілу землі окупаційною адміністрацією. Незважаючи на кілька десятиліть діяльності радянської влади, голоду і політичних репресій, володіння земельною ділянкою, достатньою для забезпечення власних потреб, було для українського селянина основою добробуту. Однак зведення фіксували масове пограбування населення, значний фіскальний тиск. У документах також простежується особливість аграрної політики нацистів у прифронтовій смузі і глибокому тилу. Так, у 1942 р. у прифронтових районах Ворошиловградської області працездатним колгоспникам видавалося близько 16 кг зерна, утриманцям – 9 кг на місяць, у глибокому тилу – 9 та 5 кг відповідно, натуральний і грошові податки були набагато меншими, деякі види податків взагалі були відсутні. На противагу, в окремих районах Вінницької області, наприклад, існував грошовий податок на собак (150 руб.), котів (70 руб.). Худоба в селянських господарствах прифронтової смуги практично вся зберігалася. В таких умовах місцеве населення відмовлялося допомагати оточенням: «Чому тут ходите, до своїх хочете потрапити? Дасть бог, скоро Червону армію відженуть і розіб'ють німці, тоді нам добре заживеться. Ми позбавимося від більшовиків, заберемо землю і будемо господарювати. Нас німці позбавили від більшовицьких податків і поборів, ми зітхнули вільніше. До приходу німців нас лякали, що вони будуть грабувати і ображати нас, а насправді вони не ображають і не грабують нас» [2, арк.117].

Постійно згадуваним у зведеннях органів державної безпеки типом настроїв було небажання працювати в громадських господарствах, здавати сільськогосподарську продукцію. У доповідях неодноразово підкреслювалося небажання місцевого населення виконувати розпорядження окупаційних властей про проведення сільськогосподарських робіт. Відсутність сільськогосподарського інвентаря, тягової сили перетворювало роботу селян у «каторгу». Розуміючи, що результати їх праці будуть конфісковані, селяни відмовлялися від роботи, воліючи працювати на власному городі [20, арк.31]. Співробітники органів держбезпеки особливо акцентували увагу на фактах відмови селянського населення від роботи, інтерпретуючи це як результат проведеної агітаційно-пропагандистської, партизанської і диверсійної роботи і, почасти, певним рівнем політичної лояльності населення.

У той же час співробітники органів держбезпеки також усвідомлювали, що політика грабежу, примусової праці та насильства також підсилює очікування звільнення від фашистського окупаційного режиму. Ймовірно, коли відбулося порівняння діяльності сталінського та гітлерівського режимів, фактор ворожості / окупації став основним в орієнтації українського населення. Про те, що населення порівнювало два режими, підтверджували представники окупаційної адміністрації. В одній із доповідей співробітника відділу політики рейхскомісаріату «Україна» професора фон Грюнберга про бесіду з комісаром м. Вінниці Маргенфельдом, комісаром Вінницької області Хале і церковним представником Хеном про настрої населення вказувалося про факти агітації проти вербування робітників для Райху. Він стверджував, що населення порівнювало ці заходи «з вивезенням в Сибір при більшовизмі» [21, арк.6; 8, с.92].

Співробітники державної безпеки були впевнені в політичній лояльності більшості населення УРСР. У доповідній записці в жовтні 1942 р. про підсумки збирання ворожаю нарком НКВД УРСР С. Савченко цитував численні свідчення про різні форми опору громадян фашистським окупантам. Він цілком упевнений, що «пограбоване і змучене, але нескорене населення висловлює тверду впевненість у перемозі Червоної армії і з нетерпінням чекає свого звільнення від фашистського ярма» [2, арк.336]. Така впевненість була заснована на реакції населення на політику пограбування і насильства окупантів. Намагаючись підкреслити ідеологічний характер опору українського населення, С. Савченко інформував вище партійно-державне керівництво країни, що «в багатьох селах селяни добре поінформовані про успішні бойові дії Червоної армії, доповідь тов. Сталіна 6 листопада 1941 року, першотравневий наказ 1942 року». Листівки, агітаційні матеріали, скинуті з літаків найчастіше в чистому полі, «населення береже від зрадників і провокаторів», «передає з рук в руки» [2, арк.336].

Однак в доповідях чекісти відзначали очікування частини населення щодо можливості відродження української державності. Чекісти, оцінюючи діяльність місцевих осередків націоналістів, обов'язково акцентували увагу на їх співпраці з окупаційними органами. У той же час націоналісти «особливо афішували керівника молодшої генерації ОУН – Степана Бандеру» [19, арк.6]. Після арешту С. Бандери, співробітники органів держбезпеки зафіксували, що частина його прихильників пішла в підпілля і «розгорнула антирадянську і антинімецьку діяльність під гаслом «Україну – українцям». Деяка частина продовжила співпрацювати з окупаційною владою. Вони склали кістяк декількох поліцейських батальйонів, які використовувалися для боротьби з партизанами. Виконуючий обов'язки наркома НКВС УРСР С. Савченко у доповідній записці першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 16 грудня 1942 р. стосовно націоналістів використовував термін «фашистські наймити». Це словосполучення у російськомовному тексті з використанням українізму «наймити» означало вищий ступінь негативу щодо діяльності цієї категорії українських націоналістів. Також в доповідях щодо інших категорій колабораціоністів часто використовувалися слова «зрадники», «запроданці», «виродки».

Оцінюючи перспективи відновлення нацистами промислових підприємств, машинно-тракторних станцій, мінімального відродження економічного життя, чекісти вважали це можливим лише за участі «зрадників». Однак вони не враховували, що частина цих підприємств відносилася до сегменту забезпечення життєдіяльності міст і селищ. Це були робочі місця, які забезпечувалися мінімальним пайком, заробітною платою. Описуючи діяльність окремих керівників заводів, громадських господарств, працівників окупаційної адміністрації з числа місцевих жителів, осіб, що активно співпрацювали з нацистським режимом, по можливості, чекісти акцентували увагу на тих фактах біографії, соціального походження, які, на думку чекістів, визначали причину колабораціонізму [19, арк.6].

Також донесення агентури фіксували масову реєстрацію комуністів і комсомольців в органах окупаційної адміністрації. Згодом факт реєстрації, знищення

партійного чи комсомольського квитка були підставою для політичної обструкції після звільнення тимчасово окупованої території республіки. Протягом другої половини 1944–1946 рр. обкоми КП(б)У і ЛКСМУ практично кожен місяць на засіданні бюро розглядали від 15 до 60 персональних справ про виключення з членів КП(б)У або ЛКСМУ за втрату членського квитка або реєстрацію в органах окупаційної адміністрації.

Наростання релігійності населення чекісти пов'язували з діяльністю українських націоналістів та підтримкою місцевої окупаційної влади. Оцінюючи церковну політику окупаційної влади, нарком НКВС УРСР С. Савченко у доповідній записці від 17 липня 1942 р. зазначав, що окупанти зробили ставку на українську автокефальну православну церкву і навіть в східних районах УРСР прагнуть підпорядкувати парафії різних православних течій (тихонівці, обновленці, соборно-єпископці) УАПЦ. «Адміністратор УАПЦ» єпископ Полікарп Сікорський заявив: «Майбутнє українського народу тісно пов'язане з перемогою німецької держави» [2, арк.31].

Нацисти навіть врахували неканонічність, «самосвятство» ієрархів УАПЦ, тому всю роботу проводили «через канонічно правильно висвячений єпископат» [2, арк.26,31]. Чекісти також відзначили жорстке протистояння «тихонівців», священників Московського патріархату, які відмовилися підкорятися УАПЦ. У засобах масової інформації окупаційна адміністрація вказувала, що духовенство Московського патріархату «частково гнуло спину перед більшовицьким урядом, а тепер бореться з автокефалізацією церкви на Україні». Аналітики з НКВС УРСР були переконані, що «попи і єпископи старої дореволюційної синодальної школи та кадри тихонівців» будуть головними противниками окупаційної влади. Основною причиною конфлікту були «націоналістичні устремління українських церковників» [2, арк.31-33].

В областях Правобережної України, ймовірно, активна діяльність осередків ОУН, «Просвіти» завжди орієнтованих на українську православну церкву, збігалася з бажаннями місцевого духовенства і населення. Священники проводили церковні служби українською мовою, яку добре розуміла переважна більшість населення. Очевидно, сукупність цих обставин призвела чекістів до висновку про активну націоналістичну діяльність духовенства. Так, начальник 4-го відділення 2-го відділу УМДБ по Вінницькій області капітан Леженко констатував, що під час нацистської окупації на території області було відкрито 840 парафій православної церкви. Існували дві єпархії – українська автокефальна (215 парафій, понад 150 священників) і автономна слов'янська (230 парафій, 169 священників). На окупованій румунами частині області діяла «духовна православна консисторія Трансністрії» з центром у Тирасполі. Особливу увагу приділяли чекісти автокефальному духовенству. На їх думку, воно «було базою українських націоналістів і займалося протягуванням націоналістичних ідей у маси». На думку співробітників органів державної безпеки, слід звернути увагу на той факт, що з 421 священника 157 осіб були висвячені в період нацистської окупації. Серед цих священників значна кількість до війни працювала вчителями. Ці віруючі люди, розуміючи неможливість

в умовах сталінського режиму займатися пасторською діяльністю, знайшли вихід служіння народу в освітній сфері. При найменшій можливості вони стали священиками. У липні 1946 р., як наслідок окупаційного режиму, співробітники УМДБ, зокрема по Вінницькій області, так оцінювали зростання релігійності населення: 58,5% народжуваних дітей хрестили у церкві, 31,5% громадян, що брали шлюб, вінчалися, 49% померлих відспівували в церкві. Понад 16500 осіб брало активну участь у діяльності церковних громад [5, арк.1-18].

Таким чином, аналіз документів органів державної безпеки про настрої населення окупованої нацистами території України свідчив про наявність широкого спектра настроїв – від підтримки окупаційної адміністрації до очікування швидкого приходу частин Червоної армії. Динаміка настроїв залежала від конкретної діяльності представників окупаційної адміністрації.

У той же час документи свідчать, що зусилля Й. Сталіна і його оточення, протягом 1920–1930-х рр. спрямовані на створення згуртованого радянського суспільства з більшовицьким світоглядом, зазнали невдачі.

Однак у населення України не виявилось стійкого настрою / бажання підтримувати фашистську окупаційну адміністрацію. Сам факт окупації, «образ іноземного ворога», що знищував, грабував, принижував населення, схилив людей до підтримки більшовиків.

Список використаних джерел

1. Вінниця: історичний нарис / голов. ред.: А.М. Подолинний. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
2. Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України). – Спр. 83509.
3. ГДА СБ України. – Спр. 86751. – Т. 46.
4. *Гриневич В.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни. (1939–1945 рр.) / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І.Ф. Кураса. – К., 2007. – 520 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.) – Ф. П-136. – Оп. 134. – Спр. 105.
6. Держархів Вінницької обл. – Ф. П-425. – Оп. 1. – Спр. 114.
7. *Ермолов И.* Три года без Сталина. Советские граждане между нацистами и большевиками 1941–1944. – М.: Центрполиграф, 2010. – 383 с.
8. *Жизнь в оккупации.* Винницкая область. 1941–1944 гг. – М.: РОССПЭН, 2010. – 856 с.
9. *Кульков Е.Н., Мягков М.Ю., Ржешевский О.А.* Война 1941–1945: Факты и документы. – М.: Олма-Пресс, 2004. – 478 с.
10. *Лисенко О.Є.* Держава і релігійні конфесії в Україні (1943–1945 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць. – Т. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.155-209.
11. *Лисенко О.Є.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995 – №3. – С.73-80.
12. *Лисенко О.Є.* М.С. Хрущов і церква в Україні під час Великої Вітчизняної війни // М.С. Хрущов і Україна: Матеріали наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – С.51-60.

13. Лисенко О.Є. Релігійні питання в теорії та практиці українського націоналізму у першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С.29-50.
14. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.
15. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в Україні у перший період Великої Вітчизняної війни. – Вінниця: Х-ART, 2004. – 248с.
16. Підсумкова доповідь про бойову та агентурно-оперативну роботу 4-ого управління НКДБ УРСР в 1941 – 1945 рр. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – №1/2. – 1995. – С.15-27.
17. Попов А.Ю. Диверсанти Сталина. Деятельность органов Госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 512 с.
18. Реабілітовані історією. Вінницька область / Вінницька обласна держ. адміністрація; Вінницька обласна рада; Обласна редакційна колегія книги «Реабілітовані історією. Вінницька область»; Державний архів Вінницької області / П.Т. Тронько (ред.). – Кн.1 – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. спр. 685.
21. ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 106.
22. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 76.

Подкур Р.Ю. Некоторые типы настроений населения Украины в период нацистской оккупации в информациях органов сотрудников государственной безопасности СССР и УССР

В статье на основе малоизвестных документов советских органов государственной безопасности исследуются отдельные типы настроений населения оккупированных территорий Украины.

Ключевые слова: настроения, органы государственной безопасности, нацистская оккупация.

Podkur, R.Y. Some types of moods Active Ukraine during the Nazi occupation of the information of employees of State Security USSR

The article, based on little-known documents of the Soviet state security investigates certain types of moods in the occupied territories of Ukraine.

Key words: attitudes, public safety, the Nazi occupation.

УДК 94:355.1(477.51)«1941/1943»

Світловська Л.П.

З історії партизанського руху на Чернігівщині

У публікації йдеться про комуністичний рух Опору на території Чернігівщини у період німецько-фашистської окупації області (1941–1943). Розглянуто розвиток радянського партизанського руху у хронологічній послідовності, охарактеризована територія діяльності загонів та з'єднань.

Ключові слова: комуністичний рух Опору, радянський партизанський рух, партизанський загін, партизанське з'єднання.

Одним із видатних явищ Другої світової війни став антифашистський рух Опору в країнах Європи. Течії руху Опору в Україні можна розподілити на дві основні групи – комуністичні та не-комуністичні. Комуністичному руху Опору притаманна концепція «всенародної війни» – безкомпромісна, безжалісна тотальна війна проти окупантів, підпорядкування своїх цілей максимальному сприянню Червоній армії, за-

лучення до збройної боротьби якомога більше населення, завдання ворогові якнайбільшої шкоди, незважаючи на власні втрати. Для некомуністичного руху Опору характерна вичікувальна тактика (атантизм), яка передбачала нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати каральних актів проти мирного населення, збереження власних кадрів[5, с.46]. Для Чернігівщини характерний комуністичний рух Опору, хоча зустрічались і прояви некомуністичного руху.

Загалом, тема партизанського руху в Україні і, зокрема, на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни маловивчена, містить у собі чимало таємниць, хоча й існує велика кількість наукових робіт, джерельних публікацій, мемуарів. Наприклад, не з'ясовано чисельність учасників партизанського руху, результати бойової і диверсійної діяльності тощо.

22 червня 1941 р. німецька армія перетнула радянський кордон і почала стрімко просуватись на схід. У керівних радянсько-партійних колах усвідомили, що в умовах відступу військ Червоної армії ефективним засобом утримання і виснаження сил агресора може стати збройна боротьба на окупованій території. У директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним організаціям прифронтової смуги була дана вказівка створювати в окупованих ворогом районах партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з німецькою армією і розпалювання партизанської війни.

18 липня 1941 р. зазначена директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німецько-фашистських військ.

13 липня 1941 р. Чернігівський обком партії прийняв постанову про створення підпільного обкому і райкомів партії. До складу підпільного обкому увійшли: Олексій Федоров, Микола Попудренко, Семен Новиков, Василь Капранов, Микита Петрик, Іван Компанець (останній перейшов лінію фронту і виконував інші завдання). Мета підпільного обкому і райкомів партії – створення підпільних організацій і партизанських загонів. На території області починається робота по добору людей для боротьби в тилу ворога. Закладаються бази з продовольством, озброєнням, теплим одягом у місцях майбутньої діяльності партизанів.

5 серпня 1941 р. від Чернігівського міськкому партії на північ області в урочище Гулине (Корюківський район) вирушив обласний партизанський загін – так звана «група 186».

До кінця вересня 1941 р. Чернігівщина була окупована німцями. Восени на території області фактично діяли: обласний партизанський загін ім. Й. Сталіна на чолі з М. Попудренком (другий секретар підпільного обкому партії), Рейментарівський загін на чолі з Борисом Туником, Корюківський загін – командир Федір Коротков, Холминський загін – командир Іван Водоп'ян, Перелюбський загін – командир Олександр Балабай. 18 листопада ці загони об'єдналися в об'єднаний обласний партизанський загін на чолі з Олексієм Федоровим (перший секретар підпільного обкому партії). Бойовим хрещенням об'єднаного загону стала Погорільцівська операція 1–2 грудня 1941 р.

Добрянський партизанський загін ім. Ворошилова активно діяв з серпня до кінця листопада, командир – Тихін Євтушенко. Були створені Грем'яцький загін, командир Семен Ханович, Носівський загін – командир Михайло Стратілат [7, с.597-602].

Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного і ефективного партизанського руху ані партійно-радянські, ані військові органи СРСР виявилися фактично не готовими. Розгортати збройну боротьбу в тилу ворога доводилось в екстремальних умовах відступу Червоної армії. Вразливим місцем виявилось невирішене питання про централізацію керівництва партизанським рухом. Внаслідок цього заходи мали характер імпровізацій, давався визнаки вузьковідомчий підхід.

У 1941 р. боєздатність партизанських загонів була невисокою, вони були малочисельними і слабо озброєними. Часто не мали радіостанцій для зв'язку з центром. Наприклад, об'єднаний обласний загін радіостанцію здобув наприкінці 1941 р., а першу радіограму надіслав у січні 1942 р.

Разом з тим, перші дії партизан України викликали занепокоєння противника. 16 вересня 1941 р. начальник штабу Верховного Головнокомандування Вермахту (ОКВ) фельдмаршал В. Кейтель видав наказ про нещадну боротьбу з партизанським рухом. Він вимагав від усіх військових інстанцій застосування найсуворі-

ших заходів для придушення у найкоротші строки цього руху. Для цього систематично проводились масові облави і обшуки, взяття заручників. Було створено контррозвідувальні органи, запроваджувалася комендантська година, охорона важливих об'єктів, патрулювання вулиць, розстріли партактиву, нацменшин.

Несприятливий розвиток подій на фронтах навесні 1942 р. змусив радянське керівництво ще раз звернути увагу на стан збройної боротьби в тилу ворога.

30 травня 1942 р. Державним комітетом оборони було ухвалене рішення про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху. При військовій раді південно-західного напрямку організувався Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з генерал-лейтенантом Тимофієм Строкачем. Мета: координація дій партизанів, надання допомоги [1, с.26-39].

Об'єднаний обласний партизанський загін перезимував зиму 1941–1942 рр. у Єлінських лісах (Лісоград) Щорського району. У квітні 1942 р., після жорстоких боїв з окупантами, перебазувався у Злинківські ліси на Орловщині.

З квітня 1942 р. в Остерському районі починає діяти партизанський загін ім. Миколи Щорса, створений на базі підпільної партійної групи під командуванням Юрія Збанацького, який був залишений на окупованій території для організації партизанської боротьби.

У квітні 1942 р. на півдні Чернігівщини був створений партизанський загін під командуванням Олександра Кривця (активні дії веде з осені 1942 р.). Район дії загону: Ново-Басанський, Бобровицький, Носівський, Ніжинський, Прилуцький, Лосинівський райони Чернігівської області та прилеглі райони Київської і Полтавської областей. Характерна риса загону – систематичне використання трофейних автівок при проведенні тактичних бойових операцій. Діяв загін до жовтня 1943 р.

З травня 1942 р. на Чернігівщині у межиріччі Дніпра і Десни (територія Чернігівської і Київської областей) діє розвідувально-диверсійна група під керівництвом Кузьми Гнідаша (Кіма). Мета: збір розвідданих, допомога партизанам у налагодженні зв'язку з УШПР, диверсійна діяльність.

У липні 1942 р. об'єднаний обласний партизанський загін знову прибув на Чернігівщину, у Рейментарівські ліси, де 28 липня у відповідності до директив УШПР було створене Чернігівське обласне партизанське з'єднання, у складі якого діяло 7 загонів. Командир з'єднання – О. Федоров, комісар – Володимир Дружинін, начальник штабу – Дмитро Рванов. У серпні з'єднання перебазувалось у Чечерські ліси Гомельської області, потім у Клітнянські ліси Орловської області, де перебувало до січня 1943 р. [6, с. 57].

Загалом, у 1942 р. становище в Україні з огляду на перспективи розвитку партизанської війни виглядало не дуже обнадійливо. Невдачі радянських військ у весняно-літній кампанії, репресивний характер окупаційного режиму вплинули на настрої населення, штовхали його не до підтримки партизанів, а до співпраці з німцями.

1942 р. – період найменшої активності радянського партизанського руху на Чернігівщині.

Ставлення населення України до нацистського режиму і партизанського руху пройшло певну еволюцію. В 1941 р. частина населення України лояльно прийняла німців, сподіваючись на поліпшення економічного та соціально-політичного становища. Але матеріальне становище українців погіршилося, викликало обурення й брутальне, зверхнє ставлення німців до місцевого населення та військовополонених. Політика тотального терору підняла на боротьбу українців. На зламі 1942–1943 рр. активізується партизанська боротьба в Україні, відбувається приплив населення в загони. Пояснюється це перемогами Червоної армії на берегах Волги і Дону, людиноненависницькою політикою нацистів. Дехто участю в партизанській боротьбі хотів заслужити прихильність радянської влади (страх перед поверненням каральних органів СРСР).

Однак ставка ВГК не змогла в потрібному обсязі забезпечити партизанські формування України озброєнням, боєприпасами, мінно-підриривними засобами і радіообладнанням. Партизани відчували нестачу кваліфікованих командних кадрів, спеціалістів мінно-підриривної справи і розвідки.

У січні–лютому 1943 р. фашисти здійснили ряд каральних операцій у Прилуцькому і Срібнянському районах. Наприкінці лютого розпочались масові арешти радянських активістів на Варвинщині. В ніч з 26 на 27 лютого під керівництвом підпільної партійної групи Варвинського району в райцентрі почалось повстання: була захоплена зброя карателів, звільнені й озброєні арештовані. Поліцаїв посадили в камери, розгромили німецьку жандармерію. Над приміщенням райвиконкому було піднято червоний прапор. Протягом тижня господарями в районі були підпільники. Проте сили були нерівні і 1 березня повстанці залишили Варву. Над місцевим населенням розпочались жорстокі репресії.

Повстанці розбилися на 7 груп і перейшли до партизанської боротьби. У квітні до однієї з груп, яка базувалася у лісах Лохвицького району Полтавської області, приєднався лейтенант Червоної армії, оточенець Євдоким Соколовський. Він став командиром партизанського загону, який діяв у Варвинському, Іваницькому, Малодівицькому, Прилуцькому районах Чернігівської та Лохвицькому районі Полтавської областей до вересня 1943 р. [4].

У січні 1943 р. партизанський загін «За Батьківщину», створений восени 1942 р. у Бобровицькому районі під командуванням кадрового офіцера-оточенця Івана Бовкуна, об'єднався з Носівським партизанським загonom під командуванням Михайла Стратілата. В серпні на базі загону було створене партизанське з'єднання «За Батьківщину», до складу якого входило 3 загони: командир – Іван Бовкун, комісар – Михайло Стратілат, начальник штабу – Григорій Музиченко. Бойові дії проводились на території Бобровицького, Носівського, Куликівського, Ніжинського районів Чернігівщини [6, с.93–94].

У січні 1943 р. Чернігівське обласне партизанське з'єднання прибуває на Чернігівщину і базується в Єлінських лісах. 11 березня частина партизанів на

чолі з О. Федоровим йде в рейд на Правобережну Україну. На Чернігівщині залишається загін на чолі з Миколою Попудренком кількістю 300 чоловік, який зростає за рахунок притоку нового поповнення. 30 березня на його базі було створене з'єднання: командир – М. Попудренко, комісар – Семен Новиков. У травні до складу з'єднання входило 4 загони. Воно діяло на території Орловської, півночі Чернігівської областей.

У травні–червні 1943 р. німецьке командування напередодні Курської битви здійснило низку антипартизанських акцій у Чернігівській, Сумській, Орловській областях.

У ніч з 6 на 7 липня під час прориву обласного з'єднання з оточення в районі Злинківських лісів Орловської області загинув М. Попудренко. З'єднання очолив Федір Коротков. 8 липня партизани прорвали облогу противника і повернулись на Чернігівщину. 10 липня з'єднанню присвоїли ім'я М. Попудренка.

У січні 1943 р. оточенець Микола Таранущенко у Михайло-Коцюбинському районі створив партизанський загін ім. М. Коцюбинського. У середині червня на базі цього загону та загону ім. М. Щорса було створене партизанське з'єднання ім. М. Коцюбинського у складі 4 загонів. Сфера бойової діяльності – Чернігівський, Михайло-Коцюбинський, Остерський, Любецький райони Чернігівщини та прилеглі райони Київської і Гомельської областей.

21 серпня зі складу з'єднання за наказом УШПР було виведено 350 партизанів і створене нове з'єднання ім. М. Щорса під командуванням Ю. Збанацького, комісар – Павло Лузан. У його складі діяло 3 загони [6, с.87-88, 109-110].

Восени 1943 р. бойова діяльність радянських партизанів набула нових рис. Вона пов'язувалась з операціями Червоної армії, війська якої після переможних боїв на Курській дузі перейшли в наступ по всьому фронту. УШПР розробив план оволодіння партизанами переправами через Десну, Прип'ять, Дніпро. На Лівобережній Україні партизанами було організовано 25 переправ [8, с.8-9], у тому числі 10 – чернігівськими партизанами.

Після звільнення Чернігівщини у вересні 1943 р. партизанські загони і з'єднання були розформовані. Частина бійців продовжила воювати у складі Червоної армії, інша – залишилась на звільненій території для відновлення народного господарства.

30 тис. партизанів і підпільників Чернігівщини були відзначені урядовими нагородами [3, с.12], а 24 удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

За 2 роки окупації на території області діяло 5 партизанських з'єднань та більше 10 крупних самостійних партизанських загонів. Чернігівщина вважається одним із центрів партизанського руху в Україні.

Сучасні історики та суспільство комуністичний рух Опору оцінюють неоднозначно. Але внесок партизанів України в розгром і вигнання фашистів не викликає сумніву – він був вагомий і адекватний, враховуючи можливості, які мали партизани.

Список використаних джерел

1. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории 1941–1944. – М., 2008. – 478 с.
2. Книга памяти Украины. Черниговская область. – Т. 1. – К., 1995. – 1100 с.
3. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944. – М., 2010. – 670 с.
4. Світловська Л. Червоний прапор над райцентром // Деснянська правда. – 2003. – 27 лютого.
5. Слободянюк М. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // УІЖ. – 2005. – № 5. – С.46-61.
6. Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – 320 с.
7. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1006 с.

Светловская Л.П. Из истории партизанского движения на Черниговщине

В публикации речь идет о коммунистическом движении Сопротивления на территории Черниговщины в период немецко-фашистской оккупации области (1941–1943). Рассмотрено развитие советского партизанского движения в хронологической последовательности, указана территория деятельности отрядов и соединений.

Ключевые слова: коммунистическое движение Сопротивления, советское партизанское движение, партизанский отряд, партизанское соединение.

Svetlovsky L.P., From the history of the partisan movement in Chernihiv

In the publication we are talking about the communist resistance movement in the Chernihiv region during the Nazi occupation of the area (1941-1943). The development of the Soviet partisan movement in chronological order, indicate the territory of the units and formations.

Keywords: Communist Resistance movement, the Soviet partisan movement, partisan detachment, partisan unit.

УДК 930.2:341.322.5(477)

Яременко В. М.

Матеріали фонду «Української республіканської комісії з розслідування збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками» про знищення цивільного населення: джерельний потенціал

Проаналізовано джерельні можливості фонду «Української республіканської комісії з розслідування збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками» стосовно злочинів проти цивільного населення окупованих українських територій. Архівні матеріали слугують джерелом для вивчення масових розстрілів жителів, Голокосту, знищення населених пунктів України тощо.

Ключові слова: Українська республіканська комісія (УРК), Надзвичайна державна комісія (НДК), місцеві комісії, злочини проти цивільного населення.

1939 року українські території були втягнуті у Другу світову війну. 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на свого вчорашнього союзника – Радянський Союз. Жорстокішого воєнного протистояння та сваволі історія до цієї війни не знала. На українських територіях загинули мільйони цивільних беззбройних громадян. Підрахунки кількості жертв і дослідження злочинів нацистів супроти цивільного населення й по сьогодні не втратили своєї актуальності. Однією з найважливіших складових процесу відтворення історичних подій залишаються архівні матеріали. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігаються документи фонду 3538 – Української республіканської комісії зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (1943–1945 рр.) (далі УРК).

Історія виникнення та діяльності УРК така. Спочатку в Москві наприкінці 1942 р. виникла Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК) на чолі з головою Ради Національностей Верховної Ради СРСР М. Шверником. Українську республіканську комісію зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, створили на початку 1943 р. В травні цього ж року сформовано робочу групу на чолі з заступником голови Держплану при РНК УРСР. Після звільнення Лівобережної України вона практично припинила своє існування. Рішенням РНК УРСР від 12 листопада 1943 р. повторно створено робочу групу УРК при Управлінні Державними Ар-

хівами НКВС УРСР. Функції Української республіканської комісії були достатньо обмеженими. Вона виконувала роль посередника між місцевими комісіями (обласними, районними, міськими тощо) і НДК. Діяльність УРК була швидше представницькою [1, с.85]. Комісія не комплектувалася достатньою кількістю спеціалістів і співробітників, а також не мала належного матеріального забезпечення. Керівник НДК М. Швернік дав наказ місцевим комісіям надсилати первинні документи-звіти безпосередньо в Москву. До УРК надходили тільки узагальнені матеріали, які послуговували для створення загального звіту про збитки та злочини, заподіяні нацистами. «Методичне керівництво і практичну допомогу» комісіям на місцях, зокрема обласним комісіям, надавала також НДК. Основна робота УРК полягала в «зведенні зведених даних по республіці та постачанні інструкціями та формами обліку НДК місцеві комісії» [3, арк.6]. Однак у фонді 3538 (Українська республіканська комісія), окрім узагальнених звітів, зберігаються й документи, які сприяють вивченню злочинів нацистів на території окупованої України.

Даний фонд складається з одного опису, в якому відкритіся 89 архівних справ. Матеріали Комісії зі встановлення збитків можна умовно розподілити на три основні групи. До першої відносяться документи, які висвітлюють організаційні питання в процесі створення та діяльності Комісії. До другої групи належать справи, що стосуються підрахунку матеріальних збитків, завданих економіці та громадянам Радянської України. Третя група представлена матеріалами про злочини нацистів на окупованих теренах. Серед документів УРК містяться дані про злочини в Миколаївській, Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Полтавській, Чернігівській та Рівненській областях. Справа 56 «Копії актів про злочини німецько-фашистських загарбників по Херсонській, Сумській, Житомирській і Кіровоградській областях УРСР» втрачена. В одиницях зберігання підшиті копії актів, складених місцевими комісіями, про економічні збитки та злочини нацистів, свідчення очевидців, протоколи допитів свідків, а також висновки судово-медичних експертиз. Матеріали про злочини представлені свідченнями і заявами очевидців. Особливо цінними серед них є ті, які надали особи, що самі були серед жертв, але їм вдалося вижити. Окрім того, поміж документами, які використовували для фіксації факту злочину віднаходимо й протоколи допитів свідків, проведених представниками радянської військової прокуратури. Акти про злочини склалися на основі перерахованих документів. Вся згадана документація в подальшому послужила для висунення звинувачення в ході Нюрнберзького процесу.

Комісії на місцях починалися з рівня заводу, підприємства, колгоспу тощо та закінчувалися обласними. Документи УРК дозволяють встановити склад місцевих комісій. Часто до них потрапляло, поряд із парткерівниками і визначними представниками місцевої інтелігенції, й духовенство. Так, приміром, до комісії, яка встановлювала злочини по місту Ворошиловграду, входили голова виконавчого комітету Ворошиловградської міської ради депутатів, секретар Ворошиловградського міськкому ЛКМСУ, директор місцевого музею революції, заслужений хірург УРСР

Скворцов К.К., вчитель Ворошиловградської середньої школи, місцевий протоієрей [7, арк.21]. Рівненська комісія складалася з генерал-майора Бегми В.А., голови виконкому Рівненського облвиконкому депутатів трудящих, вчителя місцевої школи, депутата ВР СРСР У. В. Єфимчук-Дячук, протоієрея Рівненського собору Олександра Пижацького, ксьондза м. Рівного Фелікса Савицького, представника НДК Б.Т. Готцева [12, арк.1]. Судово-медичні експертизи включали до свого складу в першу чергу фахівців (судово-медичних експертів та майорів медичної служби), також до них входила й частина представників місцевих комісій [12, арк.21].

Комісії місцевого рівня виявляли та досліджували масові захоронення жертв нацистів. Для виконання такого роду завдань спочатку допитували свідків, а потім комісія обстежувала місце захоронення та проводила ексгумацію останків. У м. Полтава таким чином виявили велику кількість могил, подібні захоронення виявлено у Кременчуці, Нових Санжарах, Хоролі, Глобині, Золотоноші, Лубнах та інших населених пунктах Полтавської області [6, арк.10].

У місті Ворошиловграді судово-медичною експертизою виявлено та досліджено захоронення в районі Гострої Могили (протитанковий рів) – там поховано 1901 особу, в іншій частині міста – Іванищевому Ярі віднайдено могилу з 56 трупами чоловіків [7, арк.21]. В акті вказувалися дати езекуції над цивільним населенням (11 листопада 1942 р. та 21 січня 1943 р.). Винуватцями злочинів названо майора охоронного відділу СС і таємної поліції Лейземберга, воєнного коменданта міста полковника Рінге та полковника Нагеля, який змінив його, а також в цілому війська СС [7, арк.22]. Подібні акти про масові захоронення цивільного населення виявлено й по інших регіонах [4, арк.8; 5, арк.2-3; 6, арк.10; 12, арк.1,21].

Документи Української республіканської комісії частково сприяють висвітленню проблеми Голокосту на теренах України. Як ми знаємо, політика пам'яті в СРСР спрямовувалася на замовчування цього злочину часів Другої світової війни. Радянська пропаганда у своїх ключових тезах наголошувала на знищенні «мирних радянських громадян». Про факти цілеспрямованого вбивства нацистами євреїв у СРСР не було прийнято говорити. У документах Комісії відклалися свідчення, які вказують на винищення саме єврейського населення, особливо в перші місяці нацистської окупації. Важливими для встановлення таких фактів є документи первинного походження, тобто свідчення очевидців, дані протоколів допитів свідків. Траплялося, що складені на їх основі акти вже обминали національність страчених жертв, фіксуючи знищення «мирного населення». Так, приміром, ідентифікуються жертви в акті про розстріл 22 тисяч «мирного населення» м. Рівного у листопаді 1941 біля лісу Сосенки [12, арк.9]. Свідчення ж очевидців фіксують факт розстрілу рівненського єврейського населення [12, арк.49]. Очевидці інформували й про знищення євреїв у Рівному на вулиці Білій: «...німці, перебуваючи в місті Рівному, проводили масові розстріли мирного населення на вулиці Білій восени 1941 р. Німці розстріляли до 16 тисяч євреїв й інших мирних громадян, влітку 1942 р. на цій вулиці було розстріляно до 13 тисяч мирних громадян... Мені відомо, що в місті Рівному начальником другого відділення поліції був ні-

мець на прізвище Мотель, який керував ловами по місту євреїв і відправляв їх на вулицю Білу на розстріл» [12, арк.44]. Зафіксовано також свідчення про нищення в два етапи (1941 та 1943 рр.) єврейського населення у місті Здолбунові на Рівненщині. Спочатку нацисти склали список потенційних жертв. У випадку, якщо когось не вдавалося знайти, то задля «дотримання плану та звітності» на вулицях забирали перших стрічних людей і вели на розстріл [12, арк.29]. Виконавцями злочинів очевидці називали «жандармерію» та українську допоміжну поліцію [12, арк.28,31].

Матеріали УРК піднімають завісу й над страшною харківською трагедією – вбивством євреїв у Дрогобицькому Яру. Розстріли біля Харкова проводилися впродовж грудня 1941 – січня 1942 рр. Свідки вказували на те, що більшість зі знищених були євреями за національністю. Дрогобицький Яр став останнім придулом для більш як 15 тисяч жертв. У Повідомленні Надзвичайної державної комісії стосовно Харкова відображено ретроспективу злочину: «Воєнним німецьким командуванням м. Харкова 14 грудня 1942 р. був виданий наказ, згідно з яким все єврейське населення міста у дводенний термін зобов'язане було переселитися на околицю міста, в бараки станко-будівельного заводу.

...Німці 16 (26?) грудня оголосили запис бажаючих їхати в Полтаву, Ромни, Кременчук, при цьому пояснили, що речей із собою брати не можна. ...Протягом декількох днів жителі табору були вивезені, а частково гнані пішки в «Дрогобицький Яр», де їх усіх розстріляли.

Свідки... показали, що поряд із розстрілами, німецько-фашистські загарбники умуштровували людей, головним чином дітей, отруйними речовинами, спалюючи їх трупи в бараках табору. ...Євреїв, які лишилися в Харкові, – літніх людей, калік і дітей, які не могли дійти до місця поселення, німці, як свідчать очевидці..., зібрали в приміщенні синагоги, де більша частина людей замерзла, а деякі померли з голоду. Таким чином, у синагозі загинуло 400 чоловік.

Спеціальною комісією 5 вересня 1943 р. поблизу хутора Рогань у Дрогобицькому Яру було розкопано дві великі ями. За висновками судово-медичної експертизи, в цих ямах зарито більше 15 тисяч трупів» [8, арк.15-18].

Документи інформують, що у Полтавській області від рук нацистів загинуло все єврейське населення. Тільки в обласному центрі розстріляно близько 8 тисяч євреїв, а також українців та росіян, що не побажали розлучитися з рідними та близькими людьми, які мали єврейське походження [6, арк.7]. У вересні 1941 р. на третій день окупації м. Золотоноша (тоді Полтавської області) розстріляли близько 300 цивільних – євреїв за походженням. Щоправда, серед цих жертв були не лише місцеві мешканці, а й представники різних окупованих українських та інших територій СРСР. На стінах будівлі «Буряк-пункту», де перед розстрілом утримувалися арештанти, залишилися написи: «Тут вбито 300 чоловік 22 вересня 1941 р. Із Коростеня Житомирської області: Шерман Елік, Горцбейн Фішель, Пільч Міхель, Герман Давид... Я помер, заслонивши дружину. Нодельман, с. Михалки Наровлянського району Поліської області, Білорусія. Вересень 1941 р.» [6,

арк.6]. Свідчення відклалися й про знищення єврейського населення у Ворошиловградській області [7, арк.30,99].

Ще одними жертвами нацистів, яких убивали «задля чистоти арійської раси», стали невиліковно та душевнохворі. Факти таких злочинів зафіксували документи Української республіканської комісії по місту Полтава, де розстріляли пристарілих інвалідів із будинку соціального забезпечення, пацієнтів школи глухонімих, а також хворих Полтавської психлікарні [6, арк.7]. Архівні справи містять ретельний опис винищення пацієнтів Стрелічанської психлікарні Липецького району Харківської області (453 осіб), Харківського психоневрологічного інституту (близько 1000 осіб) [8, арк.15].

Ще одним злочином нацистів в окупованій Україні стало знищення населених пунктів. Карателі спалювали села й містечка як разом із закатованими людьми, так і без жителів задля нанесення виключно економічної шкоди. Документи Комісії дають змогу встановити, що подібні злочини чинилися як помста за дії партизан, а також і при наближенні Червоної армії, коли ставало зрозумілим, що доведеться відступати. Однак архівні справи тільки частково дозволяють побачити картину всіх злочинів та руйнувань, які були завдані в такий спосіб населенню окупованих територій.

Так, приміром, справа, що містить документи по Чернігівській області, представлена головню даними про економічні збитки [10]. Поміж цим, віднайдено лише один акт про знищення нацистськими карателями 28 грудня 1942 р. села Піски Новобасанського району: «Перш у село пішли факельщики, автоматчики та які підвозили і підносили набої. Заходячи в кожен двір виганяли худобу, запалювали усю постройку, а людей, які попадались на очі, розстрілювали на місці або ж заганяли в одну хату по 50-60 душ і там убивали і спалювали. У церкву, яка стояла серед села, карателі ізвезли машинами більше 200 душ людей різного віку і спалили живими. Де і загинула племянниця з своїми двома дітьми нашого українського письменника П.Г. Тичини.

Цілий день тяглася розправа над мирними жителями села нашого. Не скінчили спалити усього села за один день, то на другий день допалили до одної постройкі і добили людей, які залишились у селі ранені і не змогли утікати з села. За ці два дні німецько-фашистського розгулу зникло наше село з лиця землі і убито більшу половину жителів села.

З усієї кількості тих, що загинули більша половина була спалена в огні. Трупи убитих (і не згорівших в огні) лежали по селу до весни, бо не було можливостей хоронить, поскільки в село щодня наїжджали поліцаї і німці, і кого заставляли у селі убивали на місці. А тим часом трупи з'їдали собаки, коти, і птиця...» [10, арк.13]. Місцева комісія намагалася встановити й винуватців страшного злочину: «Найпершими винуватцями у всіх цих злодіяннях, злочинах є:

1. комендант Зіферт, комендант Штарк;
2. зрадники батьківщини поліцаї: Мазур Павло Миронович;
3. Базик Петро Павлович;

4. Латишко Кузьма Григорович.

Які увесь час до спалення села вимагали виклику карального отряда...» [10, арк.13зв].

Зафіксовано численні факти знищення в 1943–1944 рр. населення та спалення населених пунктів за відмову евакуююватися разом із німецькими військами або й просто, щоб залишати для радянських військ випалену землю. Документи УРК містять повніші відомості про спалення населених пунктів та нищення мешканців Рівненщини. Карателі жорстоко розправилися із жителями села Борщівка 3 березня 1943 р. Загін близько 100 чоловік розділювався на три групи. Перша розстрілювала людей у будинках і на вулицях, друга – грабувала, третя – палила. Село знищили повністю [12, арк.10]. Така доля спіткала й інший населений пункт Рівненщини – с. Малин Острозького району [12, арк.10-11]. Тут працювала дещо інша схема знищення цивільного населення. Чоловіків загнали в школу й церкву, а дітей – в сарай, потім підпалили не тільки будівлі з людьми, а й усе село... У вогні загинуло 603 чоловіків, жінок та дітей. Серед документів по Рівненській області є свідчення про повне спалення разом із людьми села Ремень Олександрійського району [12, арк.11], часткове спалення села Глінки Рівненського району [12, арк.11]. По Рівненській області у фонді УРК подано загальну статистику знищення населених пунктів: Гоцанський район – 39, Здолбунівський – 18, Клеванський – 20, Клесівський – 6, Корецький – 25, Костопільський – 64, Людвипольський – 13, Мижиріцький – 15 [12, арк.13].

Подібна доля спіткала містечка й села інших областей. На Полтавщині в с. Великі Лепняги Семенівського району військова частина із позначкою на рукаві «СС-63» розстріляла й спалила 371 жителя, в тому числі 125 дітей [6, арк.10]. Подібні факти зафіксовані окрім Полтавської [6, арк.9], й по Запорізькій [11, арк.5-6] та Дніпропетровській областях (с. Попасне, Котівка, м. Новомосковськ) [9, арк.8,10,12,15,16,31,32].

На підставі опрацьованих даних Українська республіканська комісія склала загальний звіт про злочини нацистів на окупованих територіях УРСР: а) знищили 4496547 радянських громадян, у тому числі 3178084 мирних мешканців та 1318463 радянських військовополонених, 2023112 радянських громадян потрапили на примусові роботи до Німеччини; б) зруйнували і спалили 714 міст і більше 28 тисяч сіл, спалили і зруйнували понад 2 мільйони жилих будівель, понад 540 тисяч підсобних будівель, залишили без помешкання близько 10 мільйонів чоловік. Серед міст, що зазнали значних руйнувань, відзначено великі промислові й культурні центри: Київ, Одесу, Харків, Львів, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Ворошиловград [1, с.109].

Підсумовуючи вищесказане, хотілося б зауважити, що загальні висновки та дані комісії потребують уважного вивчення та верифікації. Не треба забувати про складні воєнні умови, за яких вони діяли. Перед комісіями були поставлені стислі часові терміни. Також не варто скидати з рахунку й морального стану очевидців, особливо, коли вони давали свої показання за всіма правилами допиту перед представниками військового суду. Дослідники роботи й матеріалів Над-

звичайної державної комісії вказують на ті огріхи, які виявляються в документах під час їх ретельного вивчення [2]. Особливо цінними є свідчення очевидців. Трапляється, що вони не вписуються в загальну схему висновків УРК та НДК. Очевидно, вони лишаються єдиним джерелом у вивченні ряду злочинів. Проте й ці відомості, зважаючи на всі слабкі сторони его-документів, потребують перевірки й співставлення з іншими джерелами, якщо такі наявні.

Список використаних джерел

1. Максимчук Є.С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типово-видовий склад і інформаційний потенціал джерельного комплексу: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Державний комітет архівів України. – К., 2007. – 224арк.
2. Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність. – 2009. – № 1 (5). – С.27-45.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 1. – 25 арк.
4. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 7. – 11 арк.
5. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 31. – 45 арк.
6. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 48. – 12 арк.
7. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 51. – 125 арк.
8. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 52. – 87 арк.
9. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 53. – 63 арк.
10. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 54. – 13 арк.
11. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 55. – 8 арк.
12. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 57. – 54 арк.

Яременко В.Н. Материалы фонда «Украинской республиканской комиссии по расследованию убытков и злодеяний, причинённых немецко-фашистскими захватчиками об уничтожении гражданского населения: потенциал источников

Произведён анализ возможностей источников фонда «Украинской республиканской комиссии по расследованию убытков и злодеяний, причинённых немецко-фашистскими захватчиками» относительно преступлений против гражданского населения оккупированных украинских территорий. Архивные материалы служат базой для изучения массовых расстрелов жителей, Холокоста, уничтожения населённых пунктов Украины и т. д.

Ключевые слова: Украинская республиканская комиссия (УРК), Чрезвычайная государственная комиссия (ЧГК), местные комиссии, преступления против гражданского населения.

Yaremenko, V.M. The “Ukrainian Republican Commission on Germany-Fascist Occupant’s Damage and War Crimes” Materials about Extermination of the Civil Population: the Source Potential

This article deals with the source potential examination of the archival fond “Ukrainian Republican Commission on Germany-Fascist Occupant’s Damage and War Crimes”. Author put main attention on the Crimes committed against the civil population in the occupied Ukrainian lands: the mass executions, Holocaust, destroying of the settlement and so on.

Key words: Ukrainian Republican Commission (URC), Emergency State Commission, local commissions, war crimes, civil population.

УДК 94(477):355.425.43«1941/1944»

Ганжуров Ю. С.

Літопис слави партизанської (до виходу в світ книги «Партизанська і підпільна боротьба в Україні 1941–1944 роки: Історія, люди, пам'ять»)

Розкривається основний зміст книги про партизансько-підпільний рух в Україні. Аналізуються композиційні складові зазначеного видання, зокрема діяльність Комісії у справах колишніх партизанів, матеріали «круглого столу» відповідної тематики, що відбувся в Українському інституті національної пам'яті.

Ключові слова: партизансько-підпільна боротьба, документування, висвітлення подій, увічнення пам'яті.

Невпинно збігають роки... Вони збагачують національну пам'ять українського народу історичними подіями, які розкривають героїчне минуле нашої країни. Незабутні факти випробувань, що випали на долю наших людей в роки Великої Вітчизняної війни, посіли вагоме місце як в масовій літературі, так і в галузевій історіографії, що досліджує події всенародної боротьби проти німецько-фашистських окупантів. Невмируща

спадковість людської пам'яті стає у цьому плані цінним джерелом увічнення національних героїв. Заходи по вшануванню жертв фашизму актуалізують тогочасні події. Свідченням копійної організаційної роботи в цьому напрямі стала міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни», яку було проведено в м. Корюківка Чернігівської області у грудні 2011 р. Книга, що рецензується, представлена на зазначеній конференції як узагальнена праця, що висвітлювала історію партизанського руху, діяльність підпільних організацій на тимчасово окупованій території України, а також комплексну роботу Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни з 1948 р. по нинішній час. Особливий інтерес становить розділ книги «Партизанський рух в Україні: Історія та пам'ять», підготовлений на основі матеріалів «круглого столу», що відбувся в Українському інституті національної пам'яті. Важливо, що автори книги на підставі комплексного узагальнення споріднених джерел поставили за мету дати якщо не вичерпну, то принаймні достатньо повну відповідь на наступні питання:

- основні форми організації партизанського руху в Україні;
- труднощі першого етапу партизанського руху;

- організація взаємодії партизанських загонів з операціями фронтів;
- допомога УШПР і партизанських формувань країнам Європи у визволенні від фашистської окупації.

Також помітною сторінкою героїчного літопису стало висвітлення діяльності підпільних організацій. І це дуже важливо, оскільки у фаховій літературі переважно розкривалася діяльність партизанських формувань, а всебічна боротьба підпільників і їх організацій, а також різноманітні форми їх діяльності ще не знайшли належного відображення. До певної міри цю проблему розв'язує системний виклад матеріалу щодо структури підпільних організацій. При цьому робиться наголос на тому, що пошуки найбільш прийнятних методів і форм підпільної боротьби в тилу ворога, набуття досвіду відбувалося в умовах кривавого терору і репресій. Актуалізація надзвичайних умов роботи підпільників досягається описом конкретних прийомів конспірації: явочні квартири, підпільні псевдоніми, шифри, «поштові скрині» тощо.

Переконливим ілюстратором сукупності підпільної боротьби виступають конкретні приклади із життя партизанів-підпільників, а також відповідні статистичні матеріали. Вдалою вбачається спроба окреслити зміст всенародної боротьби з гітлерівськими окупантами шляхом конкретизації подій. В поняття «масовість» такої звитяги увійшли не лише численні партизанські загоны, а й уособлена в масах непереможна сила потужного опору населення України. І в цьому контексті зворушливими є численні приклади участі в партизанському русі жінок. У зв'язку із цим важливо зазначити, що до науково-інформаційного обігу вперше введено зведені дані про кількісний склад жінок у партизанських з'єднаннях України.

Автори видання зазначають, що окремі командири партизанських з'єднань і загонів, керівники підпілля, вчені неоднозначно сприймають факти участі у війні з німецько-фашистськими загарбниками дітей та підлітків. Незважаючи на те, що теза «неоднозначність» залишилася за межами авторської конкретизації, промовисті факти участі дітей та підлітків у всенародному опорі в цілому та партизанському русі зокрема є доволі переконливими щодо обґрунтування дійсно всенародної боротьби проти загарбників на теренах України.

Заслугує на увагу толерантність до минулого всупереч кон'юнктурним спокусам до заангажованого замовчування тогочасних подій окремими дослідниками. Йдеться про неупереджену оцінку ролі і місця партійних організацій України в організації та спрямованості діяльності партизанських формувань. Природно, що відносно стислий обсяг розділу «Всенародний опір німецько-фашистським загарбникам на тимчасово окупованій території України» не є вичерпним. Проте за рахунок оптимальної тематичної структуризації виклад насиченого фактичного матеріалу видається достатнім.

Без особливого перебільшення можна стверджувати, що книга, яка виступає предметом рецензування, є унікальною передовсім через першу публікацію зведених й систематизованих матеріалів про утворення та діяльність Комісії у спра-

вах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни. Адже, як з'ясувалося, після закінчення війни повного обліку учасників підпільно-партизанської боротьби не було ні в Українському штабі партизанського руху, ні в обласних партійних та державних органах.

Навіть вже після затвердження звітів про діяльність партизанських загонів, з'єднань і підпільних організацій велика кількість безпосередніх учасників підпілля та партизанського руху залишилася без належного документування. На нашу думку, не лише фахівцям, а й масовому читачеві цікаво дізнатися про конкретні форми роботи Комісії у справах колишніх партизанів. По суті вперше оприлюднені документи, що відбивають складну роботу по відновленню історичної пам'яті в частині ідеографічного відтворення біографій учасників підпільно-партизанського руху, що здійснювалося в контексті документальної реконструкції партизанської боротьби проти фашистських загарбників в цілому.

Комісія у справах колишніх партизанів була утворена як державний орган і наділена державницькими функціями для вирішення питань стосовно підпільно-партизанського руху в Україні та визнання громадян учасниками підпілля і партизанської боротьби і видачі їм відповідних документів. На підставі цих документів державні органи вирішували питання матеріально-побутового, медичного і житлово-комунального забезпечення цієї категорії захисників Вітчизни та членів їхніх сімей. Активну діяльність Комісія у справах колишніх партизанів розпочала з дня її утворення. Для найбільш повного аналізу і всебічної характеристики здійсненої Комісією роботи доцільно виділити чотири періоди її діяльності в залежності від часу та вирішення поставлених перед комісією завдань. Кожен із цих періодів мав свої характерні особливості в розгляді і вирішенні завдань.

I період: червень 1948 – 1967 рр. – Виявлення та взяття на облік партизанських і підпільних формувань, колишніх партизанів і підпільників, їх документування.

II період: 1968 – 1989 рр. – Завершення обліковування партизанських і підпільних формувань, партизанів і підпільників. Опрацювання історії підпільно-партизанського руху в Україні, увічнення героїчних подвигів партизанів і підпільників, героїко-патріотична робота. Міжнародні зв'язки комісії.

III період: 1990 – 1997 рр. – Відстоювання історичної правди про підпільно-партизанський рух, участь у розробці проектів законодавчих актів та пропозицій щодо захисту законних інтересів ветеранів підпілля та партизанської боротьби, критика фальсифікаторів історії підпільно-партизанського руху в роки війни.

IV період: 1998 р. – **по цей час.** – Увічнення підпільно-партизанського руху в Україні в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками і послідовний захист історичної дійсності щодо ролі підпільно-партизанської боротьби в досягненні Перемоги у Великій Вітчизняній війні над німецько-фашистськими загарбниками. Вирішення важливих поточних питань щодо підпільно-партизанського руху в Україні.

Існує ряд питань, розв'язанням яких Комісія займається протягом усіх чотирьох періодів: прийом учасників підпілля і партизанського руху, а також членів їхніх сімей; розгляд документів і матеріалів про участь громадян у підпіль-

но-партизанській боротьбі, прийняття рішень про визнання громадян України учасниками підпільно-партизанського руху, оформлення партизанських квитків та видача різних довідок учасникам підпілля, партизанської боротьби та їхнім сім'ям; підготовка і регулярне проведення засідань Комісії у справах колишніх партизанів та оформлення протоколів засідань для постійного зберігання; участь у роботі конференцій, зібрань ветеранів; здійснення героїко-патріотичного виховання; складання щорічних звітів про роботу Комісії та статистичних відомостей для Верховної Ради України; відзначення державних свят Перемоги, Дня партизанської слави, визволення України від німецько-фашистських загарбників тощо.

Про обсяг такої потужної роботи дозволяє пересвідчитися викладений авторами широкий фактичний матеріал, посилений задокументованими спогадами колишніх партизанів та підпільників. Проте основною метою діяльності Комісії залишалися питання, сутність яких полягала в наступному:

- хто (категорії людей) брав участь у підпільно-партизанській боротьбі з ворогом та кого можна вважати причетним до цієї боротьби;
- скільки було в роки війни партизанських і підпільних формувань та скільки партизанів і підпільників брало участь у їхній діяльності;
- якої допомоги потребують колишні партизани і підпільники з боку держави;
- визначитися, яким чином можливо увічнити пам'ять героїчних подвигів та загиблих у бойових діях партизанів і підпільників.

У процесі пошуку достатніх форм розв'язання поставлених завдань виявилося чимало проблем. І не лише організаційних. Важливо, що автори книги не уникали висвітлення тих фактів, що їх можна кваліфікувати як «кризу моральних цінностей». Зазначимо, що така криза не тільки ідентифікується із свідомими кон'юнктурними перекрученнями та фальсифікаціями історії підпільно-партизанської боротьби проти фашистської окупації. Йдеться й про випадки виявлення так званих біографічних перевертнів, а також боротьбу амбіцій та самозвеличувальну змагальність, що в принципі можна кваліфікувати як залишково-дріб'язкове відлуння, яке часто-густо плентається в обозі великих подій. Саме такою значною подією є партизансько-підпільний рух в Україні під час Великої Вітчизняної війни, проте яким він залишиться в історії, дедалі все більше залежить від науковців, їхнього професійного сумління.

Соціальну важливість таких досліджень красномовно доводить публікація матеріалів «круглого столу» на тему «Партизанський рух в Україні: історія та пам'ять», які розміщені у книзі окремим розділом, проте є гармонійним розвитком її загального спрямування на об'єктивне висвітлення історичної правди про підпільно-партизанську боротьбу. При цьому, на наш погляд, варто зазначити й ті «точки дотику», які й досі є і болісними, і суперечливими, й до певної міри конфліктними. Це пов'язано з непростим процесом з'ясування природи окремих проблем, зокрема визначення кількості партизанів-підпільників, показників бойової результативності діяльності партизанських загонів і з'єднань, критеріїв визнання громадян України учасниками руху Опору як у підпіллі, так і в партизанських

формуваннях. Вочевидь, до пошуку з'ясування істини у цих питаннях треба ставитися спокійно. Адже мета пошуку полягає саме у зміцненні аргументативної бази непереборної величі й слави всенародної боротьби із фашизмом. А вдосконалення фактологічних засад героїчної історії завжди перебуватиме в колі тематичних інтерпретацій.

Як відомо, можливість плюралізму інтерпретацій як на теоретичному, так і на конкретно-історичному рівнях аналізу закладена в самій історичній дійсності. Її фундаментальними властивостями є розмаїття, багатогранність і невичерпність кожного явища. Жодна з них не може бути цілком реалізована в індивідуальному акті пізнання, тобто залучена в повному обсязі в незмінному стані в картину створюваних нами уявлень. Саме внаслідок цього плюралізм стає не лише можливим, а й, власне кажучи, неминучим. З огляду на це його безглуздо заперечувати і варто визнати як непереборну властивість, що характеризує, власне, природу пізнання. Таким чином поставити крапку в історії підпільно-партизанської боротьби в Україні не можна. Закони збагачення національної пам'яті не дозволять цього зробити, а логіка наукового пізнання підкаже наступні джерела досліджень, які є невичерпними так само, як і сакральні цінності героїчного минулого. Саме цим і керувалися в своїй роботі працівники Парламентського видавництва, які доклали усіх зусиль задля того, щоб книга «Партизанська і підпільна боротьба в Україні 1945–1944 рр.: Історія, люди, пам'ять» побачила світ. І житиме вона вічно.

Ганжуров Ю.С. Летопись славы партизанской (к выходу в свет книги «Партизанская и подпольная борьба в Украине 1941–1944 годы: История, люди, память»)

Раскрывается основное содержание книги о партизанско-подпольном движении в Украине. Анализируются композиционные составляющие указанного издания, в частности деятельность Комиссии по делам бывших партизан, материалы «круглого стола» соответствующей тематики, который состоялся в Украинском институте национальной памяти.

Ключевые слова: партизанско-подпольная борьба, документирование, освещение событий, увековечение памяти.

Ganzhurov, Y.S. Guerrilla Glory Chronicle (to publication of edition “Guerrilla and underground struggle in Ukraine 1941–1944: History, personalities, memory”)

The article describes the main contents of a book about underground guerrilla movement in Ukraine. The author also analyzes composition components of the publication, in particular the activity of Commission for former guerrillas, the materials of ‘roundtable’ on corresponded topic, that took place in Ukrainian Institute of National Memory.

Key terms: underground guerrilla struggle, documentation, representation of events, perpetuation of the memory.

Огієнко В.І.

Корюківська трагедія 1943 року: меморіалізація та офіційні репрезентації

Досліджуються офіційні репрезентації Корюківської трагедії 1943 р. у комуністичній та незалежній Україні з перспективи політики комеморації.

Ключові слова: Корюківська трагедія 1943 р., меморіалізація, комеморація, репрезентації.

Друга світова війна залишила сильний відбиток на пам'яті українців. Незліченні жертви, її травматичний вплив на свідомість і психіку людей, полегшення від її закінчення, радість Перемоги, вкупі із практиками вшанування пам'яті полеглих та святкуванням Перемоги у Радянському Союзі та незалежній Україні спричинилися до визнання Другої світової війни / Великої Вітчизняної війни як однієї із найважливіших подій ХХ ст.

в українській історії. Власне, із цією дуальністю – використовуючи термінологію Я. Ассмана – комунікативної пам'яті, тобто залишків минулого в мові і комунікації, включно зі здатністю спілкування за допомогою мови, і культурної пам'яті, тобто передачею історичної свідомості та історичного знання через різноманітні матеріальні об'єкти та практики, в першу чергу меморіальні, постійно стикаєшся при спробі «схопити» змінний контекст «образів минулого».

Вивчення політики комеморації* та символічних практик як тих, що здійснюються в межах політики комеморації, так і тих, що їй опонують або виникають та існують незалежно чи паралельно практикам, ініційованих та здійснюваних державою, являється чудовим інструментом задля пояснення «траєкторій пам'яті» певних історичних образів. Власне йдеться про історичний підхід до пам'яті, коли, як визначає М. Мацуда, «завдання повинно полягати в тому, щоб реісторизувати пам'ять та показати яким чином вона стала настільки безнадійно заплутаною частиною минулого» [13, с.16].

Дана стаття присвячена політиці комеморації та меморіалізації, пов'язаним із Корюківською трагедією 1943 р., яка вважається найбільшим масовим вбивством нацистами українського мирного населення під час Другої світової війни. Тоді за два дні, 1 та 2 березня в ході відплатної акції за дії радянських партизан було вбито

---

* Під політикою комеморації розуміється створення офіційних образів минулого, які «зберігаються» у різних типах текстів, промовах державних чиновників, музеях, пам'ятниках тощо.

близько 7 тисяч жителів чернігівського містечка Корюківка, а все місто спалене вщерть. Як показало розслідування та експертизи обласної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці, смерть було заподіяно «шляхом розстрілу з автомата, розстрілу зі станкового кулемета, фізичного насильства тупою зброєю з роздробленням кісток черепа та хребцевого стовпа в шийній ділянці... спалюванням живих людей – чоловіків, жінок і дітей» [2].

2011 року Президентом України В. Януковичем було підписано Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» [11], в якому вперше за весь час із дня трагедії на вищому державному рівні було згадано про цю подію та передбачено проведення низки науково-дослідницьких та меморіальних заходів із вшанування пам'яті жертв найбільшого масового вбивства мирного українського населення під час Другої світової війни. Постає питання про те, чому саме зараз, а не в інший час в Україні повернулися до Корюківської трагедії. В чому полягає специфіка історичного моменту?

Але перед цим звернемося до офіційних репрезентацій Корюківської трагедії в Радянській Україні. Робоча гіпотеза полягає в тому, що в такому ідеологізованому суспільстві, яким був колишній Радянський Союз, офіційні репрезентації Корюківської трагедії мали строго відповідати політиці пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни та витвореній в її межах політиці комеморації. Разом з тим, зважаючи на глибокий травматичний ефект від масового вбивства цілих сімей та родів, питання напівофіційних практик та їх впливу на офіційні репрезентації залишається відкритим. Чи на прикладі вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії можна вести мову про вплив суспільства на офіційні радянські репрезентації?

Подивимося на меморіалізацію Корюківської трагедії через призму радянської комеморативної політики щодо Великої Вітчизняної війни, а для цього означимо її етапи та їх особливості. До 1953 р. Сталін уникав масових заходів, пов'язаних із війною, очевидно не бажаючи привертати увагу до своїх військових прорахунків. У вибудованій ним системі прийняття рішень, його воля трансливалася на нижчі щаблі практично без змін. Крім того, пам'ять про минулі страждання була надто живою, а надії багатьох людей на лібералізацію режиму не справдилися, тому роз'ятрювання колишніх ран не входило до планів Вождя. Що стосується, офіційних репрезентацій героїв та жертв війни у цей період, то вони оберталися навколо комуністичної ідентичності. Злочинцями були не лише нацисти, але й весь імперіалістичний, за визначенням, «фашистський» захід, якого ще потрібно було перемогти. Офіційна пропаганда уникала наголошення на національності жертв війни, наголос робився на героїзмі і стражданнях комуністів, очолюваних партією.

Репрезентації Великої Вітчизняної війни стали особливо важливими для легітимації комуністичного режиму починаючи із 1956 р. та набули своєї канонічної форми за Брежнєва. Йоанна Вавржиняк [14], використовуючи тексти іншого польського історика М. Заремби, на прикладі комуністичної Польщі, пише, що із

1956 р. суспільна модель «сильна держава-атомізоване суспільство», характерна для СРСР за Сталіна, поступово змінилася на модель «групових інтересів» [15]. Основою цих змін став факт, що влада почала шукати легітимацію у суспільства також шляхом офіційних репрезентацій війни, в яких боротьбу проти нацистів уже вели не лише комуністи, а весь радянський народ.

Розпочалася масова кампанія меморіалізації героїв та жертв Великої Вітчизняної війни, що не залишила в стороні і Корюківку. Частина з встановлених пам'ятників стосувалася благоустрою захоронень часів війни. Відповідно до прийнятих у кінці 1950-х рр. нормативних актів на кожній могилі мав з'явитися пам'ятний знак. На військових і міських кладовищах зводилися монументальні пам'ятники із зображенням воїна, ставилися огорожі. Одиночні могили мали бути перенесені на найближчі військові і громадянські кладовища або в інше місце. У Корюківці таким місцем стала Площа Гарнієра, куди у кінці 1950-х рр. було перенесено захоронення із урочища Гай неподалік Корюківки. Сама процедура перезахоронення повинна була проходити в почесній обстановці. Як зазначають Н. Конрадова та А. Рилєєва «перенесення могил, встановлення правил їх оформлення, покладання квітів в День Перемоги говорили про цілеспрямовану політику формування місць пам'яті» [5].

Натомість могили жертв масового вбивства березня 1943 р. не були впорядковані та об'єднані. Первинне їх захоронення здійснювали родичі вбитих та інші люди, які невдовзі по тому прибули на згарище, яке залишилося після нацистської акції відплати. Вони ж пізніше організували поодинокі перезахоронення з власної ініціативи та за власний кошт. Як зазначають співробітники Корюківського музею, на сьогодні в Корюківці знаходиться велика кількість поховань на території подвір'їв, біля хат, на тротуарах, на узбіччі доріг, на кладовищах, в лісі, на околицях. Ці приватні поховання не стояли на обліку в міських органах влади, а з часом через виїзд або смерть тих, хто доглядав, виявилися покинутими [6]. Очікується, що перепоховання цих людей буде здійснене на території Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами, який планується спорудити на виконання Указу Президента України. Наразі ж вся Корюківка є великим кладовищем, частина із могил якого не доглядається.

На початку 1960-х рр. на околиці Корюківки в урочищі Криниці на місці розстрілу в 1942 р. 80 мирних жителів було зведено пам'ятник, що представляв собою фігури жінки та партизана. Сучасна фотографія пам'ятника, спорудженого за Незалежності, представлена в Додатку 3. На площі Гарнієра, яка носить ім'я героя Громадянської війни О.М. Гарнієра, знаходиться постамент Воїну-визволителю.

Встановлення згаданих вище пам'ятників цілком збігалось із стандартним набором радянських меморіальних заходів. У 1960-ті рр. «меморіалізація» набуває державного розмаху. На рівні дрібних населених пунктів все активніше встановлюють великі меморіали та пам'ятники, а в містах, що мали ключове значення в історії Великої Вітчизняної війни, починається будівництво грандіозних

комплексів. Якраз у цей період створюються радянські репрезентації війни. «Поступово окремі художні типи і складові пам'ятника складаються у впізнаваний, стандартний меморіальний «тезаурус»; в скульптурі і архітектурі, поезії, музиці, літературі і образотворчому мистецтві оформляється канон зображення і трактування солдатського подвигу, людської жертви і перемоги радянської ідеології... Це, по-перше, нефігуративні пластичні композиції, які визначають значимість місця і події (гранітні чи бетонні конструкції, стели, стіни); по-друге, скульптура – солдати (образ мужнього воїна-захисника), жінки (образ жінки-матері, іноді з дитиною), партизани, ... нарешті Вічний вогонь чи зображення факела» [5].

У період 1960–80 рр. почав зростати «партизанський» вимір Великої Вітчизняної війни. Тоді ж за сприяння районних і сільських органів влади та за участю громадських організацій було виготовлено та встановлено тисячі пам'ятників та обелісків у місцях захоронення загиблих партизанів і підпільників [8; с.201].

Оскільки Корюківщина була партизанським краєм із доволі активним партизанським опором, то і репрезентації Великої Вітчизняної війни, в т. ч. і Корюківської трагедії, містили посилення на партизан. Так, у Корюківці на місці ресторану, в якому в березні 1943 р. проводилися масові розстріли, у 1962 р. було споруджено пам'ятник «Жертвам фашизму», що представляв собою скульптуру партизана із рушницею і прапором. Як бачимо прямого віднесення до подій березня 1943 р. немає; про це має символізувати лише назва постаменту, проте якщо спробувати подумати комплексно, то, мабуть, всі елементи радянської комеморації мали б зливатися, а саме героїзація партизан, єдність партії та народу із пам'яттю про жертв масового вбивства. У 1975 р. цей пам'ятник замінять на Меморіал на честь героїчного опору жителів Корюківщини гітлерівським загарбникам, до якого я повернуся пізніше.

Якщо ж говорити про репрезентації Корюківської трагедії у 1960–1970-х рр. і навіть за незалежної України, то слід зазначити, що масове вбивство в Корюківці здебільшого представлялося саме в рамках партизанського наративу боротьби народу проти окупантів та звірств окупантів, що, наприклад, підтверджує експозиція Корюківського історичного музею, в якому події 1–2 березня 1943 р. розміщуються у «партизанському» залі.

Взагалі про травматичні події, які наголошували на віктимності, величезних стражданнях і понесених жертвах у ранніх репрезентаціях Великої Вітчизняної війни, намагалися не згадувати. В період, який розглядається, у сприйнятті Великої Вітчизняної війни чітко простежувалася тема героїзму, зокрема партизанської звитяги. А там, де є героїзм і самопожертва, немає місця жертвенності.

Власне, акцент на героїчній звитязі є звичайною реакцією переможців. А. Конфіно писав, що після закінчення Другої світової війни всі наголошували на героїчній пам'яті: британці – на епічній «битві за Британію», французи й італійці – на рухах Опору, навіть держава Ізраїль, яка здається мала небагато героїчного під час війни, у 1959 р. заснувала національний День пам'яті про Голокост та

його героїзм [12, с.48]. Радше, інтерес має викликати питання про появу віктимної пам'яті у пізньому Радянському Союзі.

Крім цього, таку меморіальну нечутливість до події, яка просто не могла не залишити значний відбиток на місцевій громаді, мабуть, перш за все варто пояснити формалізмом, який є невід'ємним атрибутом будь-якої масової кампанії, у тому числі і меморіальної. Встановлення пам'ятників та здійснення перезахоронень відбувалося відповідно до радянської політики пам'яті зі своїми планами, розпорядженнями, а значить формальними вимогами та їх виконанням. Як часто буває у таких випадках, думки місцевих ніхто не питав. Крім цього, Корюківська трагедія могла кинути тінь на партизанський рух часів війни, та ширше на акцентовану в радянській політиці пам'яті єдність влади, армії та народу у боротьбі із ворогом.

Адже саме за дії партизан нацисти покарали жителів Корюківки. Крім того, громадськість могла пов'язати криваву нацистську розправу із відсутністю допомоги від партизан, а відтак виникали питання, які ставили під сумнів ідею єдності у боротьбі проти фашизму армії, партії та народу.

Олексія Федорова, командира партизанського загону, який здійснив напад на корюківський гарнізон, тоді під Корюківкою не було; він прилетить із Москви вночі проти 5 березня. У мемуарах командира знаходимо згадку про тогочасні події: «Розповіли товариші й про найвизначніші бойові операції, проведені за нашої відсутності. Найцікавішим і найвдалішим був наліт на корюківський гарнізон. Не забули наші партизани цього містечка» [10]. Проте, про криваву нацистську акцію, яка була вчинена на 2 дні пізніше за партизанський наліт, Федоров просто не згадав. Доконаним залишається той факт, що радянське бачення і трактування Великої Вітчизняної війни виключало будь-які сюжети, які могли скомпрометувати головні засадничі положення радянського образу війни**. Крім того, Олексій Федоров займав важливі посади, був відомою та впливовою людиною, яка керувала із 1968 по 1989 р. Комісією у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради Української РСР, головним промоутером комемораційних кампаній із вшанування партизанського руху. Починаючи із 1960-х років, власне коли Федоров її очолював, це була доволі впливова організація, яка стабільно діставала підтримку та фінансування із самого верху***.

** Важливо зрозуміти, що такого роду спрощення і підпорядкування пам'яті про минуле актуальним на певний час образам або наративам є необхідною передумовою становлення будь-якої історичної політики держави. Подібно, індивідуальні та групові пам'яті схильні до трансформації відповідно актуальним і важливим у певний період «соціальним рамкам пам'яті», загальноприйнятій суспільній думці, домінуючому образу минулого, який висловлюють влада, ЗМІ, авторитетні суспільні діячі. Наприклад, відомо, що в американському історичному середовищі погляди на Другу світову війну довгий час залишалися такими ж закостенілими, нерухливими та ідеологізованими як і в радянській історичній науці. Разом з тим, це порівняння має на меті продемонструвати лише типологічну подібність побудови будь-якої історичної політики, яка для свого існування має опиратися на певні норми та цінності. Які ці норми та цінності, яким стандартам вони відповідають та в який спосіб виникли – питання, на які очевидно в кожному конкретному випадку треба давати неоднакові відповіді.

*** Цікаво, що в Корюківці є пам'ятник самому Федорову. Його було встановлено на початку 1990-х рр. на подвір'ї Корюківської ЗОШ I-III ст. № 1, причому за словами свідків вже виготовлений пам'ятник знайшовся випадково під час однієї із господарських перевірок у Корюківці, потім було прийнято рішення його встановити, що і було зроблено.

Як вже згадувалося, замість пам'ятника партизана із рушницею і прапором на місці колишнього ресторану, що став місцем найбільшого масового вбивства у Корюківці, у 1977 р. був споруджений Меморіал на честь героїчного опору жителів Корюківщини гітлерівським загарбникам. Скульптором меморіалу стала Інна Коломієць – видатний український радянський скульптор та графік [4]. Як і слід було очікувати, Меморіал цілком відповідає радянським канонам та стандартам героїки. Пластичною основою скульптурної композиції є чотиригранний моноліт, на якому викарбувані фігури мирних громадян, об'єднані гілками «древа життя», що символізує безсмертя народу [7, с.596].

На тій частині Меморіалу, що, мабуть, має позначати жертв масового вбивства, скульптор створив композицію із жінок та їхніх дітей (теж жіночої статі), приникших до їхніх рук та постатей. При зображенні фігур барельєфа використані універсальні радянські візуальні мотиви: жінки обкутані у довгі хустки до талії, дівчата – у охайно запнутих хусточках. Зображення чоловіків-партизан теж традиційне для радянської іконографії – до болю нагадує російських селян із картинок війни 1812 р. (Додаток 1).

Жіночі фігури позбавлені страху, вони дивляться впевнено та спокійно, символізуючи радянських громадян, які піднялися на боротьбу із ворогом, а не безневинних жертв, яким не пощастило народитися саме в Україні, саме і під час зіткнення двох тоталітарних систем. Ці люди не бажають за всяку ціну, власне як звичайні люди, врятуватись; персонажі на Меморіалі готові пожертвувати собою і своїми дітьми заради Перемоги. Хоча із їхніх фігур видно, що вони якраз і є звичайними людьми, а не партійними активістами чи активними суспільними діячами.

Чоловіки на іншій частині барельєфа озброєні автоматами і символізують партизан, біля них знаходиться дівчина із рацією. Один із чоловіків на іншій частині барельєфа озброєний сокирою, що має означати, що проти ворога піднялися і младі і старі, та готові використати будь-яку можливість для опору та будь-яку зброю. Поряд із ним поранена жінка, яку підтримує інша жінка. Нарешті останній сюжет композиції зображує сім'ю із батька, матері та дорослого сина-партизана. Мати тримає в руках глечик із молоком для сина. Всього на барельєфі представлено 8 жінок, 6 чоловіків, 4 дітей і 1 немовля. Назва композиції «Меморіал на честь героїчного опору жителів Корюківщини гітлерівським загарбникам» підкреслює, що він присвячений в першу чергу єдності звичайних людей (жінок), їхніх чоловіків (армія, партизани) та влади, а також їхній готовності принести свідому жертву заради Перемоги. Втім, жіночі постаті як такі та дитячі фігурки наголошують на віктимній символіці – діти в юному віці не здатні чинити опір ворогу, а можуть бути лише невинними жертвами.

Меморіал чудово ілюструє намагання поєднати ранню післявоєнну радянську героїку, в першу чергу пов'язану із партизанами (адже Корюківщина – партизанський край), та віктимність, яка стала властивою багатьом радянським меморіалам та пам'ятникам, присвяченим Великій Вітчизняній війні, у 1980-х рр.

На думку Й. Вавржиняк пізня комуністична влада втрачає монополію на артикуляцію минулого, «прогресивна жертвність» почала замінюватися національною, а офіційні образи війни певною мірою почали узгоджуватися із суспільством [14]. Класичним прикладом цієї тенденції стала Хатинь – дуже символічно насичене місце традиційними національними білоруськими образами та віктимною символікою, яке стало важливим для формування білоруської радянської ідентичності.

Зародження віктимного бачення Другої світової війни у Радянському Союзі назагал можна пояснити складністю представлення цього періоду лише в героїчних тонах, адже справжній воєнний досвід цієї війни, який часто не містив нічого героїчного, найкраще надається для описання саме в категоріях страждань та втрат. Поєднання репрезентацій Другої світової війни через зображення героїзму та страждань проявилось в Радянському Союзі в другій половині 1970-х – початку 1980-х рр. Незважаючи на всю еkleктичність такого поєднання, що ясно видно на прикладі вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії та його візуальних репрезентацій, воно забезпечувало з одного боку гордість за перемогу (за допомогою образу героїчного), а з іншого боку відображало актуальний воєнний досвід (за допомогою образу віктимного).

Назагал підтверджують цю точку зору найголовніші тексти, написані у 1980-х рр., в яких згадується Корюківська трагедія, а саме збірник «Вінок безсмертя», присвячений українським селам, які були спалені нацистами [1], та «Дзвони пам'яті» за загальною редакцією Ю. Збанацького [3]. Видається, що уваги до страждань і жертв у них уже не менше, ніж героїчних сюжетів. Хоча у «Дзвонах пам'яті» текст Б. Наріжного про Корюківку представлений в основному в межах наративу про партизанські будні, вже у «Вінку безсмертя» у слові до читача Олексій Федоров, який 30 років тому у своїх мемуарах жодним словом не обмовився про тотальне винищення українського містечка, лише в декількох абзацах наголошує на героїчному опорі партизан та населення окупантам: «Спалені фашистськими карателями українські села постають перед історією не просто жертвами кривавого терору окупантів-фашистів. Передовсім, це села-герої, села-борці... Партизанські села символізують нездоланність радянського народу» [1; с.13]. Здебільшого його передмова присвячена жертвам, що зазнали «варварського насильства» та «мученицької смерті». Найсильніше враження на читача цих книг звичайно справляють спогади очевидців. «Вінок безсмертя» також міститься спогади партизана Федора Бикова про вшанування пам'яті загиблих корюківчан у 1983 р., 40 років по трагедії.

Хатинь зберігає пам'ять про спалені білоруські села. Схожа ідея з'явилася і в Україні, в Корюківці. Впродовж першої половини 1980-х рр. розроблявся проєкт і документація будівництва в Корюківці Меморіального комплексу на згадку про 256 спалених сіл України. Ці документи були навіть погоджені, проте, за офіційною версією, на заваді будівництва стала Чорнобильська катастрофа. Нато-

мість у 1985 р. в Корюківці було посаджено «Парк пам'яті селам Чернігівщини, спаленим німецькими окупантами 1941–1943 рр. в період Великої Вітчизняної війни», в якому збудовано Меморіальний комплекс на честь 1232 воїнів-земляків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. На гранітних тумбах можна прочитати списки спалених сіл та загиблих людей (Додаток 2).

Поряд із офіційними заходами, які здійснювалися щороку 22 червня та 9 травня, місцева громада традиційно вшановувала пам'ять близьких людей. Проводилися поминки на розкиданих по всьому місті могилах. Разом з тим, неформальні вшанування пам'яті не набрали організованого характеру, а здійснювалися в поминальні дні, коли люди йдуть на кладовища та доглядають за могилами померлих. Мабуть, цьому сприяло і те, що все місто було винищене, а родичі вбитих, які переїхали жити в Корюківку у кінці 1940-х (не більше 200-300 осіб), розчинилися у більшій масі пришлого населення, яке отримало роботу на фабриці технічних паперів, обладнання з якої було привезено із Німеччини.

Чи можна сказати, що офіційна радянська пам'ять репресувала локальну пам'ять корюківчан про трагедію 1-2 березня 1943 р.? Без проведення додаткового дослідження та інтерв'ювання про це сказати немає можливості, але навіть незважаючи на сильний контраст між партизанською героїкою і дійсним горем, понесених корюківською спільнотою протягом усієї Другої світової війни, можливість публічного вираження горя та скорботи залишалася. Ця подія не була замовчувана на рівні локальної спільноти. Крім того, незрозуміло, наскільки пам'ять про масове вбивство 1943 р. була поширеною, зважаючи на відсутність чітко визначених офіційних комеморацій трагедії.

Після проголошення незалежності Корюківка й інші подібні місця пам'яті – спалені села – залишилися поза репрезентаціями Другої світової війни. Суспільну увагу приковували більш гострі дискусії, які загалом оберталися навколо різних аспектів пам'яті про «Велику Вітчизняну війну», ОУН-УПА. Корюківка не стала головним сюжетом націоналізованої версії української історії про війну, а ні входила до ортодоксальної радянської. Згадки про Корюківську трагедію можна було відшукати лише в працях краєзнавців [9].

Як часто буває у таких випадках, привернути увагу громадськості та влади до цієї події допоміг випадок. Один чоловік (Сергій Бутко) побачив та відчув усю глибину та незниклий біль від подій майже 70-річної давнини, а інший (Валерій Солдатенко) підтримав його та скористався своїм авторитетом задля відродження пам'яті про найбільше масове вбивство українського мирного населення під час Другої світової війни, війни, кожен день якої позначений подібними більшими та меншими трагедіями.

Список використаних джерел

1. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – 578 с.
2. Цит. за *Веденєєв Д.* Кров і попіл Корюківки // «Дзеркало тижня. Україна». – 2011. – 25 лютого.
3. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Київщини, знищених фашистами у роки війни. – К.: «Радянський письменник», 1985. – 206 с.
4. *Коломієць І.* Альбом. – К., 1983.
5. *Конрадова Н., Рылева А.* Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отечественной // «Неприкосновенный запас». – 2005. – № 2-3 (40-41) // <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ko16.html>
6. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.
7. Памятники истории и культуры УССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка. – 736 с.
8. Партизанська підпільна боротьба в Україні 1941–1944 роки. Історія, люди, пам'ять. К.: Парламентське видавництво, 2011. – 496 с.
9. *Устименко В.* Корюківка – моя і наша. – К.: Видавничий дім «Комп'ютерпрес», 2007. – 276 с.
10. *Федоров А.* Подпольный обком действует // http://militera.lib.ru/memo/russian/fedorov_af1/09.html.
11. Указ Президента України № 925/2011 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» // <http://www.president.gov.ua/documents/14008.html>.
12. *Confino A.* Remembering the Second world War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide // *Cultural Analysis*. – 2005. – № 4. – P. 46-75.
13. *Matsuda M.* The Memory of the Modern. – New York: Oxford Univ. Press. – 1996.
14. *Wawrzyniak J.* Negotiating the Nation's Official Past: The Politics of Commemorating of WWII in Communists Poland // <http://www.newschool.edu/tcds/Wawrzyniak.pdf>
15. *Zaremba M.* Komunizm, Legitymizacja, Nacjonalizm: Nacjonalistyczna Legitymizacja Wladzy Komunistycznej w Polsce. – Warszawa, 2001.

Огиенко В.И. Корюковская трагедия 1943 года: мемориализация и официальные репрезентации.

Исследуются официальные репрезентации Корюковской трагедии 1943 г. в коммунистической и независимой Украине с перспективы политики коммеморации.

Ключевые слова: Корюковская трагедия 1943 года, мемориализация, репрезентации.

Ogienko, V.I. Koryukovka tragedy 1943: memorialization and official representations

The paper discusses the official representations of Koryukivka tragedy 1943 in communist and independence Ukraine from the perspective of politics of commemoration.

Key words: Koryukovka tragedy 1943, memorialization, commemoration, representations.

Додаток 1. Меморіал на честь героїчного опору жителів Корюківщини гітлерівським загарбникам

Додаток 2. Парк пам'яті селам Чернігівщини, спаленим німецькими окупантами 1941–1943 рр. у період Великої Вітчизняної війни та Меморіальний комплекс на честь 1232 воїнів-земляків, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Додаток 3. Братська могила 80 мирних жителів, розстріляних фашистами в 1942 р.

Бутко С.В.

Вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. в контексті міжнародної історико-меморіальної практики

Досліджується проблематика вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. та подібних злочинів під час Другої світової війни в контексті міжнародної історико-меморіальної практики.

Ключові слова: Корюківська трагедія 1943 р., Орадур-сюр-Глан, Лідиче, Хатиньська трагедія, Хацунська трагедія, міжнародна історико-меморіальна практика.

Вшанування пам'яті жертв мирного населення під час Другої світової війни внаслідок злочинів проти людяності нацистською окупаційною адміністрацією в Україні й на всій території Європи є важливою невід'ємною складовою національної пам'яті наших народів. Цей напрям вітчизняної державної політики безпосередньо спрямований на попередження у майбутньому подібних злочинів.

Одним із таких найжахливіших фактів нацистської злочинної політики проти мирного населення була Корюківська трагедія 1943 р. В Указі Президента України В.Ф. Януковича «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925 чітко вказана актуальність відзначення на державному рівні цієї та подібних національних катастроф: «З метою вшанування пам'яті знищеного фашистськими окупантами у березні 1943 року у місті Корюківка Чернігівської області мирного населення, виховання в українському суспільстві шанобливого ставлення до подвигу й жертвовності попередніх поколінь» [1]. Одним із найважливіших завдань Головою держави визначено спорудження у місті Корюківка Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами. Актуальність проблеми підтверджено і прийняттям Верховною Радою України постанови «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» від 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI [2].

Спробуємо розглянути обґрунтування конкретного знання сучасним та майбутніми поколіннями про ці жахливі злочини проти людяності та врахування міжнародної історико-меморіальної практики у проведенні політики пам'яті жителів населених пунктів України, знищених нацистськими окупантами, створення у м. Корюківка всеукраїнського меморіального комплексу пам'яті.

На наш погляд, сучасники зможуть усвідомити протиприродність подібних злочинів проти людяності за умови конкретного знання змісту цих моторошних подій. Розглянемо це на прикладі Корюківської трагедії 1943 р.

Уранці 1 березня 1943 р. з Щорса у Корюківку прибув німецький каральний загін. Населений пункт було оточено. Всіх мешканців групами по 50-100 чол. зганяли у великі будинки і розстрілювали. Ось як про це описано в Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р.: «Масові розстріли з наступним спаленням здійснювалися головним чином: 1) У ресторані [...] 1 березня 1943 року в будинок Корюківського ресторану загнано було до 500 чоловік мирного населення, у порядку черговості, партіями від 50 до 100 чоловік. Вони розстрілювалися кожний окремо з автомата на виду всіх присутніх людей. Після всієї цієї розправи 2 березня 1943 року ресторан разом із трупами було спалено. 2) Таке масове знищення людей шляхом розстрілу з наступним спаленням було проведено також у помешканні земвідділу, у театрі і на території церкви» [3, с.14].

Одночасно до 10 легкових машин із карателями прочісували всі хати й околиці містечка і вбивали жителів у як помешканнях, так і на вулицях [3, с.7].

Після знищення всіх знайдених корюківців карателі містечко спалили. Очевидці казали, що дим і заграву від пожеж було видно у Щорсі, Сосниці, Холмах. Акцію проведено 1 і 2 березня 1943 р. Пізніше, 9 березня карателі повернулися, щоб допалити селище і добити вцілілих. Ось як про продовження цієї трагедії розповіла Лідія Скрипка: «[9 березня 1943 р.] ...наумівською дорогою [...] просувалися підводи корюківчан з пожитками. Люди забирали й вивозили все, що залишилося після погрому. Ліда бігла й хотіла потрапити на котрусь з підвід. Аж тут – кулеметна черга. Дівча впало у бур'яни і притихло. А фашисти автомобілем заїхали наперед підводам і зупинили їх. Майже всіх людей вивезли до колишньої цегельні, заштовхали у піч для вижарювання цегли, облили їх гасом і запалили. Того ж дня нелюди на Камишанці [район Корюківки – упорядн.] повитягували з підпіч спалених хат стареньких бабусь, які повернулися додому, завели їх до сараю, облили гасом і підпалили. Звірствували як хотіли» [3, с.55].

Звернемо увагу на важливу згадку у спогаді Ганни Хомко: «У с. Наумівка [Корюківського району – упорядн.] почалися нові страждання: староста Савела, виконуючи наказ фашистів, почав арештовувати всіх корюківчан і розстрілювати їх. Арешти почалися в червні місяці» [3, с.72]. Отже, окупанти продовжували і після погрому Корюківки переслідувати і знищувати його уцілілих мешканців.

Наслідки нацистського злочину: вбито близько 7 тис. мешканців. В Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р. вказано, що 1 і 2 березня 1943 р. за підрахунками здійснено вбивство 6700 чоловік, спалено 1290 домов. У документі стан населеного пункту описано так: «При загальному огляді Корюківка являє собою абсолютно зруйноване селище (де залишилося тільки 10 житлових будівель [цегляні будівлі – упорядн.]) з повним знищенням житлових будинків, установ кінотеатру, будинків лікувально-медичної мережі: поліклініки,

дитячої консультації, інфекційної лікарні, ясел, помешкання двох шкіл, зруйновано цукровий завод із усім підсобним господарством. І на цьому попелищі ми знаходимо кістки трупів тут спалених» [3, с.20]. Проте, реальна кількість загиблих, за оцінками дослідників і місцевої влади, набагато більша від встановленої комісією. Порахувати всіх через спалення у будинках та велике число неофіційних поховань без зовнішніх ознак навесні-влітку 1943 р. просто було неможливо, а радянські війська вступили до спаленого райцентру тільки 19 вересня цього ж року. Ускладнює оцінку втрат і те, що внаслідок цього злочину повністю припинили існування цілі родини і династії, про які вже нема кому згадати.

Тотальне знищення всього населення Корюківки виявило наочний факт, який дає відповідну характеристику загиблим мешканцям як громаді. Аналіз списків встановлених жертв трагедії за матеріалами другого тому «Книга Скорботи України. Чернігівська область» показав, що серед 1246 вбитих карателями 1–2 березня 1943 р. у місті є 51 єврей [4, с.181-186]. Отже, вони вижили після спеціального розшуку та суцільного винищення нацистами впродовж 1941–1942 рр. окупації – політики холокосту, що стало можливо тільки завдяки людяного, гуманного ставлення до них Корюківської селищної громади.

Корюківська трагедія 1–2 березня 1943 р. за своїми масштабами є найбільшою кривавою каральною акцією нацистів зі знищення мирного населення разом із населеним пунктом у Другій світовій війні. Тим більше, що злочин відбувся не під час бойових дій протиборчих сторін. До такого висновку підводить порівняння з всесвітньо відомими трагедіями світової війни в Європі:

Українська Корюківка – 1–2 березня 1943 р. вбито і спалено близько 7 тисяч людей різного віку – від немовлят до німечних старих.

Білоруська Хатинь – 22 березня 1943 р у селі знищено 149 людей (під час бою партизанів з карателями).

Чеська Лідице – 11 червня 1943 р. вбито у селищі і замордовано у концтаборі 320 людей.

Французький Орадур – 10 червня 1944 р. знищено у селищі 642 людини [4, с.9-10].

Безперечно оцінка трагедії в Корюківці у 1943 р. повністю відповідає висновкам міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини у Нюрнберзі, який проходив з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. Такі дії нацистської окупаційної влади однозначно є військовим злочином (вбивства і жорстоке поводження з цивільним населенням на окупованих територіях) та злочином проти людяності (політика переслідування, репресій та знищення ворогів нацизму, ув'язнення людей без судового процесу, переслідування їх, приниження, перетворення на рабів, тортури і вбивства).

Розглянемо відповідність рішень щодо вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. та подібних злочинів, які визначені в Указі Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» і постанові Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни», міжнародній історико-меморіальній практиці.

У заходах, як одне з головних завдань, передбачено спорудження у місті Корюківка Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами.

Це рішення повністю відповідає вітчизняним і європейським традиціям вшанування загиблих. Так, у Франції і Чехії нацистський окупаційний режим не проводив як окремих масових вид «покарання» спаленням разом із мешканцями цілих населених пунктів. Проте, селище Орадур-сюр-Глан у Франції, яке у 1944 р. було знищено німецькими карателями, після війни не відновлювалося. Його руїни були залишені для повчання нащадкам. Сучасне селище побудовано на відстані від знищеного. Рішенням Президента Франції Шарля де Голля Орадур-сюр-Глан оголошений меморіальним центром. У 1999 р. Президент Ширак назвав Орадур «містом-мучеником». У 2008 р. меморіальний центр був нагороджений премією Австрійської меморіальної служби. Інший приклад, у с. Лідице в Чехії в пам'ять про знищення його мешканців створено меморіал із музейною експозицією.

Для нашої країни ближче досвід сусідніх Білорусі і Росії, де так само як в Україні під час окупації масово застосовувалася тактика знищення населених пунктів разом із населенням.

Меморіальний комплекс «Хатинь» в Білорусі було відкрито ще у 1969 р. у пам'ять 628 білоруських сіл, знищених нацистами у роки Великої Вітчизняної війни. На території комплексу знаходиться єдине в світі «Кладовище сіл» – 185 могил, кожна із яких символізує одне із невідроджених білоруських сіл, спалених разом із населенням (186-е невідроджене село – це сама Хатинь). Ще один меморіальний елемент комплексу – «символічні дерева життя», на гілках яких в алфавітному порядку перераховані назви 433 білоруських сіл, які були знищені окупантами разом із мешканцями, але відновлені після війни [5].

25 жовтня 2011 р. в селі Хацунь Брянської області Російської Федерації за участю прем'єр-міністра Володимира Путіна відкрито однойменний меморіальний комплекс у пам'ять про знищення 25 жовтня 1941 р. карателями всіх його мешканців – 318 чоловік. У музейній експозиції та спорудах меморіалу згадані понад тисячі населених пунктів Брянщини, знищених окупантами разом із мешканцями, є список із 83 встановлених жертв Хацунської трагедії.

Звернемо увагу, що у всіх меморіалах, в тому числі й у згаданих, обов'язково існує мартиролог, тобто список встановлених жертв злочинів. Персональна пам'ять про конкретну безневинно вбиту людину необхідна. Це нагадування про цінність кожного людського життя. Така традиція є важливою засадою створення нетерпимості та безумовного засудження можливості їх здійснення в майбутньому потенційними організаторами і виконавцями. Наступні покоління слід виховувати у непримиренності до злочинів проти людяності, органічного відторгнення будь-якої злочинної ідеології та політики, зокрема нацизму і фашизму.

Сучасники та наступні покоління повинні також поіменно знати всі населені пункти України, які були повністю або частково знищені разом із мешканцями як Корюківка. Саме тому в Указі Президента України та постанові Верховної Ради України визначена наступна назва Меморіалу: Меморіальний комплекс пам'яті

жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами. Отже, перед дослідниками постає важливе завдання визначити остаточний список таких населених пунктів України і підготувати історичну довідку про кожний нацистський злочин. Ці дані мають бути використані під час створення Меморіального комплексу у Корюківці.

Таким чином, рішення Президента України та Верховної Ради України щодо створення меморіального комплексу у м. Корюківка є актуальним для сьогодення і повністю відповідає міжнародній історико-меморіальній практиці.

У майбутньому меморіальному комплексі, на нашу думку, необхідно передбачити мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії, повний список та інформацію про всі знищені нацистською окупаційною владою населені пункти разом із населенням, створити музейну експозицію. Саме ці заходи дадуть можливість донести конкретні знання сучасним та майбутнім поколінням про ці жахливі злочини проти людяності.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925 // Президент України. Офіційне Інтернет представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14008.html>
2. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3965-17>
3. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В.Бутко, Т.В.Макаренко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 88 с.
4. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.
5. Хатынь. Государственный мемориальный комплекс. – Режим доступу: <http://khatyn.by/ru/>

Бутко С.В. Чествование памяти жертв Корюковской трагедии 1943 г. в контексте международной историко-мемориальной практики

Исследуется проблематика чествования памяти жертв Корюковской трагедии 1943 г. та подобных преступлений во время Второй мировой войны в контексте международной историко-мемориальной практики.

Ключевые слова: Корюковская трагедия 1943 года, Орадур-сюр-Глан, Лидице, Хатынская трагедия, Хацунская трагедия, международная историко-мемориальная практика.

Butko S. Honoring the memory of the victims of the tragedy Koryukovskoy 1943 in the context of international historical and commemorative practices

We study the problems of honoring the memory of victims of the tragedy Koryukovskaya 1943 that such crimes during the Second World War in the context of international historical and memorial practices.

Keywords: Koryukovskaya tragedy in 1943, Oradour-sur-Glane, Lidice, Khatyn tragediya, Hatsunskaya tragediya, international history and memorial practices.

УДК 94(476):069:929:930.253

Зельскі А.Г.

Вёска Хатынь у архіўных дакументах

Зельскі А.Г. Село Хатынь в архіўных дакументах

Досліджуецца на аснове архіўных дакументаў історыя вынікнення, развітку села Хатынь Мінскай абласці Беларусі та яго знічнення у 1943 р. разам із усіма мирнымі жителямі гітлерівскімі карателямі.

Ключовыя слова: Хатынь, трагедія, СД, СС, партызаны.

На сёняшні дзень архіўныя дакументы, якія тычацца гісторыі вёскі Хатынь можна умоўна падзяліць на дзве групы. Першая – дакументы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, якія захоўваюць пэўныя звесткі па гісторыі вёскі да пачатку ХХ ст. У сваю чаргу яны дзеляцца па храналогіі на дакументы часоў: 1. Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай 2. Расійскай імперыі.

Дакументы першай групы складаюцца пераважна з каралеўскіх і вялікакняскіх прывілеяў і іх падцвярджэнняў, каралеўскіх падцвярджэнняў тастаментаў (запаведаў), актаў рэвізій каралеўскіх рэвізораў, зацвярджэнняў камісарскіх судоў па размежаванню маёнтка, пастановы па скаргах Менскага гродскага суда, рашэнні Галоўнага трыбуналу ВКЛ адносна падзелу Лагойскага графства, візітацыі цэркваў Лагойскага дэканату.

З гэтага пераліку найбольш цікавымі ўяўляюцца дакументы пра першае прыгаванне вёскі Хатынь (15 ліпеня ліпеня 1551 г.). Тады кароль і вялікі князь Літоўскі Жыгімонт Аўгуст дараваў прывілей мінскаму старасце, ваўкавыскаму дзяржаўцы і смаленскаму ваяводзе пану Васілю Тышкевічу набываць у татар Фурса Юхновіча, Шэйха Амбекавіча «землі і дворцы» ў Піліпавічах, Славагошчы, Хатыні [1, арк.956].

Згодна рэвізіі 1559 г. у сяле (!) Хатынь налічвалася 13 службаў людзей. У тыя часы «служба» складалася звычайна з 2–3 і больш «дымоў» (сялянскіх гаспадарак). Адпаведна колькасць «дымоў» у Хатыні была прыблізна 30–40, жыло у вёсцы не менш 200 чалавек. Заможнасць хатынцаў грунтавалася не на вырошчаванні збожжа, але на «ловах» (паляўнічых угоддзях), на бортніцтве, здабывалі яны і воск. Агулам давалі яны ўладальнікам зямлі Тышкевічам даніны 20 пудоў мёду і серабшчызны (грашовай павіннасці) па 12 грошай ад «сахі»(зямельнага надзелу) штогод [1, арк.952-953, 954].

«Крывавы патоп» сярэдзіны XVII ст. (вайна Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.) прывёў да жудасных спусташэнняў і знішчэў палову насельніцтва Беларусі. Згодна старадаўнім дакументам Менскага ваяводства, ад маёнтка Хатынь застаўся 1 (адзін!) «дым» [2, арк.4адв.,11адв.,32].

Дакументы даюць уяўленне аб веравызнанні жыхароў Хатыні. Згодна генеральным візітацыям у 1806 г. (верагодна і раней) у вёсцы была грэка-каталіцкая царква Нараджэння панны Марыі [3, арк.72-73адв].

Сярод дакументаў расійскага перыяду пераважаюць «рэвізскія сказкі», кантракты на распрацоўку леса ў маёнтках Тышкевічаў, выкупныя плацяжы сялян [4].

Дакументы сведчаць аб паступовым (аднак марудным) адраджэнні Хатыні ў XIX ст. У 1816 г. колькасць сялян у вёсцы налічвала 63 чалавекі (з іх 32 мужчыны і 31 жанчына). Да сярэдзіны стагоддзя колькасць нават зменшылася да 50 чалавек. У канцы XIX ст. у вёсцы жыло больш 120 чалавек, з іх 19 дзяцей ад 7 да 14 гадоў. Узгадваюцца прозвішчы сялян – Бараноўскія, Жалабковічы, Юрцэвічы, Мірановічы, якія, гледзячы па ўсім, жылі тут спрадвеку [5, арк.892-897; 6, арк.483-486; 7, арк.300].

Другая крыніца складаецца з рассакрэчаных дакументаў Цэнтральнага архіва КДБ Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь. Гэтыя дакументы з аднаго боку даюць больш ясную карціну трагедыі 1943 г., з другога – нараджаюць новыя пытанні.

Цэнтральны архіў КДБ захоўвае крымінальныя справы, ў якіх ёсць пратаколы допытаў сведкаў хатынскай трагедыі і паказанні абвінавачваных – былых паліцэйскіх, удзельнікаў злачынства.

Масіў дакументаў Нацыянальнага архіва больш разнастайны. Гэта ваенныя дакументы: штабныя паперы партызанскага атрада «Мсціўца» і партызанскай брыгады «Дзядзькі Васі», загады і данясенні нямецкіх акупацыйных ваенных уладаў і інш. Дакументы 1960-х гг. аб стварэнні мемарыяльнага комплекса «Хатынь»: пастановы Прэзідыўма ЦК КПБ, распараджэнні Савета Міністраў БССР, Мінскага аблвыканкама і інш.

Звычайна складаецца ўражанне, што трагедыя вёскі Хатынь адбылася аднамомантна. Але з дакументаў ваенных часоў вымалёўваецца іншая карціна.

Дыверсія партызан на шасэ і арганізацыя засады адбылася ўранку 22 сакавіка. У 9.30 раніцы для аховы каманды сувязістаў былі накіраваны 2 ўзвода 1 роты 118 паліцэйскага ахоўнага батальёна [8, арк.120]. Далей адбыўся бой з партызанамі. Які час працягваўся ён – невядома. Аднак відавочна, што быў ён хутказменлівы.

Згодна сведчанням жыхароў вёскі Казыры, якія прыблізна ў 10 гадзін раніцы выйшлі на працу па вычышчэнню ад леса прыдарожнай паласы, бой адбыўся недзе каля 11 гадзін [9, арк.79-83]. Зусім незразумела, чаму такі працяглы час (амаль 1,5 гадзіны!) ехалі паліцэйскія машыны з Плешчаніцаў. Сёння каб адолець гэтую адлегласць трэба максімум 15–20 хвілін. Пры хуткасці машын таго часу і з улікам стану дарогі – хвілін 30–35. Найвялікшы максімум – гадзіна. Але ніяк не паўтары. Хіба што машыны ледзь паўзлі ў тую раніцу.

Пасля бою партызаны адыйшлі. Паліцэйскія іх не пераследвалі. Частка (пэўна адзін узвод) засталася на месцы бою, а каля 30 чалавек (другі узвод) павялі пад канвоем жыхароў в. Казыры, арыштаваных па загаду Мялешкі. Сам Мялешка выехаў ў Плешчаніцы ў штаб батальёна. Верагодна, з улікам абставін, дабрацца туды ен здолеў не пазней 12 гадзін. У гарнізоне была аб'яўлена трывога і частка батальёна выехала да месца бою. Далей адбылася раптоўная расправа карнікаў з г. зв. «лесарубамі» – жыхарамі в. Казыры. Згодна сведчанням паліцэйскіх, да месца, дзе быў забіты Вельке, яны дабраліся толькі ў 13–14 гадзін апоўдні [10, арк.55-60]. Там яны дачакаліся аддзела СС з Лагойска. Але гэты час досыць нявызначаны.

Паглядзім на падзеі з другога боку. Раніцай 22 сакавіка партызаны ў колькасці дзвух рот пасля начлега ў вёсцы Мокрадзь выехалі лесам да шасэ Лагойск – Плешчаніцы. На думку сведкі тых падзей Ул. Яскевіча, партызаны вярнуліся недзе ў 12–13 гадзін у в. Хатынь і атабарыліся для абеду. Як сведчыў І. Камінскі, партызаны начавалі ў Хатыні і выехалі з яе раніцай, калі яшчэ было цёмна. Вярнуліся пасля бою прыблізна ў 15 гадзін [11, арк. 88-94,97-100]. Разыходжанні адносна месца начлега партызан неістотныя. Часткі партызан, напэўна, кожная рота, маглі знаходзіцца паасобку ў розных вёсках.

Усе сведкі цвердзяць, што карнікі пачалі акружаць вёску праз гадзіну–пазтары пасля з'яўлення партызан. Аднак па часе гэта не вельмі атрымліваецца.

Пасля засады і бою партызаны вярнуліся ў Хатынь. Каб адолець адлегласць у 5 км ім спатрэбілася максімум гадзіна. Таму ў Хатыні яны прыбылі самае познае а палове першай. У гэты час нямецкія часткі толькі рухаліся да месца боя. У 15 гадзін партызаны таксама не маглі з'явіцца – што ім было рабіць такі працяглы час у пустым заснежаным лесе?

Ураёне дзвух гадзін карнікі знаходзіліся яшчэ нашасэ, вызначалі дыспазіцыю аперацыі. Пасля яны рушылі працэсваць лес, пры гэтым цягнулі на сабе цяжкае ўзбраенне (гармата, мінамёты, станкавыя кулямёты). З гэтым узбраеннем, ды яшчэ па незнаёмай мясцовасці, хутка рухацца не мусіш. Таму працэсванне заняло не менш гадзіны – паўтары. Таму каля Хатыні карнікі з'явіліся ніяк не раней 15 гадзін. З усяго гэтага можна зрабіць выснову, што партызанскі абед занадта зацягнуўся. Верагодна, што калі б партызаны пакінулі вёску раней альбо ўвогуле не атабарыліся ў ёй, то лёс жыхароў Хатыні мог быць інакшым. Менавіта гэта канстатуе загад камандзіра партызанскай брыгады В.Т. Варанянскага, якім забараняецца начлегі і дзённыя прыпынкі ў вёсках для груп і асобных партызан, паколькі вынікам гэтага ёсць знішчэнне мірнага насельніцтва [12, арк.5 аб.].

Данясенне камандзіра 118-га паліцэйскага ахоўнага батальёна маёра Кернера даводзіць, што паліцэйскія сілы сутыкнуліся ў вёсцы з упартым супрацівам, агонь па карніках вёўся з кожнага дома і давялося ўжыць цяжкае ўзбраенне (супрацьтанкавыя гарматы і цяжкія мінамёты). Згодна данясенню ў час боя было забіта 34 «бандыта» і нявызначаная колькасць жыхароў вёскі, частка якіх загінула ў полымі пажара [13, арк. 121].

Аднак карнікі батальёна Дырлевангера, якія занялі вёску першыя, у сваіх паказаннях, дадзеных следчым у 1961 г., у адзін голас сцвярджаюць, што партызан у вёсцы было мала, альбо не было увогуле, бо іх асабіста яны не бачылі. Пры гэтым і карнікі Дырлевангера, і паліцэйскага батальёна прыгадваюць ці кароткі бой, ці абстрэл вёскі з 45-мм гармат, мінамётаў, станкавых і ручных кулямётаў [14, арк.20-24,77-87; 15, арк. 26-33; 16, арк.30-34; 17, арк.53,89; 18, арк.88-92,179-182]. Гэта не супярэчыць сведчанням жыхароў навакольных вёсак, што некаторая колькасць хатынцаў не згарэлі ў пуні, загінула ад куль на вуліцах вёскі [17, арк.209-243]. Таксама, згодна звесткам аб партызанах атрада «Мсціўца», 22 сакавіка ў в. Хатынь было паранена 5 і забіта 3 байца (Кажан М.І., Чалых А.М., Гіль В.) [19, арк.49,50]. Апошняя падцвярджаецца сведчаннімі І.І. Камінскага, які бачыў на сваім агародзе цэла забітай жанчыны-партызанкі і У.А. Яскевіча, што бачыў на полі ў бок в. Мокрадзь трупы мужчын-партызан [9, арк.98-99,111].

З усяго гэтага вынікае, што данясенне маёра Кернера хлуслівае. Ніякага боя ў Хатыні не было. Як толькі партызаны заўважылі карнікаў, што абыходзілі вёску, то адразу паспешліва пакінулі яе. Некалькі адзінкавых стрэлаў у разлік можна ня браць, паколькі яны маглі быць папераджальнымі стрэламі [17, арк.215-216]. Калі і была перастрэлка, то непрацяглая. Карнікі альбо не паспелі замкнуць кольца акружання, альбо пакінулі партызанам праход, каб не ўцягвацца ў бой непасрэдна ў вёсцы. Партызан карнікі таксама не пераследвалі. Верагодна, палічылі, што у лесе можна наляцець на яшчэ адну засаду. Тым болей, што можна было заняцца больш бяспечнай справай – рабаваннем вёскі і знішчэннем безабаронных жыхароў.

Навошта спатрэбілася маёру Кернеру гэтая хлусьня? Наўрад ці толькі для таго, каб давесці вышэйшым каандзірам поспехі падначаленай яму вайскавай часткі. 18 лістапада 1942 года быў выдадзены загад начальніка апэратыўнага штаба паліцыі бяспекі і СД рэйхскамісарыята Остланд аб арганізацыі барацьбы з партызанамі ў Генеральным камісарыяце Беларусі. У прыватнасці звярталася ўвага, што жыхароў не варта прыцягваць да адказнасці, паколькі цэлыя вёскі знаходзяцца пад прыгнётам «бандаў партызан». Вырашальнымі павінны быць тыя абставіны, як паводзілі сабе жыхары пад час аперацыі супраць партызан [20, арк.44-46]. Нават з пункту гледжання нямецкіх акупацыйных улад, жыхары Хатыні не падлягалі пакаранню. Дзеснай дапамогі партызанам яны не рабілі. У час абстрэлу вёскі хаваліся хто дзе – у склепах, хатах. Таму не пакінулі вёску (хоць мелі такую магчымасць) – бо не адчувалі за сабою ніякіх правінаў. Тым больш цяжкім выглядае тое злачынства, якое здзейснілі карнікі. Хлусьня спатрэбілася Кернеру, каб апраўдаць відавочнае парушэнне загаду.

Сярод неўдакладнёных пытанняў ёсць яшчэ адно – хто аддаў злачынны загад так жудасна пакараць мірных жыхароў? У апошні час гэтае пытанне набыло палітычны характар і асноўным вінаватым быў зроблены Г. Васюра. Ніхто ніколі не здыме віны з гэтага ката, але аддаць такі загад ён не мог, бо займаў пасаду начальніка штаба 118-га паліцэйскага ахоўнага батальёна. Разам з ім у знішчэнні людзей удзельнічалі і камандзір батальёна маёр К. Смоўскі, і шэф-камандзір батальёна маёр

ахоўнай паліцыі Э. Кернер [21, арк.255-257]. Быў яшчэ адзін нямецкі афіцэр СС, якога ніхто з прысутных на аперацыі ня ведаў. Хто гэта мог быць? Зусім незадоўга да гэтых жахлівых падзей, 2 сакавіка 1943 г. загадам начальніка ахоўнай паліцыі і СД Беларусі ў Лагойск былі накіраваны батальён Дырлевангера і каманда СД пад кіраўніцтвам гауптштурмфюрэра СС А. Вільке [18, арк.179-182,230].

Згодна ўжо прыгаданаму загаду аб арганізацыі барацьбы з партызанамі ў Генеральным камісарыяце Беларусі ад 18 лістапада 1942 г. толькі кіраўнік каманды СД меў выключнае права вырашаць – спальваць вёскі ці не, знішчаць альбо эвакуяваць іх жыхароў. Такім чынам, пры знішчэнні Хатыні і забойстве жанчын і дзяцей прысутнічаў і аддаваў загады гауптштурмфюрэр СС А. Вільке.

Список використаних джерел

1. Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). – Ф. КМФ-18. – Оп.1. – Спр.569.
2. Історичний архів Литвы (далі – ІАЛ) – Ф.СА. – Спр.3721.
3. НІАБ. – Ф.136. – Оп.1. – Спр.41254.
4. НІАБ. – Ф.1595. – Оп.2. – Спр.1312.
5. НІАБ. – Ф.333. – Оп. 9. – Спр. 84.
6. НІАБ. – Ф.333. – Оп. 9. – Спр.543.
7. НІАБ. – Ф.463. – Оп.1. – Спр. 2.
8. НІАБ. – Ф. 510. – Оп. 1. – Спр. 45.
9. Центральний архів Комітету дзяржаўнай безпекі Рэспублікі Беларусь (далі – ЦА КДБ РБ). – Арх. кр. спр. № 14864. – Т. 36.
10. ЦА КДБ РБ – Арх. кр. спр. № 26613. – Т.7.
11. ЦА КДБ РБ – Арх. кр. спр. № 14864. – Т.36.
12. НІАБ. – Ф.1405. – Оп. 1. – Спр. 780.
13. НІАБ. – Ф. 510. – Оп. 1. – Спр. 45.
14. ЦА КДБ РБ. – Арх. кр. спр. № 14864. – Т. 4.
15. ЦА КДБ РБ. – Арх. кр. спр. № 14864. – Т. 20.
16. ЦА КДБ РБ. – Арх. кр. спр. № 14864. – Т. 28.
17. ЦА КДБ РБ. – Арх. кр. спр. № 26613. – Т. 2.
18. ЦА КДБ РБ. – Арх. кр. спр. № 26613. – Т. 4.
19. НІАБ. – Ф.1405. – Оп. 1. – Спр. 807.
20. НІАБ. – Ф. 845. – Оп. 1. – Спр. 237.
21. ЦА КДБ РБ. – Арх. кр. спр. № 26613. – Т.3.

Зельский А.Г. Село Хатынь в архивных документах

Исследуется на основе архивных документов история возникновения, развития села Хатынь Минской области Беларуси и его уничтожение в 1943 г. вместе со всеми мирными жителями гитлеровскими карателями.

Ключевые слова: Хатынь, трагедия, СД, СС, партизаны.

Zelskyu AG Village cottage in the archival documents

Study based on archival documents of history, rural development Khatyn Minsk region of Belarus and its destruction in 1943, along with all the civilians Hitler punitive.

Keywords: Shed, tragedy, SD, SS guerrillas.

Маслова Е.А.

Об опыте создания Мемориального комплекса «Хацунь»

Маслова О.О. Про досвід створення Меморіального комплексу «Хацунь»

Досліджується офіційна презентація Меморіального комплексу «Хацунь» у селі Хацунь Верховпольської сільської ради Карачаївського району Брянської області Російської Федерації, який створено з метою вшанування пам'яті жертв знищених фашистами населених пунктів Брянської області під час Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Хацунь» у селі Хацунь Верховпольської сільської ради Карачаївського району Брянської області Російської Федерації, спалені села Росії.

Сегодня Мемориальный комплекс «Хацунь» – впечатляющее архитектурно-художественное сооружение. Это единственный в своем роде памятник сожженным деревням России. Символично то, что Хацунь была первой Российской деревней, полностью уничтоженной фашистами.

24 октября 1941 г. в деревне Хацунь Верховпольского сельского совета Карачевского района несколько красноармейцев, выходящих из окружения, напали на фашистский конный дозор, конвоировавший пленных русских солдат. Трое немцев были убиты. На рассвете 25 октября деревню окружили каратели. Фашисты согнали в одно место жителей Хацуни и соседних населенных пунктов, беженцев из Брянска и расстреляли их из пулеметов. Среди расстрелянных, по отчету немецкого офицера, руководившего расстрелом, было 60 детей в возрасте от 2 до 10 лет. Трупы, для устрашения местного населения, лежали непогребенные и были закопаны только через полторы недели. Деревню позже сожгли дотла.

По словам местных жителей, производивших погребение, было уничтожено 318 человек. В немецком отчете названа цифра 188 человек. Увековечение памяти погибших в Хацуни стало процессом длительным. 17 сентября 1970 г. на могиле расстрелянных был открыт первый скромный памятник «Скорбящая мать». 8 мая 2005 г. был открыт первый мемориальный комплекс.

В 2010 г. губернатор Брянской области Н.В. Денин при поддержке правительства Российской Федерации и партии «Единая Россия» принял решение о строительстве мемориала, который должен был отразить всю глубину произошедшей здесь трагедии. На строительство этого мемориального комплекса были выделены деньги из фонда Президента Российской Федерации.

За короткий срок была проведена огромная работа. Авторами проекта были брянские архитекторы А.С. Панченко и Ю.С. Сорокин. Мемориальный комплекс Хацунь был открыт 25 октября 2011 г. в 70-летнюю годовщину трагедии. В этот день его посетил глава правительства Российской Федерации. В.В. Путин возложил цветы, осмотрел музейную экспозицию, а затем пообщался с жителями Брянщины, ветеранами и партизанами, воевавшими в брянских лесах. Поговорить с премьером смогли и участники поисковых отрядов, которые помогают находить останки павших в боях солдат. В торжественной церемонии открытия приняли участие: Полномочный представитель президента Российской Федерации в ЦФО О.М. Говорун, главы регионов России, Беларуси и Украины, представители Международного союза бывших малолетних узников фашистских концлагерей, ветераны Великой Отечественной войны, представители общественных организаций, поисковых отрядов, делегации городов и районов Брянской области, почетные гости.

Самым святым местом комплекса является надгробие из красного гранита на братской могиле расстрелянных. Списки погибших размещены в том порядке, в каком были расположены дома в Хацуни. К северу от могилы расположен гранитный обелиск, на котором высечены имена 286 бойцов, павших при освобождении Хацуни и Карачевского района. Хацунь стала первой, но не единственной деревней-мученицей. Далее посетитель видит перед собой 28 облицованных гранитом стел, которые возведены в память жертв, пострадавших от рук фашистских захватчиков на территории нынешней Брянской области. Каждому району посвящена отдельная стела. На каждой стеле высечены цифры с количеством мирных жителей, уничтоженных фашистами, угнанных в неволю и сожженных деревень по каждому району Брянской области. В память погибших жителей Хацуни и воинов-освободителей Карачевского района возведена часовня, посвященная Казанской Божией Матери. В центре – мозаичное изображение Спасителя, слева – Богородицы. По шатровому верху часовни стекают золотые слезы – символ вечной скорби о погибших. В центре мемориала возвышается бронзовая скульптура работы А.А. Ромашевского с изображением старика, женщины и мальчика, обреченных на гибель.

С восточной стороны комплекса расположено монументальное здание музея. Рельефное изображение журавлей, летящих по красному фону его фасада, олицетворяет души погибших людей. Поминальный звон колоколов не даст забыть трагедию Хацуни, не случайно на фасаде здания сооружена звонница.

Через узкий коридор посетитель переходит в здание музея, где знакомится с экспозицией, посвященной трагедии Хацуни. В музее экспонируются предметы довоенного быта жителей этой деревни и ее окрестностей, подлинные фотографии и пулеметные ленты, найденные на месте расстрела. В центральном зале представлены фотопанно «Дети войны», на которых запечатлен страх, горе, ужас, боль и страдания. Представлена карта Брянской области, на которой отмечено свыше тысячи уничтоженных населенных пунктов за годы оккупации 1941–1943 гг. Экспозиция второго зала рассказывает нам историю деревни Хацунь с момента ее основания и расстрел жителей. Представлены фрагмент интерьера крестьянского дома, предметы

быта, которые окружали жителей в повседневной жизни: гармошка, прялка, рубель, детская люлька..., чудом сохранившиеся вещи хацунцев: ножницы, икона, монеты. Сохранились всего четыре уникальные фотографии жителей довоенной Хацуни. Первая – фотография мальчиков Кондрашовых, сделанная накануне войны. Все они были расстреляны. На трех снимках мы видим Кондрашову Любовь Владимировну, погибшую в возрасте 17 лет, с подругами. На одном из снимков она изображена со своей подругой Любовью Ивановной или иначе, по деревенскому прозвищу, Прялкиной. Обе девушки похоронены на хацунском кладбище, а эта фотография – с надгробия на их могиле. На третьем довоенном снимке рядом с Любовью Владимировной – ее подруга Кондрашова Анна Ивановна (слева). В конце зимы 1941 г. они и не подозревали, какая горькая участь их ждет. Любовь Владимировну мы видим и на следующем снимке, сделанном в 1938 г. Справа сидит ее подруга Марфа Васильевна Кондрашова, а в центре стоит Елена, дочь Марфы Васильевны. Также посетители смогут увидеть фильм о расстреле мирных жителей Хацуни.

Третий зал экспозиции посвящен жертвам оккупационного режима на территории всей Брянской области, в том числе другим брянским деревням – Матреновке, Речечке, Семенцах, повторивших судьбу Хацуни. В экспозиции зала представлены немецкие листовки, приказы об ужесточении порядка на оккупированных территориях, фотографии тюрем и концлагерей, фотографии зверств и публичных казней, фотоаппарат, на котором были сделаны снимки расправ над партизанами. Фотографии деревень, разделивших участь Хацуни... их было 12, витражи, которые рассказывают о том ужасе, который испытал и пережил наш народ в годы страшной войны и оккупационного режима.

В большом мемориальном зале в электронном виде представлены документы и фотографии о зверствах фашистов в других регионах России.

Посещение мемориала заставит людей испытать не только скорбь о погибших, но и гордость за мужество и стойкость непокоренного народа, осознать хрупкость мира, задуматься о Вечном.

Маслова Е.А. Об опыте создания Мемориального комплекса «Хацунь»

Исследуется официальная презентация Мемориального комплекса «Хацунь» в селе Хацунь Верховпольского сельского совета Карачаевского района Брянской области Российской Федерации, который создан с целью чествования памяти жертв уничтоженных фашистами населенных пунктов Брянской области во время Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Хацунь» в селе Хацунь Верховпольского сельского совета Карачаевского района Брянской области Российской Федерации, сожженные села России.

Maslova, A. On the experience of the memorial complex «Hatsun»

We study the official presentation of the memorial complex «Hatsun» in the village Hatsun Verhopolskoyi village council Karachayivskoho Bryansk region of Russia, which was created to commemorate the victims of the Nazis destroyed towns Bryansk region during WWII.

Keywords: Memorial «Hatsun» in the village Hatsun Verhopolskoyi village council Karachayivskoho Bryansk region of Russia, burned the village of.

УДК 930.2:341.322.5(477)

Толкачова О.О.

Спогади свідків Корюківської трагедії 1943 року як джерело дослідження нацистського злочину

Про свідчення уцілілих свідків Корюківської трагедії 1943 р., зібраних співробітниками Корюківського історичного музею, як важливе джерело у дослідженні цього нацистського злочину проти мирного населення.

Ключові слова: Корюківська трагедія 1943 р., свідчення, злочини проти мирних жителів.

Знищення у березні 1943 р. містечка Корюківка разом із усім населенням – класичний приклад нацистської окупаційної політики в Україні. Одномоментне вбивство карателями близько 7 тис. мешканців є найбільшим злочином такого типу у Другій світовій війні.

Для відтворення та глибшого розуміння цієї жахливої події крім документів, важливу роль мають свідчення людей, яким пощастило вижити і стати свідками трагедії. Наукові співробітники Корюківського історичного музею вже багато років збирають такі розповіді, за допомогою яких здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про нацистський злочин на тлі часу, в якому вона жила. Така робота в історичній науці отримала назву «усної історії» і вже стала науковим напрямом, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст.

Перші зібрані свідчення були опубліковані ще в 1987 р. у книзі-меморіалі «Вінок безсмертя сотням безсмертних українських сіл, що згоріли у вогні фашистських каральних акцій, тисячам нездоланих людей, що жили в них і зазнали мученицької смерті від гітлерівських катів» [1]. Вміщені там свідчення дають певне уявлення про нацистський злочин у Корюківці і трагедію людей.

У грудні 2010 р. у збірнику документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності» [2], який видали Український інститут національної пам'яті, Чернігівська облдержадміністрація та Корюківський історичний музей, вже вміщено 25 свідчень очевидців нацистського злочину. Цю роботу наукові працівники музею продовжують, і кількість свідчень зростає (в 2011 р. зібрано 35). Ці безцінні за своїм значенням документи зберігаються і використовуються у дослідницькій роботі.

У грудні 2010 р. у збірнику документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності» [2], який видали Український інститут національної пам'яті, Чернігівська облдержадміністрація та Корюківський історичний музей, вже вміщено 25 свідчень очевидців нацистського злочину. Цю роботу наукові працівники музею продовжують, і кількість свідчень зростає (в 2011 р. зібрано 35). Ці безцінні за своїм значенням документи зберігаються і використовуються у дослідницькій роботі.

Аналіз свідчень дає можливість відтворити послідовність трагедії, конкретизує дії карателів та поведінку беззахисного, мирного населення Корюківки.

Під виглядом перевірки документів гітлерівці маскували свої наміри, збираючи населення в приміщеннях громадських установ і там розстрілюючи. На площі в ресторані загинуло найбільше мирних жителів. Тільки в районі Олексіївки (околиця м. Корюківка) загинуло 304 мирні жителі.

Так, порівнюючи всі розповіді корюківчан, які вижили, можна аргументовано прийти до висновку, що карателі без слідства, суду і оголошення вироку, приховуючи свої справжні наміри, спеціально збирали людей в групи у будинках для вбивства. Тільки пізніше вже вбивали на вулицях відкрито. Тобто достатньо детально підтверджена тактика катів, про яку написано в Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р. Разом з тим, практично всі свідчення наочно показують, що мешканці, які нібито повинні були розуміти логіку та передбачити дії окупаційної влади, зовсім не очікували тотального винищення населення цілого достатньо великого містечка. Свідчить Нікитенко Лідія Василівна, 1929 р.н.: «...ми до останнього надіялися, що все закінчиться тільки перевіркою документів. Навіть коли то там, то там чулися постріли, не тікали. Вже, коли майже навіжені люди бігли нашою вулицею голі і босі, розказуючи, що в центрі стріляють людей, ми і вирішили сховатися в погребі. Там разом з нами сиділо 18 чоловік...» [3, с.1-3]. З розповідей видна майже повна безпорадність та непоінформованість жителів.

Завдяки свідченням дослідники дізналися про подальші каральні дії окупантів 9 березня 1943 р. і наступне переслідування вцілілих корюківчан у селах району.

На нашу думку, одним із найважливіших наслідків цієї роботи стало суттєве доповнення списку встановлених прізвищ жертв.

Проміжний результат виявлення нових прізвищ оприлюднено у щойно представленому на відкритті конференції довіднику «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року» [4, с.161-180]. У ньому разом із списком за матеріалами «Книги Скорботи України. Чернігівська область» [5, с.251-388], який нараховує дані про 1246 вбитих карателями, є й список встановлених прізвищ жертв за свідченнями очевидців, зібраних впродовж 2010–2011 рр. У ньому – 150 жертв.

Таким чином, з близько 7 тис. загиблих, на сьогоднішній день ідентифіковано тільки 1396 жертв. Робота зі встановлення прізвищ та іншої інформації про вбитих під час цього злочину корюківчан продовжується і планується в наступному році видати Мартиролог вже із доповненнями, уточненнями і виправленнями помилками.

Іншим важливим, на нашу думку, результатом збору та аналізу свідчень є встановлення невідомих місць поховань вбитих карателями мешканців Корюківки.

Під час німецької окупації, а особливо після трагедії повного знищення міста разом із його мешканцями, уцілілі жителі і ті, хто повернувся додому, часто самотійно ховали своїх загиблих рідних і сусідів. Отже, у місті знаходиться велика кількість поховань на території подвір'їв, біля хат, на тротуарах, на узбіччі

доріг, на кладовищах, в лісі, на околицях. Ці приватні поховання не стояли на обліку в міських органах влади, а з часом через виїзд або смерть тих, хто доглядав, виявилися покинутими. В 2011 р. виявлено близько 35 поховань жертв Корюківської трагедії, і це не остаточна кількість.

Необхідність цієї роботи полягає в дослідженні та обліку поховань, що є не тільки даниною пам'яті живих, але й підставою для проведення майбутнього перепоховання на території Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами, який планується спорудити на виконання Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925.

Таким чином, збирання й аналіз свідчень очевидців Корюківської трагедії є важливим джерелом дослідження нацистського злочину.

Список використаних джерел

1. Вінок безсмертя: Книга-меморіал // Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упорядників). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1987.
2. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010.
3. *Нікитенко Л.В.* Свідчення очевидця корюківської трагедії 1 березня 1943 року [Текст]: Матеріали зібрані О. Толкачовою / Л.В. Нікитенко. – Архів Корюківського історичного музею, 2011.
4. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011.
5. Книга Скорботи України: Чернігівська область. У 5-ти т. – Т. 2 / [редкол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.] – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2004.

Толкачова Е.О. Воспоминания свидетелей Корюковской трагедии 1943 года как источник исследования нацистского преступления

О воспоминаниях уцелевших свидетелей Корюковской трагедии 1943 г., собранных сотрудниками Корюковского исторического музея, как важный источник в исследовании этого нацистского преступления против мирного населения.

Ключевые слова: Корюковская трагедия 1943 г., свидетельства, преступления против мирных жителей.

Tolkachova, E. Memories of the witnesses of the tragedy Koryukovskaya 1943 Yak source of Nazi crimes investigations

On the testimony of surviving witnesses Koryukivka tragedy in 1943, collected by staff Koryukivka History Museum as an important source in the study of the Nazi crimes against the civilian population.

Keywords: Koryukivka tragedy in 1943, testimony, crimes against civilians.

Трикашна Л.М.

Спалені гітлерівськими окупантами населені пункти Чернігівщини (1941–1943 рр.)

У публікації йдеться про фашистський окупаційний режим на території Чернігівщини в роки Другої світової війни, зокрема про спалені села, як один із методів покарання населення фашистами за непокору на окупованій території області. В тексті подано документи та спогади учасників тих подій.

Ключові слова: німецько-фашистська окупація, спалені села, каральний загін, партизани, села Клубівка і Пізнопали Ріпкинського району, село Горбове Куликівського району.

Про жертви українського народу в боротьбі з гітлеризмом промовисто засвідчує цифра 6 мільйонів 800 тисяч – стільки людських життів віддано в ім'я Перемоги над фашизмом. Іншими словами, у роки Великої Вітчизняної війни загинув кожен шостий житель України [1, с. 565].

Чернігівщина була однією з найбільш потерпілих областей України в період Великої Вітчизняної війни.

З перших днів своєї окупації на Чернігівщині гітлерівці стали запроваджувати варварський режим терору і спустошення. Основні засади діяльності окупантів викладені в розпорядженні коменданта м. Чернігів від 6 листопада 1941р.:

1. Забороняється ходити в ліс. Хто не буде підкорятися цьому, буде розстріляний.
2. Хто підтримує зв'язок з партизанами, дає їм харчі або помешкання, буде розстріляний.
3. Хто не сповістить найближчій німецькій військовій одиниці прізвище та місце перебування знайомих йому партизанів або про прихід чужих партизанів, буде суворо покараний.
4. Хто має зброю або яке-небудь інше військове спорядження, буде страчений.
5. Хто розповсюджує неправильні відомості, які можуть налякати населення, утримувати людей від роботи або яким-небудь іншим способом шкодити загальному добробуту, або хто такі відомості передає іншим, буде страчений найбільш суворо.
6. Всі старости повинні негайно подати в комендатуру в Чернігові списки чужих людей.

7. Батьки, вчителі і сільські старости відповідають за молодь.

8. Хто не перешкоджає саботажу, коли це можна зробити, той буде страчений.

Проти населення сіл, що не підкоряться цьому розпорядженню, будуть прийняті найбільш суворі заходи з колективною відповідальністю [2, с. 63].

Окупаційний режим на Чернігівщині, що тривав з вересня 1941 р. по вересень 1943 р., призвів до страшних жертв і руйнувань.

За даними Чернігівської обласної державної комісії з розслідування злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками на території області, за два роки окупації було вбито і закатовано 127778 осіб і вивезено на примусові роботи до Німеччини 41578 осіб [2, с.102]. За час окупації та в період свого відступу фашисти повністю знищили 61 населений пункт з 9737-ма дворами. Частково було спалено 483 населені пункти з кількістю дворів 37382 [1, с. 109].

Як зазначалося в інформації Чернігівського обкому КП(б)У Центральному Комітету КП(б)У «Про злочин фашистських загарбників у Чернігівській області» від 7 грудня 1943 р. найбільш постраждало населення Козелецького району, де спалено 3655 дворів колгоспників, Семенівського – 4000 дворів, Добрянського – 3468 дворів, у Грем'яцькому районі повністю спалені села Бучки, Вороб'ївка, Буда-Вороб'ївська, Михальчина Слобода та ще 15 дрібних населених пунктів. При кожній невдачі на фронті, зазначалося далі в документі, при появі партизанів німці випалювали цілі села разом з людьми. Так було повністю спалене село Єліне Щорського району, в якому згоріло 600 дворів і було вбито понад 600 мешканців. У березні 1943 р. повністю спалений районний центр Корюківка.

Хочу детальніше зупинитися на трагедії, що сталася навесні 1943 р. в селі Клубівка Добрянського, а нині Ріпкинського району.

Під час рейду на Правобережну Україну Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова зав'язався бій між передовим загonom партизанів-федорівців і фашистами. Це сталося між селами Клубівка і Пізнопали 13 березня 1943 р. Бій тривав кілька годин. Німці відступили в бік Нових Яриловичів, втративши при цьому майже 200 вояків і 17 одиниць техніки. Наступного дня, у неділю 14 березня, близько дев'ятої години ранку в Клубівку прибув каральний загін із Чернігова. Разом з ним прибула Ріпкинська і Добрянська поліція. Вони оточили село. Спочатку обстріляли його із броньовика, а після того, як загорілося декілька будинків, карателі, за винятком тих, хто стояв в оточенні, розділилися на дві команди й увійшли в село. Почалася жорстока розправа над його мешканцями. Люди, не знаючи, що відбувається, вибігали на вулицю і тут же падали, скошені фашистськими кулями.

Зі спогадів учителя Миколи Романовича Чучваги: «Карателі йшли селом і палили всі будинки підряд. Мати мені сказала виносити збіжжя з хати, тільки почали виносити, а тут мій товариш Григорій Ясько прибіг і став (тепер він слюсар-наладчик) кричати, щоб тікали, бо б'ють і старих, і малих. Убили його батька Федора і брата Петра. Вони вже тікали, то їх на вулиці підстрелили. Заходили

карателі до хати й усіх косили з автоматів. Я все залишив і кинувся на вигін. У цей страшний день загинула і моя рідна сестра Галина Чучвага. Вона вискочила з хати з п'ятимісячною дитиною на руках на город, щоб бігти в напрямку до лісу. Фашист, що стояв в оточенні, багнетом наколов її дитя й геть відкинув через плече. В сестри Галини розірвалося серце, вона і вмерла на місці. Були сім'ї, які повністю були знищені, нікого не лишилось... Ховали просто там, де були вбиті чи спалені люди. То й досі багато могил на дорогах, дворах, у садах» [1, с.74].

Зі спогадів Лідії Михайлівни Колесник: «Почули вибухи, вибігши у двір, побачила величезний стовп чорного диму на другому кінці села. Намагалися пробратися до лісу, але по нас відкрили вогонь. Впала сусідка тітка Наталка. Двоє дівчаток з плачем кинулися до матері. Повернулися в село, сховалися в окопі. Мене, сестру, брата і матір есесівець витяг з окопу і повів до хліва. У хліві дав команду лягти на землю. Випустив автоматну чергу і вийшов. Я підняла голову, тихенько покликала маму. Але вона мене вже не чула... Мабуть, інстинкт самозахисту штовхнув мене за перегородку, що відділяла невеличкий сінничок. У цю мить двері відчинились, завели ще групу сусідів, постріляли, підпалили хлів і пішли далі» [1, с.74].

Гітлерівці розстрілювали мешканців села у їхніх будинках, сараях, окопах. Розстрілювали тих, хто намагався покинути село, біжучи до лісу. В окопи, льохи, де ховалися жінки з дітьми, карателі кидали гранати. Фашисти в цей день не пошкодували ні старих, ні малих, писалось у червоноармійській газеті «За Родину» від 6 жовтня 1943 р. Вони вбили 90-річних Євдокію Яковенко та Родіона Колошу, а трирічну Надю Московченко два фашистські солдати розкачали і під дикий сміх кинули у вогонь. В цей день у селі загинуло понад 500 мирних жителів, було спалено більше 300 садиб.

Та цього фашистам виявилось замало. Під час каральної операції вони взяли в полон 20 заручників. Після розправи над мешканцями Клубівки каральний загін вирушив на Пізнопали. Заручників гнали попереду колони, щоб автомобілі з гітлерівцями бува не підірвалися на мінах. Доїхавши до окраїни села, фашисти розстріляли заручників. А далі вчинили криваву розправу над мешканцями Пізнопалів (у цей день у селі Пізнопали було знищено майже 50 його мешканців, а село було спалене повністю). Так помстилися фашисти за свою поразку у бою з партизанами.

Лише 40 жителів Клубівки врятувалися від карателів. Кілька днів ховалися вони у хащах за річкою Сож. Деякі з них потім пробралися у білоруські села Карпівку, Абакумове та інші. Ризикуючи власним життям, білоруські брати надали їм притулок, необхідну допомогу, поділилися одягом, харчами.

Постановою бюро Чернігівського обкому партії від 6 вересня 1962 р. Клубівка була визнана партизанським селом. У селі було споруджено меморіал жертвам фашизму.

Говорячи сьогодні про спалені села не можна не згадати історію села Горбове Куликівського району Чернігівської області, якому вдалося уникнути страшної

участі спалених сіл, дякуючи вчительці німецької мови, австрійці за походженням Францисці Францівні Цайтлер-Пономаренко.

Село Горбове було окуповане німецько-фашистськими загарбниками 5 вересня 1941 р. Сюди увійшла 131-а піхотна дивізія противника. З цього дня і до 21 вересня 1943 р. село перебувало під владою німців.

У ті страшні часи стався випадок, який на порядок денний поставив питання: чи залишиться село на карті України, чи на його місці зостанеться попелище.

Було це наприкінці вересня 1941 р. У хаті мешканки села Ганни Пономаренко та її племінника Андрія переховувався поранений радянський офіцер. Коли німці робили обшук, він убив двох солдатів, а сам утік і сховався в густих придеснянських лозах. Комендант зібрав жителів села і через перекладача оголосив наказ: «Взяти 20 заручників і розстріляти, якщо жителі не видадуть убивцю. Після розстрілу заручників село спалити». Хату Ганни Пономаренко фашисти спалили одразу, не давши господині навіть винести якихось речей, а Андрія вони тяжко побили, і він невдовзі помер.

Зі спогадів Видця Михайла Федоровича, ветерана війни та праці, що був серед заручників:

«Мені тоді було 16 років. Ми ремонтували воза з батьком у другій бригаді, коли німці зігнали людей і виголосили наказ. Я не зовсім зрозумів, що до чого, але побачив, як солдат рахує і відштовхує убік чоловіків і підлітків, серед яких були і ми з батьком: «Айн, цвайн, драй...», – так до 20. На все життя залишився цей рахунок у моїй пам'яті. Нас відвели на подвір'я німецької комендатури, розміщеної в добротному будинку Демида Назарового, що поблизу старої церкви, яку переобладнали в радянські часи під клуб, і попередили: «Якщо хтось втече, всіх розстріляють і візьмуть нових заручників». Втекти можна було легко. На подвір'ї, крім заручників, перебувало ще понад 100 полонених солдат. Нас охороняв один німець і той часто відходив. Огорожа була невисока, стрибнув – і ти вільний, але бажаючих врятуватись таким чином серед нас не знайшлося. Всю першу ніч лив дощ. Ми притулювались спинами один до одного, а голови прикривали піджаками. Вранці другого дня нас перемістили у гримувальну кімнату клубу, і втеча вже стала неможливою. Їсти нам і полоненим солдатам приносили жителі села.

З перших годин і до закінчення ув'язнення від комендатури не відходила моя вчителька німецької мови Фаня Францівна Пономаренко. Вона щось гаряче пояснювала німецькому офіцерові, ставала на коліна, плакала, благала відпустити невинних людей. Офіцер розводив руками, кажучи, що він не вирішує долі цих людей, прибуде старший офіцер з каральним загоном, тоді все і вирішиться. Не вірте, коли вам скажуть, що чекати смерті не страшно. Я ті три доби не забуду ніколи. Залишалась лише одна надія, що Фаня Францівна зможе нас врятувати. Коли третього дня прибув офіцер з каральним загоном, Фаня Францівна кинулась до нього просити відпустити заручників. Благала милосердя, пояснювала,

що ці люди не могли вбити. Вона прожила тут 20 років і не бачила від цих людей зла. Офіцер зацікавився розповіддю немолодої жінки, став розпитувати її, чому так сталося, що вона, уродженка Австрії, проживає в Радянській Україні. Фаня Францівна розповіла йому, що під час Першої світової війни її чоловік, солдат російської армії, Захар Пономаренко потрапив у полон і відбував примусові роботи на території Австрії. Тоді вони і познайомилися, покохали одне одного і одружилися. Там у них народилися діти. У 1923 році молоде подружжя вирішило відвідати батьківщину Захара, далеке село Горбове в Чернігівській області. Приїхали, погостювали. Тут у них народився син Іван. А коли стали збиратися назад, то Радянська влада не дозволила їм виїхати, вірніше їй з доньками дозволяла, а чоловікові з сином – ні. Так вона залишилася на цій землі. Закінчила вчительські курси в Житомирі і стала працювати вчителем німецької мови в місцевій школі. Підтвердженням її розповіді стали листи від рідних з далекої Австрії. Німецький офіцер, вислухавши жінку, порадився з кимось із вищих офіцерів і нас відпустив. Коли я йшов додому, ноги були ніби з вати. Кольори неба, трави і дерев були такі незвичайно яскраві, ніби я бачив їх уві сні. Повітря було чисте і прозоре. Мені страшенно захотілось їсти. Я вперше душею відчув ціну життя...» [3, с.197-198].

Зі спогадів Корми Володимира Олексійовича, молодшого брата Корми Івана Олексійовича (1929 р. н., нині покійного), який був у числі заручників:

«Мати часто згадувала зі сльозами на очах про ті страшні події в нашому селі і я пам'ятаю майже кожне слово з її розповіді. Іванові на той час було 12 років. Він був високого зросту, вдягнутий у вельветовий костюм, що тоді було рідкістю, і видавався старшим за свої роки. Брат ріс слухняною дитиною. Допомогає у всьому батькам. Особливо любив доглядати коней. Водив їх на пасовисько, де німці випасали своїх коней. Задивлявся на випещених рисаків. І коли фашисти брали заручників, то гарно вдягненого хлопчину захопили першим. Спочатку дуже побити, допитуючи, чи його батько комуніст? Потім кинули у коло заручників. Якби Фаня Францівна вчасно не врятувала заручників, то брат помер би від побоїв. Коли заручників звільнили, то односельці принесли Івана на руках помирати вдома. Але Фаня Францівна вдруге врятувала йому життя. Вона вмовила і привела до помираючого брата німецького військового лікаря. Він оглянув хлопця, промив і перебинтував рани, залишив ліки і переказав через Фаню Францівну, як лікувати і доглядати хворого. Іван через деякий час одужав. Він все життя був вдячний Фані Францівні і звертався до неї: «Мамо» [4].

Заручників на прохання Франциски Пономаренко відпустили за умови, що, коли в цьому селі пролунає хоч один постріл – її з дітьми розстріляють першими, а село спалять. До речі, слід сказати, що коли Франциска Францівна три дні перебувала біля заручників, її власних дітей охороняв німецький солдат, щоб ті бува не повтікали.

Після звільнення односельців жінка повернулася додому. Вона була знесилена і невдовзі захворіла. Її донька, Фаня Захарівна Скуловата, згадувала, як у ті

дні до їхньої оселі приходили люди. Жінки плакали, дякуючи за врятованих синів і чоловіків. Чоловіки приносили хто яку міг їжу, щоб віддячити матері. Але вона нічого не хотіла брати. Говорила, що на її місці так вчинила б кожна людина.

Після цього страшного випадку комендант примусив Франциску Францівну працювати перекладачем у цивільних справах. Вже після війни їй намагались цим дорікати. Та пришити тавро «зрадниці» так і не змогли.

Уперше цю історію я почула з вуст своєї бабусі 10 липня 1980 р. В цей день село проводжало в останню дорогу свою рятівницю, свою берегиню – Франциску Францівну Цайтлер-Пономаренко. Були призупинені роботи в першій та другій колгоспних бригадах, на тракторному стані. Люди підходили до дороги, по якій йшла похоронна процесія, щоб віддати останню шану цій мужній жінці.

Після смерті Франциски Францівни зв'язок між землею, де вона народилась, і місцем, де вона жила, не перервався. Декілька разів приїжджали її родичі в село Горбове відвідати могилу. Під час одного з візитів у середині 1990-х років австрійців дуже вразив той факт, що люди, які місяцями не одержують заробітної плати, відроджують віру, будують у селі церкву (закладина храму відбулись у листопаді 1992 р.). Тож повернувшись до Святого Маргаретена, звернулись до місцевої громади з проханням пожертвувати гроші на цю добру справу. Мабуть, і самі не сподівались на те, що відгукнеться так багато людей. Гроші приносили зі словами: «Хай у далекому українському селі збудують церкву в пам'ять про нашу Франциску...».

Зібрані 10 тис. доларів 1994 р. у приміщенні міської ратуші були вручені вчителю іноземної мови горбівчанину Юрію Васильовичу Повжику. Останній на знак вдячності передав місцевому бургомістру грамоту Чернігівського архієпископа та вічний оберіг України – рушник.

Церква Різдва Богородиці у с. Горбове була освячена 25 лютого 1997 р.

До речі, хочу зазначити, що це не єдина така історія на території Чернігівської області. Подібний випадок стався і в селі Анисів Чернігівського району.

Отже, як бачимо, німецький окупаційний режим, будучи за своєю суттю жорстоким і людененависним, намагався вселити в людей страх і знищити будь-яке бажання до супротиву на окупованій території, вдаючись до самих варварських методів розправ над мирним населенням. В той же час і в ті страшні часи знаходились люди, які проявляли найкращі людські якості і, ризикуючи своїм власним життям, життям своїх рідних і близьких, рятували цілі населені пункти від страшної участі спалених сіл. Ця тема потребує ще детальнішого дослідження, оскільки, як уже зазначалося вище, такі випадки були непоодинокі. І в багатьох населених пунктах області місцеві жителі з вуст в уста передають подібні історії, з вдячністю згадуючи тих, хто, ризикуючи своїм життям, рятував інших.

Список використаних джерел

1. Вінок безсмертя: Кн. – меморіал. – К., 1988. – 579 с.
2. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и материалов. – К., 1978. – 417 с.
3. *Трикашна Л.* Друга світова війна в Україні: долі людські // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – 201 с.
4. Архів музейної кімнати при Горбівській ЗОШ.

Трикашная Л.Н. Сожженные гитлеровскими оккупантами населенные пункты Черниговщины (1941–1943 гг.)

В публикации идет речь об фашистском оккупационном режиме на территории Черниговщины в годы Второй мировой войны, в частности о сожженных деревнях, как одном из методов наказания населения фашистами за неповиновение оккупационной власти оккупированной территории. В тексте представлены документы и воспоминания участников тех событий.

Ключевые слова: немецко-фашистская оккупация, сожженные деревни, карательный отряд, партизаны, села Клубовка и Познопалы Репкинского района, село Горбово Куликовско-го района.

Trykashnaya L.N. Nazi occupiers burned settlements Chernihiv (1941–1943).

The publication comes to Nazi occupation regime in the Chernihiv region during the Second World War, especially the burned village, as one method of punishment for disobeying the population by the Nazis in the occupied region. In the text submitted documents and memoirs of participants in those events.

Keywords: German-Nazi occupation, burned villages, execution squads, partisans, villages and Klubivka Piznopaly Ripky district, village Gorbov Kulikovskaya district.

94(477):341.324(477.41) «1941/1943»

Калібовець С.М.

Спалені села Київщини (1941–1943 рр.): за матеріалами розслідування злочинів нацистських окупантів в Україні

На основі архівних документів, спогадів очевидців здійснено аналіз проблематики спалених населених пунктів Київської області під час проведення каральних акцій фашистськими загарбниками в момент їх відступу 1943 р.

Ключові слова: окупація України, Велика Вітчизняна війна, Київщина, спалені села, закатовані, відправлені в Німеччину.

Геноцид проти народів у роки Другої світової війни – один з найбільших злочинів проти людства. Україна належить до тих країн світу, які в роки Другої світової війни зазнали найбільших людських втрат, плюндрувань міст і сіл, руйнування і знищення народного господарства, є однією з найбільш постраждалих від окупації країною. Зазначимо, що станом на 1 січня 1946 р. у порівнянні зі станом на 1 січня 1941 р. чисельність населення України скоротилася на 8,9 млн. осіб. Згідно статистичних даних, Україна досягла довоєнного рівня кількості населення лише у другому півріччі 1960 р. [8, с.216]. У кожному куточку української землі окупанти палили міста і села, гинули діти і жінки, людей

гнали в німецьке рабство, грабували, мордували, виганяли з рідних осель. І все ж, на загальному тлі всенародного страждання і поневірянь, крові й пожарищ Київщина, як столична область, виділяється багатьма своїми трагічними особливостями.

У перші ж дні війни на фронт було мобілізовано 450 тис. наших земляків. Ще 300 тис. [4] чоловіків та жінок стали бійцями винищувальних загонів, народного ополчення і трудової армії. Вони боролися з німецькими диверсійними групами, евакуювали з прифронтових районів у тил майно підприємств, колгоспів і радгоспів, споруджували оборонні рубежі.

Залишаючи українські землі у 1943 р., німецькі окупанти ще більше посилили свої злодіяння проти українського народу. З несамовитою впертістю здійснювали загарбники свої людиноненависницькі плани. Фашистський терор і геноцид, голод і розорення, найдикіша наруга над людською гідністю лишалися визначальними рисами гітлерівського «нового порядку», який відзначався винятковою

жорстокістю. Він насаджувався шляхом кривавого терору і насильства, експлуатації і пограбування завойованої території, геноциду населення окупованої території. Ставлення загарбників до українців з цинічним лаконізмом висловив рейхскомісар Еріх Кох: «Немає ніякої України... землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями» [4]. Ці плани перетворились на жорстоку військову диктатуру, націлену на винищення корінного населення. План дій гітлерівців в Україні під час відступу чітко і недвозначно був викладений у наказі Гітлера і оголошений у Києві генералом СС Прютцманом 14 вересня 1943 р.: «Мета, якої слід досягти, полягає в тому, що, коли німецькі війська залишатимуть Україну, жодна людина, жодна голова худоби, ніяке продовольство й жодна залізниця не повинні залишитись позаду. Не повинен залишатися жоден будинок – все треба зруйнувати або відправити...» [14, с.172].

Під час наступальних дій радянських військ 1943 р. окупанти почувалися неспокоїно, тому застосовували тактику «випаленої землі» на шляху відступу, руйнували все, що могли – палили хати, знищували мости і залізничні колії, руйнували промислові підприємства і колгоспні та радгоспні будівлі. На українській землі щоденно з'являлись свої Кортеліси й Корюківки, Кодри і Піски, точнісінько так, як на всіх окупованих землях не переставали спалахувати смолоскипами свої Хатині і Пірчуліси, Лідиче й Орадури. Великі й малі села, більші й менші людські поселення, найчастіше з усіма своїми мешканцями, перетворювалися у попіл. Ніколи не зітруться з пам'яті спалені живцем селяни сіл Кодри Макарівського району, Раски Бородянського району, Заруддя Іванківського, Ядлівки (нині Перемога) Барішівського районів та десятки інших населених пунктів Київщини.

У даній розвідці здійснено спробу проаналізувати втілення окупантами політики «випаленої землі», проведення каральних акцій проти мирного населення Київщини на дії партизанів та в зв'язку з наближенням фронту.

Ще в роки Великої Вітчизняної війни були опубліковані збірники документів, повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників. Однією з перших спроб подати всі документи було видання збірника «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», який побачив світ у 1963 р. У названій праці, підготовленій Інститутом історії партії ЦК Компартії України та Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, було представлено близько 300 документів і матеріалів щодо спалених сіл. Було видано різноманітні публіцистичні матеріали як всеукраїнського, так і місцевого значення. Зокрема, 1968 р. вийшов з друку другий том тритомника «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 років», в якому українськими істориками було узагальнено свідчення з питання дослідження спалених сіл України.

Частина важливих документів опублікована окремими збірниками. Найбільш різнопланову та цілісну картину у розкритті трагічних наслідків війни для Київщини відображено у збірнику «Київщина в роки Великої Вітчизняної війни (збірник документів і матеріалів)», який побачив світ у 1963 р.

Значний науковий інтерес для дослідника має 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР» під загальною редакцією академіка П. Тронька, де подано детальну історію кожного населеного пункту України, зокрема й події досліджуваного нами періоду.

У 1987 р. письменником Ю. Збанацьким було випущено серію «Дзвони пам'яті», збірники присвячені селам, які були знищені ворогом в кожній області України. Автори використали архівні документи і свідчення очевидців, що дало можливість глибше розкрити страшні сторінки подій Великої Вітчизняної війни.

Дослідження даної теми узагальнені у виданні «Вінок безсмертя: Книга-меморіал», що вийшло друком у 1987 р. Це була перша спроба увічнити в пам'яті народу спалені українські села. Видання містить цінні архівні документи, свідчення очевидців.

Важливими для дослідження даної теми є архівні матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України у фонді 57 (колекція документів з історії Комуністичної партії України), де в описі 4 зібрані матеріали по Київській області, наявна вибірка документів про злодіяння німецько-фашистських окупантів на даній території в період 1941–1943 рр.

Аналогічного характеру матеріали були залучені з Державного архіву Київської області (ДАКО), зокрема матеріали періоду окупації (Ф.р. – 4758. – Оп.2).

«Книга Пам'яті Київської області» у 8-ми томах подає історико-публіцистичні нариси про найважливіші події в області, напередодні і в роки Великої Вітчизняної війни та списки загиблих на фронтах, в партизанських загонах і підпіллі всіх тих, хто віддав своє життя в ім'я перемоги [10].

«Книга Пам'яті України» [1] опублікувала аналітично-документальний матеріал про вагомий внесок українського народу в перемогу над фашизмом. Ця книга – данина незгасної пам'яті про тих, хто загинув на полях битв за свободу і незалежність країни.

Значну кількість праць присвятили темі нацистського окупаційного режиму історики В. Коваль, М. Коваль, Т. Першина.

Розкриттю питання спалених сіл присвячена стаття Л. Легасової, М. Шевченко «Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії» [12]. У статті на основі архівних документів, спогадів очевидців, краєзнавчих досліджень здійснений історико-статистичний аналіз проблематики населених пунктів, спалених під час каральних акцій в роки нацистської окупації України (партизанські села). Статті А. Гая «Окупована столична область не скорилась загарбникам», О. Михайленка «Відроджене з вогню» присвячені трагедії села Ялівка (Перемога), його повоєнному відродженню.

Починаючи від 1942 р., найпоширенішою реакцією німців на дії партизанів були вбивства і спалення з ретельним плануванням і німецькою педантичністю. Однією з перших у Рейхскомісаріаті жертвою такого нападу стало село Кодра, що розкинулось на північному заході Київщини в Макарівському районі. Навесні

1943 р. у лісі під Кодрою з'явилося партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака. У бою з окупантами партизани перемогли. У середині березня 1943 р. з'єднання С. Ковпака виступило в рейд, залишивши лише роту бійців, яка діяла під назвою Розважівського партизанського загону. Фашистське командування вирішило знищити цей партизанський загін. У бою каральні підрозділи було розбито партизанами. Фашисти вирішили помститися за свою поразку цивільному населенню. Вранці 24 квітня 1943 р. загарбники з усіх боків оточили Кодру. Всіх жителів, які залишились в Кодрі, зігнали до школи. Було розстріляно понад 400 селян, селище спалили. Воно горіло 3 дні, вогнем було знищено 300 хат, усі нежилі приміщення. Всього згоріло 913 будівель [3, с.358; 15, оп.4, спр.230, арк.60].

Фронт котився на захід, і, полишаючи окуповану територію Вищедубичанського району, гітлерівці старанно «зачищали» її. З села Новосілки-на-Дніпрі було вивезено на роботи до Німеччини 315 громадян. Місцеві жителі розгорнули антифашистську боротьбу. Був створений партизанський загін «Перемога», який з'єднався з партизанською групою під командуванням Ю. Збанацького. Командиром став С. Науменко, комісаром Т. Науменко, начальником штабу Н. Грициненко [3, с.366]. 9 травня 1943 р. бійці партизанського загону «Перемога» і жителі Новосілок-на-Дніпрі залишили село, відійшовши в ліс. Увійшовши в село, карателі вирішили перетворити його в «мертву зону». Забравши худобу, птицю та майно селян, підпалили село з усіх боків. У вогні згоріло 340 хат, уцілів лише двоповерховий будинок середньої школи, де розмістилися німецькі солдати. Проте цього фашистам виявилось замало, тому 13 травня 1943 р. вони вирушили облогою на ліс, де переховувалися мирні жителі, оточили і в упор їх розстріляли. Так загинули 221 житель села, серед них було 48 немовлят, 28 дівчаток і 50 хлопчиків – від 8 до 15 років, 18 дівчат і 12 юнаків – від 16 до 25 років, 33 чоловіки і 11 жінок – від 26 до 45 років, 21 людина старшого віку [3, с.369].

Фашисти почали розправлятися з мирним населенням, зокрема вчинивши криваву розправу над жителями села Ошитки того ж Вищедубичанського району. 9 травня 1943 р. гітлерівці спалили тут 630 дворів колгоспників, 74 селян було знищено. Не менш жорстоко розправилися гітлерівці з мирним населенням Жукина, Завалівки, Лошакової Гути, Чернина та інших сіл цього району. Зокрема, у селі Чернин фашисти наколювали на багнети маленьких дітей і живими кидали їх у вогонь [3, с.368].

8 травня 1943 р. фашисти оточили с. Сувид. Кожен, хто не залишив село разом з партизанами, став жертвою: 43 особи було розстріляно, 16 – спалено, 2 – закатовано. Людей знищували гранатами в льохах та силосних ямах, живими кидали в палаючі хати, таким чином 12 дітей загинуло у вогні [3, с.387].

У Північно-західній частині Київщини, в Розважівському районі розташоване село Заруддя. 23 серпня 1941 р. воно було окуповане німцями і встановлений жорстокий окупаційний режим. Особливо лютували фашисти через саботаж їхніх заходів по вивезенню молоді в Німеччину. Не виконували заруддяни і вимог

гітлерівців про здачу сільськогосподарських продуктів. Тоді фашисти вирішили покінчити з партизанським селом. 19 травня 1943 р., на світанку, каральний загін з трьох боків оточив село Заруддя. Солдати і поліцаї йшли з факелами, підпалюючи будинки. У вогні згоріло 475 садиб заруддян, 56 осіб розстріляно, 89 селян вивезено до Німеччини [15, оп.4, спр.230, арк.84].

У своїх спогадах О. Дубас зазначає: «Нелюдська розправа з селом продовжувалась і 20 травня. Всього за два дні було спалено 465 дворів, всі господарські будівлі колгоспу, забрано худобу. На місці веселих чепурних будинків простягнулося похмуре пусте поле, на попелищах валялося 42 обгорілі трупи. Ввечері до села почали підходити люди. Страшне видовище постало перед нами: луг біля хутора «Фабрика» був вкритий трупами людей, худоби, птиці. Міцно притиснула до людей маленьку дочку Оксана Грек. Лежать Петро Герасименко, Гаврило Савлів, Іван Євтушенко, Горпина Герасименко, Данило Герасименко... Ніхто не брався гасити пожежі. Кожен хотів швидше знайти рідних, близьких, взнати, яка доля спіткала їх у цей страшний день. Люди плакали, пошепки прощалися з загиблими, ховали їх на городах і йшли з села, шукаючи місця в лугах та лісах» [3, с.372]. Жорстокі каральні дії гітлерівців проти мирного населення провокували останніх на опір.

Поліські села Ладижичі та Теремці Чорнобильського району розташовані на території так званого «мокрого мішка». Оточені розливистою річкою Прип'ять та малопрхідними болотами, з іншого боку – Дніпром. У виписці з «Хронологічного довідника про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Київщини та визволення їх Червоною Армією 1941–1944 рр.» про с. Заглиб'я Чорнобильського району сказано: «...хутір Ладижинської сільської Ради. Окупований німецько-фашистськими загарбниками 27 серпня 1941 р. Звільнений Червоною Армією 28 вересня 1943 р. Діяв партизанський загін «За Батьківщину». Німецький каральний загін, що прибув для боротьби з партизанами, 25 квітня 1943 р. спалив весь хутір – 88 хат – та розстріляв під час пожежі 4 чоловіки» [9, с.55].

Партизанський загін «За Батьківщину» на кінець квітня 1943 р. нараховував понад 200 осіб. У рядах бійців загону було багато жителів Ладижичів, Теремців, Заглиб'я, Тарасиці, Гдині, Паришева, Горностайполя, Страхолісся, Ротичів та інших сіл. Ніякі репресії не могли залякати населення. Більше того, це породжувало масовий антифашистський опір. В одному лише Чорнобильському районі боротьбу проти загарбників вели на той час 719 осіб [3, с.374]. Там діяв Чапаївський загін. На територію району німці направили кілька каральних загонів, що дислокувалися в Чорнобилі, Опачичах, Дитятках, Горностайполі, Страхоліссі та Ротичах. Перед ними було поставлене завдання: знищити партизанський загін імені Чапаєва. Спроби гітлерівців розгромити загін успіху не мали, бо партизани вийшли з оточення по лівому берегу Прип'яті, форсували ріку й розташувалися на правому березі поблизу села Домантове. Саме це спонукало окупантів здійснити жорстокий план розправи над мирними мешканцями Ладижичів. Дізнавшись від зрадника про відсутність партизанів, до села прибув загін із 70 гестапівців.

Оточивши село звідусіль, карателі обложили вогненним кільцем Ладижичі. Людей і худобу зганяли ближче до центру. Уже під вечір замість села диміла чорна пуста. Так, за кілька годин 25 травня 1943 р. згоріло в Ладижичах 186 дворів, а на страшному попелищі навіки полягло 40 мирних людей [3, с.376]. А незабаром доценту згоріли і партизанські Теремці – 181двір [15, оп.4, спр.230, арк.96], за даними «Вінка безсмертя» 126 хат [3, с.376] було спалено німцями.

Знищення Заглиб'я, Теремців, Ладижичів та інших сіл Чорнобильського району навесні 1943 р. окупанти виправдовували передусім необхідністю боротьби з партизанами, які не могли б існувати без підтримки місцевого населення та на виконання наказу командування про наближення фронту, який зобов'язував загартників знищувати все, що не можна вивезти.

Від середини 1943 р. «війна з партизанами» на території України ще більше загострилася. А офіційно 21 червня 1943 р. нацисти проголосили всю Україну «територією боротьби з бандами» [2, с.286], в липні Гітлер наказав Гімлерові виселити все населення із зон партизанського руху. Є в Баришівському районі на Київщині село Перемога. Таку назву воно одержало вже після Великої Вітчизняної війни. До того кілька століть населений пункт звався Ядлівкою – на ім'я засновника козака Ядла. Напередодні війни в селі нараховувалось 1500 дворів і проживало близько п'яти тисяч жителів. По поверненні з фронту замість рідних хат солдатів зустріли згарища. Партизанське село було спалено доценту, а його мешканців – або знищено, або вивезено до Німеччини. На підставі зібраних документів бачимо: 15 вересня 1941 р. фашисти окупували Ядлівку. Увійшовши в село, окупанти одразу влаштували контрольно-пропускний пункт, щоб тримати під прицілом стратегічно важливу дорогу – Київ-Прилуки, яка проходить через Ядлівку. Фашисти знищили 42 колишніх активістів колгоспу «Червоний пахар», комсомольців та тих, кого підозрювали у зв'язках з партизанами. Наприкінці 1942 р. за зв'язок з партизанами в селі було повішено кількадесят чоловік, а напередодні Нового року карателі живцем спалили в хатах 60 ядлівців, серед яких було 15 дітей. Ця доля спіткала і сім'ю старости села Івана Христолюбського. Не зміло-сердилися гітлерівці навіть до онуки-немовляти, яку нещасна мати викинула у вікно. Фашисти розбили дитині голову і вкинули назад до палаючої будівлі [13].

Чорних дат в історії села Ядлівка було декілька: на початку 1942 р. було знищено 31 особу, весною того ж року – 100 осіб, 22 квітня 1942 р. – 42 активісти, 18 грудня 1942 р. – 20 селян [3, с.379]. Фашисти продовжували розправу над беззахисним селом. Після шибениць, розстрілів почали палити. Влітку 1943 р., у зв'язку з наближенням фронту, гітлерівці посилюють каральні акції проти мирного населення. А в ніч з 26 на 27 серпня 1943 р. спецкоманда паліїв оточує Ядлівку. Вороги палили Ядлівку протягом тижня – з 27 серпня по 3 вересня. Залишили тільки двоверховий клуб, що стояв при шляху і був добрим спостережним пунктом. Багато ядлівців погнали у німецьке рабство. «На Першу Пречисту всіх селян – хто в чому був – повиганяли з хат і, наче худобу, погнали в бік Києва. А село підпалили, –

розповідають сестри Варвара та Тетяна Горбань. – Немічних і тих, хто намагався тікати, пристрілювали і вкидали в колодязі, щоб зіпсувати питну воду. Ночували просто неба, їли бридку баланду з брукви. З Київського залізничного вокзалу нас товарняками доправили аж до Німеччини, у селище Ат Мадліцт, де вже чекав вільний барак із двоярусними ліжками. У нього заселили півтори сотні людей – жителів Ядлівки» [13]. За час тимчасової окупації загинуло 233 жителі Ядлівки, понад 100 пропали безвісти, очевидно, розділивши трагічну долю земляків. 24 вересня 1943 р. Ядлівка знову стала вільною. Після війни селяни вирішили перейменувати село на Перемогу. Село зазнало величезних втрат: 27,7% всього населення німці відправили на каторгу (1328 селян), 450 жителів загинули в боях з загарбниками [3, с.380; 6, оп.1, спр.79, арк.9-23,31-32; 7, оп.1, спр.216, арк.31-32].

Восени 1943 р. фронт швидко наближався до Дніпра. 6–7 вересня 1943 р. Кох віддав наказ про евакуацію з Лівобережжя худоби, техніки та здорових людей і про знищення решти всього, аби лишити по собі «випалену землю». Ці заходи заплановано було здійснити протягом восьми тижнів, до кінця вересня, але план зазнав невдачі, бо Червона Армія дісталася Дніпра раніше призначеного німцями строку [2, с.304].

Долю спаленої Ядлівки розділила і Богданівка Броварського району, 570 дворів якої було пущено за вітром фашистами протягом одного лише дня. Було закатовано 15 жителів, 328 осіб забрано в Німеччину [5, оп.2, спр.8, арк.6]. Із архівних матеріалів ми дізнаємося дату звільнення: 23 вересня 1943 р. о 12-й год. ночі с. Богданівку було звільнено. Але про спалення села немає жодного слова в «Історії міст і сіл Київської області». А в довідці, що зберігається в ЦДАГО України, подано лише кількість дворів. Прикро, що люди, які писали такий документ, лише байдуже «відзвітувалися». А про обставини пожежі не сказано ні слова.

Про трагічну долю с. Плоске Броварського району ми дізнаємося зі звіту секретаря селищної ради Фесок: «16 червня 1942 р. вивезено до Німеччини 162 молоді людини...». Потім запис: «Настав жнивовий сонячний ранок 1943 р. ... Потім покотився туман по всьому селу, це була димова завіса. По краях села було видно німецькі тіні, це в'їхало гестапо. Пройшло 3 години, німці розійшлися по всіх хатах, зганяючи людей в одне приміщення – чоловіків, і там їх продержали до вечора. Потім почали збирати по селу верьовки. Виводять молодого юнака Стасюка М.У., приводять його до дерева і вішають петлю. Він тільки промовив: «Прощайте, браття!» і так 7 чоловік: Кокун Н.А., Кокун О.А., Белов І., Фесок П. Залишок чоловіків змусили дивитися на трупи. Повішених не знімали протягом доби...». «За кілька днів, – згадує далі секретар Фесок, – почали метушитися німці і вивозити людей до Німеччини дорогою Бориспіль-Київ. Людям було наказано зібратися в центрі села для відправки, попередивши їх про те, що одразу по виїзді село буде спалено. Проте селяни повтікали до верболозів, якими був вкритий ставок за селом. Там сиділи 3 дні, а потім втекли до лісу, оточеного боло-

том. Дивимося: кругом нашого села вогні, то всі 268 дворів і все колгоспне майно горить. Горіло день і ніч» [5, оп.2, спр.8, арк.38].

У вівторок об 11-й ранку 22 вересня 1941 р. було захоплене ворогом с. Рожни Броварського району. Як свідчать архівні документи, з рук в руки село не переходило. При відступі, виконуючи наказ німецького командування, гітлерівські окупанти о 4-й год. ранку 19 вересня 1943 р. спалили все село [5, оп.2, спр.8, арк.44], на фашистську каторгу було вивезено 152 особи [15, оп.4, спр.230, арк.20].

Так само, опрацьовуючи спогади очевидців, маємо свідчення про трагедію с. Рожни. З розповіді Ячник Орини Григорівни: «Страшнішого собі й уявити не можна... До хати старого сільського вчителя спочатку привезли Григорія Петровича Хоменка, перегодя – його дружину і дочку Ліду. Поскручували їм руки, прив'язали до ліжка й підпалили хату... То було 15 лютого 1943 р., якраз на Стрітєннє... Григорій Петрович мав зв'язки з партизанами, активістами. А по сусідству жив Мусій Довгодько, розкуркулений, він вічно був невдоволений Радянською владою. Прислідив зустріч Григорія Петровича з двоюрідним братом партизаном Хоменком Григорієм Михайловичем і доніс у поліцію. Коли горіла хата, сховавшись за димом, дружина Григорія Петровича побігла в город... Звали дружину Одаркою... Бігла вона, надіючись врятуватись... Та наздогнала її німецька собака вівчарка... Фашисти кинули сиву жінку у палаючу хату... Полум'я шугало аж до неба. Люди, що стояли на вулиці, почорніли від горя. Опісля я заглянула на попелище. Мати і дочка дотла згоріли... А в зубах Григорія Петровича був великий палець... Щоб не кричати кусав собі пальці...» [9, с.120-121].

Про наслідки трагедії с. Свиноєди Броварського району одразу після визволення сільська Рада повідомила таке: «Зайняте у вересні 1941 р. В рабство вороги вивезли 63 чоловіки. 20 вересня 1943 р. спалили все село, всі 176 хат» [5, оп.2, спр.8, арк.51].

Того ж кривавого вересня, 21.09.1943 р., німці спалили Семиполки Броварського району – село поблизу містечка Бровари. Усі 610 хат, 14 громадських будівель, а також всі колгоспні будівлі були знищені гітлерівцями [5, оп.2, спр.8, арк.53]. За час окупації 169 селян [15, оп.4, спр.230, арк.21] було вивезено в німецьке рабство. Німецьке командування видало наказ, в якому зазначалося, що все населення з речами і худобою в обов'язковому порядку повинне евакуюватися в місто Бровари – 6. За невиконання наказу винні будуть розстріляні, або спалені живцем. Селяни втікали в ліси. Ті, які не встигли і залишились, були розстріляні ворогами – 27 осіб [5, оп.2, спр.8, арк.53], за даними ЦДАГО України – 21 особа [15, оп.4, спр.230, арк.21]. На світанку в ніч з 21 на 22 вересня 1943 р. о 4-й год. ранку село було звільнене радянськими військами.

За довідкою, що зберігається в ДАКО: «Відступаючи, німецькі фашисти спалювали за собою все. Горіло село Троєщина Броварського району, куди не подивишся – тільки сині стовпи диму. 23 вересня 1943 р. в село в'їхала німецька автомашинка, з якої вийшли німецькі солдати, і вже через декілька хвилин почали

палити село. Так в селі Троєщина було спалено 436 хат» [5, оп.2, спр.8, арк.56]. Люди в цей час ховалися за межами села. Але після пожежі почали вертатися до села. Зібралися над берегом Десни, намагаючись переправитись на інший берег. Проте о 4-й год. ранку наступного дня в село увірвався німецький загін і розпочав стрілянину. Уцілілих погнали на Київ. 28 вересня 1943 р. німці, щоб перешкодити наступу радянських військ, зірвали мости, що з'єднували обидва береги.

Село Вигурівщина розташоване неподалік Києва. Після окупації Броварського району був створений партизанський загін ім. В.І. Леніна, який вів активні дії проти ворога. Гітлерівці проводили на окупованих територіях «тотальну мобілізацію» працездатного населення для відправлення на роботи до Німеччини. Влаштували масові облави. За час тимчасової окупації з Вигурівщини вороги насильно відправили у неволю 400 [15, оп.4, спр.230, арк.19], за даними «Вінка безсмертя» – 113 [3, с.383] місцевих жителів. В останні місяці і тижні свого перебування в Україні загарбники ще жорстокіше розправлялися з населенням, проводили масові розстріли мирних жителів, вогнем спустошували цілі села. Вигурівщина не була винятком. 27 вересня 1943 р. карателі оточили село. Обливши бензином хати, гітлерівці підпалили їх. Таким чином у Вигурівщині було спалено 400 дворів [15, оп.4, спр.230, арк.19], тобто все село. У довідці голови сільської ради про це сказано: «...ворог все село спалив, до однієї хати...» [5, оп.2, спр.8, арк.9].

Подальше опрацювання в архівних установах України та дослідження документів змушують звернути увагу на документ «Хронологічні довідки про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Броварського району (1941–1943 рр.)», що зберігається в ДАКО. У ньому зокрема зазначалось: «20 вересня 1941 р. о 8-й год. ранку німці захопили село Пухівку Броварського району. На німецьку каторгу за час окупації було відправлено 230 осіб [15, оп.4, спр.230, арк.20], серед яких 85 чоловіків і 145 жінок». 27 вересня 1943 р. під час відступу німці спалили в с. Пухівка 652 двори [5, оп.2, спр.8, арк.42].

Було встановлено, що у цей же період 26-28 вересня 1943 р. під час відступу, фашисти палили Бориспільський район. Село Ревне за непокору та саботаж окупаційній владі було занесено до списку сіл, які підлягають спаленню. Так згоріло 220 хат, окупантами було розстріляно 8 селян, на каторгу вивезено 71 житель [15, оп.4, спр.230, арк.16].

Село Полковниче розташоване на південному заході Ставищенського району. Партизанський рух у цих місцях набрав такого розмаху, що фашисти не наважувалися з'являтися тут поодиночі. Окупанти занесли с. Полковниче до списку партизанських. Тому, відчуваючи свій кінець, намагалися завдати якнайбільше збитків населенню України. Зокрема, 31 грудня 1943 р. до с. Полковниче прибув каральний загін на бронемашиних і мотоциклах. Загарбники підпалили село з обох кінців. Загибло 72 мирних жителів, було спалено 26 хат [3, с.382]. Із щоденника партизана В. Римара, свідка тих подій: «31.XII.1943 р. каральний загін фашистів у кількості 30 чоловік з бронемашиною оточив хату лісника, де були

наш поранений командир загону і вартовий. При перестрілці вбито п'ятьох німців і двох поранено. З нашого боку поранений партизан Рябко. Гітлерівці вбили дружину лісника Віру, а дочку Надію поранено» [9, с.79]. Цей останній день 1943 р. став днем трагедії села Полковничого.

Фашистський терор не оминув село Тинівку Букського району Київської області. За даними ДАКО, с. Тинівка було окуповане 22 липня 1941 р. За час тимчасової німецької окупації було вбито 68 селян, у німецьку каторгу відправлено 264 особи, спалено 480 дворів. Село було звільнено 6 березня 1944 р. [5, оп.2, спр.9, арк.19].

Як бачимо, німецька армія, яка відступала, продовжувала застосовувати тактику «випаленої землі», знищуючи вздовж лінії оборони населені пункти. В наказі Гітлера його військам підкреслювалося: «Не можна допустити, щоб під час нашого відступу із України ми залишили після себе хоча б одну людину, хоча б одну голову худоби чи пригорщу зерна... Ворог повинен знайти повністю випалену і спустошену землю». З цих причин були повністю спалено в Балабанському районі с. Борщова, в Березанському районі с. Леляки, в Баришівському с. Семенівка, в Бориспільському районі с. Ревне, с. Бортничі, Бориспіль, в Димерському районі с. Лютіж, в Новошепелицькому районі хутір Червоний Висілок, в Черкаському районі с. Станіславчик [15, оп.4, спр.230, арк.4,8,15,16,38,71,94].

Підсумовуючи, слід констатувати, що села Київщини були спалені внаслідок проведення каральних акцій, в основному навесні та восени 1943 р. під час відступу німецьких військ. Жертвами нацистського геноциду стали 236 400 мирних жителів – українців та представників інших національностей, які мешкали у 1941–1943 рр. в містах і селах столичної області. 275 800 жителів Київської області загарбники примусово вивезли на каторжні роботи до Німеччини. Три чверті з них були діти, жінки, старші люди. Повністю або значною мірою було зруйновано 9 міст, 388 селищ і сіл, руїнами стали 6 тис. підприємств [11, с.11,12].

Ще майже три місяці після взяття Києва гриміли кровопролитні бої на Київщині. Розвиваючи наступ, радянські війська в листопаді 1943 р. визволили Васильків, Фастів, Макарів, Обухів, Іванків, у грудні – Черкаси та Сквиру. На початку 1944 р. були визволені Біла Церква, Богуслав, Кагарлик, Миронівка, Ржищів, Ставище, Тараща, Тетіїв, Узин. 10 березня 1944 р. територія області була остаточно звільнена від окупантів.

Було встановлено, що у роки фашистської окупації на Київщині було повністю спалено гітлерівцями, що відображено в документах, які зберігаються в ЦДАГО України, 13 сіл [15, оп.4, спр.230, арк.3]. Дещо іншу кількість спалених сіл подає видання «Вінок безсмертя», за їхніми даними це 17 сіл [3]. Зустрічаємо інші цифри, зокрема в «Книзі пам'яті України. Київська область», де зазначається, що 23 населені пункти були знищені повністю, 190 – зруйновані майже повністю і частково спалено 75 тис. селянських дворів [11, с.12]. За нашими підрахунками, на основі аналізу архівних матеріалів ЦДАГО, з урахуванням тих, про які зазна-

чено «майже все село», повністю знищено 28 населених пунктів Київщини [15, оп.4, спр.230, арк.4-98; 6, оп.1, спр.79, арк.9-23,31-32; 7, оп.1, спр.216, арк.31-32]. Ці обчислення подані у таблиці.

**Вибірка про злодіяння німецько-фашистських окупантів
на території Київської області**

№	Населений пункт	К-ть осіб, вбитих окупантами	К-ть спалених осель	К-ть осіб, вивезених до Німеччини
Барабанський район				
1	Борщова с.	29	Все село	63
Березанський район				
2	Лесяки с.		Все село, 450 хат	106
Баришівський район				
3	Семенівна с.	6	Все село, 348 хат	241
Білоцерківський район				
4	Біла Церква м.	55000	Більша частина	
Бориспільський район				
5	Бориспіль с.		Всі будинки	300
6	Бортничі с.		Все село, 572 хати	29
7	Ревне с.	8	Майже все село, 220 хат	71
Броварський район				
8	Богданівна с.	15	Все село, 570 хат	328
9	Вигурівщина с.		Все село	400
10	Калита с.	2	Майже все село, 468 хат	162
11	Княжичі с.	48	Майже все село, 490 хат	186
12	Літки с.	42	Майже все село, 650 хат	260
13	Плоске с.	8	Все село, 268 хат	162
14	Пухівка с.	1	Майже все село, 652 хати	230
15	Рожни с.	1	Все село	152
16	Свиноєди с.	12	Все село, 176 хат	63

17	Семиполки с.	21	Майже все село, 610 хат	169
18	Троєщина с.		Майже все село, 436 хат	37
Букський район				
19	Тинівка с.	68	Майже все село, 480 хат	264
Вище-Дубецький район				
20	Чернин с.	14	Все село	366
Димерський район				
21	Лютіж с.	4	Все село	124
Макарівський район				
22	Кодра с.		Все село	38
Ново-Шепелицький район				
23	Червоний Висілок х.		Весь хутір, 60 хат	
Новобасанський район				
24	Ядлівка	233	Все село	1328
Розважівський район				
24	Заруддя с.	56	Все село, 475 хат	89
Фастівський район				
25	Фастів м.	120	Все місто	83
Черкаський район				
26	Станіславчик с.	30	Все село	11
Чорнобильський район				
27	Теремці с.	56	Все село	181
28	Копочі с.	5	Все село	26

Поведінку окупаційних військ можна пояснити лише намаганням втілити в життя антигуманні ідеї про завоювання життєвого простору для німців і винищенням «тубільців». Наведені вище дані про спалені села є далеко неповними, тому можна сподіватися, що подальша робота над темою, дослідження джерел, пошук нових дадуть можливість глибше вивчити окреслену проблему.

Список використаних джерел

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. Гол. ред. І.О. Герасимов та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». 2000. – 944 с.
2. Берггоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика. – 2011. – 455 с.
3. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф.Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт. - упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – 578 с.

4. Гай А. Окупована столична область не скорилась загарбникам / Урядовий кур'єр. – 2011. – 23 червня.
5. ДАКО. – Ф.Р. – 4758. – Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов и их освобождения Красной армией (1941 – 1943 гг.)
6. ДАЧО. – Ф.Р. – 3013. – Чернігівська обласна комісія з розслідування злочинів нацистських загарбників.
7. ДАЧО. – Ф.Р. – 1429. – Районний комітет Компартії України.
8. Денисенко Г.Г. Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Відп. ред. В. Горбик. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 289 с.
9. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Київщини, знищених фашистами у роки війни. К. – «Радянський письменник». – 1985. – 206 с.
10. Книга пам'яті України. Київська область: У 8-ми т. – К.: Молодь, 1994-2000.
11. Книга пам'яті України. Київська область: у [т. 5] / І.О. Герасимов (ред.) та ін. – К.: Молодь, 1996. – 888 с.
12. Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941-1944 рр.): український вимір трагедії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С.154-169.
13. Михайленко О. Відроджене з вогню // Земля 2000. – 2011. – 30 квітня – 6 травня.
14. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: у [т. 2] / Голов. редкол. Назаренко І.Д. – К.: Київ: Держполітвидав УРСР, 1968. – 517 с.
15. ЦДАГО України. – Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870-1965 рр.

Калибовец С.Н. Сожжённые сёла Киевщины (1941–1943 гг.). По материалам расследования злодеяний нацистских оккупантов в Украине

На основании архивных документов, воспоминаний очевидцев проведен анализ проблематики сожженных населенных пунктов Киевской области во время проведения карательных акций фашистскими захватчиками в момент их отступления в 1943 г.

Ключевые слова: оккупация Украины, Великая Отечественная война, Киевщина, сожженные села, замученные, отправленные в Германию.

Kalibovets, S.M. Burned out the villages of Kievshini (1941–1943). After materials of investigation of crimes of nazi invaders in Ukraine

In the article on the basis of the archived documents, flashbacks of eyewitnesses realizable analysis of problematic of burned out the settlements of the Kiev region during conducting of punitive actions by fascist invaders in the moment of their retreat in 1943.

Keywords: occupation of Ukraine, Great Patriotic war, Kievshina, burned out villages, guerrilla tortured, sent to Germany.

УДК 94(477):341.322.5«1943»

Лопата О.А.

Козарівська трагедія 1943 року

Розглядається тип злочинів проти людяності – знищення населених пунктів України разом із мирним населенням нацистською окупаційною адміністрацією в 1941–1944 рр. на прикладі трагедії села Козари Носівського району Чернігівської області.

Ключові слова: Козари, мирне населення, злочин проти людяності.

Невід’ємною складовою національної пам’яті є вшанування пам’яті жертв мирного населення під час Другої світової війни, які загинули внаслідок злочинів проти людяності нацистської окупаційної адміністрації як в Україні, так і на всій території Європи. Указом Президента України В.Ф. Януковича «Про заходи у зв’язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925 [6] та постановою Верховної Ради України «Про вшанування пам’яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» від 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI [4] чітко окреслена актуальність відзначення на державному рівні цих національних катастроф.

Серед сумного переліку знищених населених пунктів разом із мирним населенням за масштабами нацистського злочину поруч із Корюківською трагедією 1–2 березня 1943 р. можна поставити вбивство жителів села Козари Носівського району Чернігівської області.

11 березня 1943 р. німецький каральний загін в попіл і руїни перетворив село Козари, перебивши життя близько 4000 його жителів.

У документі, складеному завідуючою Носівським районним архівом О.М. Вовк 23 вересня 1944 р. і підписаного партизаном з’єднання «За Батьківщину», головою Носівського райвиконкому В.Й. Шевчуком, вказано довоєнне число населення: «Серед мальовничих лісів і долин розкинулось село Козари, поділене річкою Остер, стрімкими і пологіми берегами, порослими верболозом. До початку війни у селі налічувалося 4700 жителів...» [5,с.217].

10 вересня 1941 р. останні частини Червоної Армії пройшли через Козари, а в ніч з 10 на 11 вересня розпочався період окупації з грабунком, розстрілами [2].

У лісі з’явилися партизани. Їх ставало більше, причому серед них було чимало жителів Козар. Взимку партизани знищили в селі поліцейську дільницю.

Почастішали диверсії на дорогах, якими йшли німецькі машини. Було підірвано міст через річку Остер. Одна група партизанів зав'язала бій з охороною, а друга з іншого боку мосту непомітно заклала вибухівку [2].

На початку 1943 р. окупанти розпочали широкомасштабну операцію з використанням бронетехніки та авіації. Їм удалося вибити партизанів із лісової бази. Проте знищити їх карателі не змогли, хоча самі втратили близько 130 чоловік [2].

11 березня 1943 р. біля шостої години ранку німецький каральний загін, у складі якого були поліцаї, вступив у село. На околиці села були встановлені кулемети, живою силою і технікою населений пункт було щільно оточено, і почалася кривава розправа над мирними жителями, в основному престарілими чоловіками, жінками та дітьми [5, с.202].

Свідчення вцілілих жителів дають можливість показати перебіг нацистської каральної акції. Олександра Петрівна Сидько розповіла: «Поліцаїв та німців до нас ще десятого, в середу чимало понаїхало. Позбирали всі підводи, які були, зігнали фурманів і посунули на Кобижчу, на партизанів ніби...[...] Піднялася я удосвіта, піч затопила. Аж тут Галя сестра вбігає і прямо з порога: «Ой, сестричко, тікай, бо будуть партизанські сім'ї забирати і хати палитимуть!» [5, с.208]

Згадує Єфросинія Петрівна Гриценко: «11 березня 1943 року, прокинувшись, я почула стрілянину і вийшла на вулицю. Тут мене схопили гестапівці і затягнули в хату, де вже було повно народу і звідти виводили по три чоловіки на розстріл у сарай. А коли залишилось чоловік із п'ятнадцять, у тому числі і я, гестапівці зайшли в хату і почали строчити з автомата. Я впала, на мене звалилися вбиті і поранені, лунали нелюдські крики і стогін, потім усе затихло. Я вся підпливла чужою кров'ю, але вилізти з-під трупів боялася. Хата горіла, дим роз'їдав очі, заходив у горло. Я вирішила йти» [5, с.218].

Карателям був даний наказ – розстрілювати тільки в приміщеннях, а потім запалювати будинки, щоб замести свої криваві сліди. Тому трупів на дорогах не було. В центрі села, проти кладовища стояв сарай, в нього згнали людей, розстрілювали, по трупах загнали інших, теж розстрілювали. І так повен сарай. Потім підпалили. Не всі були вбиті, кричали поранені, плакали діти, живцем горіли люди. Поліцаї охороняли це страшне видовище, стерегли, щоб ніхто не втік з вогню. До двохсот чоловік згоріло в цьому сараї.

Таку злочинну тактику нищення людей у будинках підтвердили і свідчення О.П. Сидько: «...У школі двадцять учителів і двісті дітей тоді ж таки вбили. Загалом старалися в приміщення людей загнати, щоб вбитих менше було на виду. Так їм спокійніше було своє чорне діло робити» [5, с.298].

У Хронологічному довіднику про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.) так описано вбивство віруючих селян, які були на службі в церкві, та масштаби нищення села: «У цей день служили в церкві. Люди йшли причащатися. Але німці не звертали на це уваги. Вони вивели з церкви 270 чоловік молільників, загнали у сільський клуб і спалили.

Два дні над селом стояла густа хмара диму. Були спалені всі колгоспні будівлі, 870 дворів селян, дві школи, клуб, сільмаг, пошта...

Приходили люди з інших сіл, ховали кістки і ставили хрести. Село перетворилося на кладовище» [5, с.219; 7].

Пізніше було уточнено, що село було знищене каральною експедицією СД, до складу якої входили німці, мадяри і біля 100 військовослужбовців чернігівського карального батальйону СД. Безпосередніми призвідниками розправи були німецький сільгоспкомендант Носівського району Генріх Дросте та бургомістр райуправи Микола Аманов [5, с.219].

Про безпосередніх організаторів та виконавців каральної акції подальше розслідування з'ясувало: «На території міста Ніжина знаходився штаб 105-ї угорської дивізії, що підлягала головній комендатурі угорських окупаційних військ. Серед офіцерського складу цієї дивізії був генерал Міколуш і офіцери.

Комендант фон Чікі або Сікі, років 45–50. Він особисто керував операціями по боротьбі з партизанами. При його участі спалено село Козари Носівського району і розстріляно там 140 жінок, стариків і дітей» [5, с.219; 1, арк.11].

Про чернігівський каральний батальйон СД, частина якого «відзначилась» у Козарах, відомо лише, що він мав змішаний склад – частина німців і частина всякого наброду – колишніх куркулів, злочинців, дезертирів. І що очолював його якийсь Крістенсен [5, с.219].

За свідченнями очевидців трагедії вмочили руки в кров і свої, «домашні» запродавці, поліцаї. Тому і не були розстріляні сім'ї старости і поліцаїв, які раніше були вивезені з села.

Свідчення М. Савосько показують, що карателі-поліцаї під час акції займалися мародерством: «Упала я і скільки була в безпам'ятстві – не знаю. Очнулась, бачу: лежать мої діти побиті й онучок під столом, по долівці кров ручаєм, а через мене йдуть і йдуть усякі. Чую по-нашому балакають, поліцаї, значить. Повно найшло. А один і каже: «Ого, та й сім'я велика. Всі дорослі. Тут шукайте». Це вони вже за добром ходили. Машини на вулиці гули. Понишпорили вони й пішли» [2].

Отже, внаслідок нацистської каральної акції вбито 3908 осіб [3, с.533], повністю спалено 870 дворів селян і всю інфраструктуру населеного пункту [5, с.219; 7].

Коли у вересні 1944 р. районна комісія по розслідуванню злочинів окупантів та їх посібників складала акт по Козарах, то змушена була визнати, що із 3908 замучених і розстріляних жителів села «встановлено прізвища, імена та по батькові, стать і вік 1308 чоловік. Решту 2600 чоловік загиблих встановити немає можливості» [5, с.224]. Причина: згоріли разом із селом і його мешканцями й подвірні списки. На більшості кутків не лишилося жодної людини, яка б засвідчила, що на цьому дворіщі проживала така-то сім'я і назвала б всіх поіменно.

Таке справжнє обличчя нацизму, яке, на жаль, дехто сьогодні намагається забути, ставлячи історію з ніг на голову, торгуючи пам'яттю про мільйони безневинних жертв не тільки в Козарах, а й сотень інших сіл і міст України.

Зовсім небагато залишилося живих очевидців Козарської трагедії. Але залишилися записи свідчень про той кривавий ранок, які знаходяться в сільському краєзнавчому музеї, сільській бібліотеці, середній школі.

Про кривавий березень 1943 р. нагадує скромний обеліск у центрі села, де 11 березня щорічно проходить мітинг-реквієм на честь пам'яті закатованих земляків.

Таким чином, трагедія знищення села Козари разом із мирним населенням є військовим злочином, злочином проти людяності і має бути увічнена в експозиції майбутнього Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами, який планується створити у м. Корюківка.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-3013. – Оп. 3. – Спр. 3.
2. Гусаченко І. Козари // Дзеркало тижня. – 2006. – 17 червня. – №23. – Режим доступу: <http://dt.ua/SOCIETY/kozari-46982.html>
3. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Черниговская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983. – 815 с.
4. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії під час Другої світової війни» 21 жовтня 2011 р. № 3965-VI // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3965-17>
5. Скорина О. Козари: смерть і безсмертя // Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Сумщини і Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни. – К.: Радянський письменник, 1986. – С. 201-225.
6. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. № 925 // Президент України. Офіційне Інтернет представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14008.htm>
7. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943. / Упоряд.: П.В. Дніпровський, С.В. Малкієль. – Чернігів, 1947. – 323 с.

Лопата О.А. Козаровская трагедия 1943 года

Рассматривается тип преступлений против человечности – уничтожение населенных пунктов Украины вместе с мирным населением нацистской оккупационной администрацией в 1941–1944 гг. на примере трагедии села Козары Носовского района Черниговской области.

Ключевые слова: Козары, мирное население, преступление против человечности.

Lopata, O.A. Kozarivska tragedy of 1943

We consider the type of crimes against humanity – the destruction of settlements in Ukraine, together with the civilian population by Nazi occupation authorities in 1941–1944 he sat on the example of the tragedy Kozar Nosovsky region Chernigov region.

Keywords: Kozar, civilians, a crime against humanity.

ПРО АВТОРІВ НАУКОВИХ ДОПОВІДЕЙ І ПОВІДОМЛЕНЬ

Солдатенко Валерій Федорович, директор Українського інституту національної пам'яті, член-кореспондент НАН України.

Лисенко Олександр Євгенович, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

Веденєєв Дмитро Валерійович, заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань, доктор історичних наук, професор.

Пилявець Ростислав Іванович, провідний науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук, доцент.

Подкур Роман Юрійович, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Головної редколегії з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», кандидат історичних наук.

Світловська Леся Петрівна, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Яременко Вікторія Миколаївна, старший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук.

Ганжуров Юрій Семенович, провідний науковий співробітник відділу дослідження теоретичних та прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті, доктор політичних наук, професор, директор ДП «Парламентське видавництво Верховної Ради України».

Огієнко Віталій Іванович, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних та прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук.

Бутко Сергій Володимирович, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті.

Зельський Артур Гаррієвич, директор Білоруського державного Меморіального комплексу «Хатинь» (Республіка Білорусь).

Маслова Олена Олексіївна, директор Меморіального комплексу «Хацунь» (Російська Федерація, Брянська область).

Толкачова Оксана Олексіївна, молодший науковий співробітник Корюківського історичного музею.

Трикашна Людмила Миколаївна, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Калібовець Світлана Миколаївна, науковий співробітник відділу дослідження теоретичних та прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук.

Лопата Оксана Андріївна, завідувача Козарською бібліотекою-філією № 13 Носівського району Чернігівської області.

ЗМІСТ

Від упорядників.....	3
ВІТАННЯ ГОСТЯМ І УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ	5
Хоменко Володимир Миколайович від Чернігівської обласної державної адміністрації.....	5
Рибаков Ігор Олександрович від депутатської фракції «Реформи заради майбутнього» у Верховній Раді України	8
Довгаль Олександр Васильович від Корюківської районної державної адміністрації	10
Солдатенко Валерій Федорович від Українського інституту національної пам'яті	11
ДОПОВІДІ ТА НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ	14
Солдатенко В.Ф. Партизанський рух та його вплив на формування національної пам'яті в Україні	14
Лисенко О. Є. Нацистська політика і практика терору на окупованій території України	22
Веденєєв Д.В. Зафронтובה діяльність радянських спецслужб з позицій партизанських формувань	31
Пилявець Р.І. Взаємодія партизанських сил з діючою армією під час визволення України (1943–1944 рр.): сутність, зміст, форми, вплив на хід воєнних дій	39
Подкур Р.Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР	62
Світловська Л.П. З історії партизанського руху на Чернігівщині	72

Яременко В. М. <i>Матеріали фонду «Української республіканської комісії з розслідування збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками» про знищення цивільного населення: джерельний потенціал</i>	78
Ганжуров Ю.С. <i>Літопис слави партизанської (до виходу в світ книги «Партизанська і підпільна боротьба в Україні 1941–1944 роки: Історія, люди, пам'ять»)</i>	85
Огієнко В.І. <i>Корюківська трагедія 1943 року: меморіалізація та офіційні репрезентації</i>	90
Бутко С.В. <i>Вшанування пам'яті жертв Корюківської трагедії 1943 р. в контексті міжнародної історико-меморіальної практики</i>	101
Зельські А.Г. <i>Вёска Хатынь у архіўных дакументах</i>	106
Маслова Е. А. <i>Об опыте создания Мемориального комплекса «Хатынь»</i>	111
Толкачова О.О. <i>Спогади свідків Корюківської трагедії 1943 року як джерело дослідження нацистського злочину</i>	114
Трикашна Л.М. <i>Спалені гітлерівськими окупантами населені пункти Чернігівщини 1941–1943 рр.</i>	117
Калібовець С.М. <i>Спалені села Київщини (1941–1943 рр.): за матеріалами розслідування злочинів нацистських окупантів в Україні</i>	124
Лопата О.А. <i>Козарівська трагедія 1943 року</i>	137
ПРО АВТОРІВ НАУКОВИХ ДОПОВІДЕЙ І ПОВІДОМЛЕНЬ	141

Наукове видання

**Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні
в роки Великої Вітчизняної війни**

*Матеріали Міжнародної наукової конференції,
м. Корюківка, 14 грудня 2012 р.*

Research publication

**Actual problems of partisan-underground movement in Ukraine
during the Great Patriotic War (World War II)**

*Proceedings of International Conference,
City Koryukovka, of December 14, 2012*

Редакційна колегія:

к.е.н. В.М. Тканко (голова редколегії), д.і.н. Л.І. Буряк, С.В. Бутко, д.і.н. Д.В. Веденєєв (заступник голови редколегії), Р.Б. Воробей, О.В. Довгаль, д.і.н. В.О. Дятлов, А.А. Заліський, к.і.н. О.Б. Коваленко, д.і.н. В.В. Кривошея, С.Л. Лаєвський, О.В. Лисенко, д.і.н. О.Є. Лисенко, д.і.н. О.М. Любовець, С.М. Мойсеєнко, д.і.н. Д.М. Никоненко, к.і.н. Р.І. Пилявець, А.Ф. Подорван, д.і.н. В.П. Шевчук.

Упорядники:

С.В. Бутко, к.і.н. Р.І. Пилявець.

**На обкладинці фото з архітектурно-художньої концепції створення
Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України,
знищених фашистськими окупантами, в м. Корюківка Чернігівської області.
Автор: художник, Заслужений діяч мистецтв України Борис Дєдов.**

Підписано до друку 08.06.2012.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cug.

Ум. друк. арк. 18,0. Ум. фарб.-відб. 18,0. Обл.-вид. арк. 16,74.

Зам. 0085. Тираж 500 прим.

Видавець ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462)972-661, 972-664

Віддруковано в ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40